

TAFAKKUR

ТАФАККУР 1/2025

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR 2025

TAFAKKUR

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 1/2025

2025

ISSN 2010-6491

9 772010 649005

Маҳмудхўжа Бейбудий

150

Миллатлар қандай тараqqiy etarlar?

Миллатлар тараққийиға бир неча сабаблар бўлуб, туб сабаби уламо ила ағниёнинг ҳамият ва ғайратларидур...

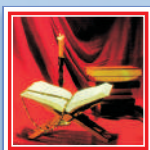
Рус, армани, яҳудий ва Русиядаги бошқа ватандошларимизни(нг) бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиладурлар. Инчунин, Кафказ, Қрим, Қозондаги мусулмон биродарларимизни(нг) бойлари, уламози ва аҳли қалами, соҳиб-и фикри ўз биродарлариға мол, ақча, қалам ва илм ила қўб иона қиладурлар. Аммо бизни(нг) Туркистонда бу ишлардин сўйламоққа ҳануз навбат келган йўқ. Ҳар ким ўз нафи ва ўз шахсий иши ила саргардон...

Бир карра диққат қилиб, маҳалла-кўй ва қишлоқ халқлариға қаралсун. Авомлик, беилмлик нақадар кўпайган... Нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, бизда юза бир нафар саводлик йўқ?!

Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламозиға тобе экан, бизни уламо билъакс авомға тобедур... Мусулмонлик илм ва адаб ила қоим, миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур.

Бугун ислоҳи мактаб-мадраса, яъни ислоҳи миллатға кўшиш қилинмаса, рубъи асрдин сўнгра диёнат барбод бўлур ва анинг жавоби масъулияти бугунгиларға қолур. Бу масъулиятдин қутулмоқ учун миллатни диний илм ва дунёвий илм-фанлар ўқумоқ учун тарғиб қилмоқ керакдур...

“Самарқанд” газетаси, 1913 йил 30 июль

TAFAKKUR

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят

Бош муҳаррир ўринбосари

Собиржон ЁҚУБОВ

Бўлим муҳаррирлари

Султонмурод ОЛИМ

Нодира ОҒОҚ

Шоҳсанам РЎЗИМАТ кизи

Бадий муҳаррир

Ольга ЖОЛДАСОВА

Мухбир-муҳаррир

Насрулло ЭҒЛАШ

Техник муҳаррир

Наргиза УСМОНОВА

Жамоат кенгаши

Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ

Абдулла АЪЗАМ

Олимжон ДАВЛАТОВ

Кулман ОЧИЛ

Шухрат РИЗО

Сирожиiddин САЙИД

Хайриiddин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБӨЙ

Дилмурод ҚУРОНОВ

Отабек ҲАСАНОВ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат маркази.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилмиз: Тошкент шаҳри, Бобур кўчаси, 9-бино.

(55) 508-11-45
(55) 508-11-46

@ tafakkurtahririyati@mail.ru

Журнал андаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Oltin nashr” МЧЖ матбаа корхонаси.

Тошкент шаҳри, Бунёдкор кўчаси, 42-бино.

2025 йил 26 март куни босмахонага топширилди.

Кўғоз бичими 70x100 1/16, 8 босма табак.

3-бўйртма. Нашр адади 5000+1250 нусха.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Ҳалоллик маслаги, қаноат матлаби. *Адабиётшунос олим*
Дилмурод ҚУРОНОВ билан суҳбат 4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

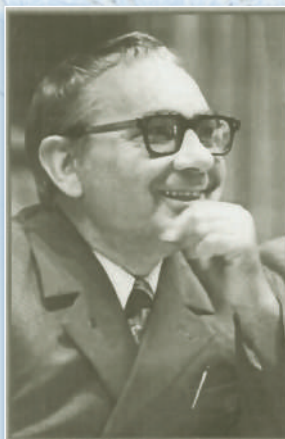
Сарваржон ҒАФУРОВ. Ғулув ҳалокатга етаклар 16

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Тўлқин АЛИМАРДОН. Жиноят жазосиз қолганда 23

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Исматилла ТЎХТАРОВ. Уйғонаётган фалсафа 32

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Асқад МУХТОР. Инсонга қуллуқ қиладурмен. *Ҳикоя* 38

КЎНГИЛ САЛТАНАТИ

Эшқобил ШУКУР. Бедилдан бир чўғ олдим 66

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Обид ҚЎЛДОШ. Қўрга кўмилган шолғом.
Этюдлар 72

Сарваржон ҒАФУРОВ

КУРАШАДИ ИККИ ТЎЛҚИН

Иқбол ҚЎШШАЕВА. Ёлғоннинг ёнида
турмайлик 80

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Султонмурод ОЛИМ. Бобур нега Навоийга
эътироз қилган? 88

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Виктор АЛИМАСОВ. Ўзидан ўзган – тушов-
ларни узган 97

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Рустам ЖАББОР. Сўздан яралган мў-
жизалар 104

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Бахтиёр ОМОНОВ. Тараққиёт тилсимини
излаб 112

Улуғбек САИДОВ. Глобаллашув: лисон
ва инсон 114

Раззоқ ШОЙМАРДОНОВ. Сарҳад билмас
куч 116

Собиржон ЁҚУБОВ. Ўзликнинг жавҳари
нима? 117

Ҳабибулла САДИБАКОСЕВ. Хитойнинг
қўшничилик дипломатияси 119

Нигора УМАРОВА. Брим издошлари 121

Махфуза ТЎЙЧИЕВА. Акутагава “даст-
рўмол”и 122

Шерхон ҚОРАЕВ. Термизий ҳақми ё
Фароғий? 124

Шахло АҲРОРОВА. Меҳри қаҳридан
устун ҳукмдор 125

*Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун* 127

HALOLLIK MASLAGI, QANOAT MATLABI

*Адабиётшунос олим
Дилмурод ҚУРОНОВ билан суҳбат*

– Дилмурод ака, аслида, Сиз билан адабий жараён, сўз санъати ҳақида суҳбат қуришимиз керак эди. Музофотда яшасангиз-да, пойтахтнинг қайноқ муҳитидан узилмагасиз, талабчан олим, жонсарақ зиёли сифатида миллат истиқболига доир баҳс-мунозараларда фаол қатнашиб келасиз. Шу боис бу гал дунёнинг ишлари, жамиятнинг равиш-рафтори хусусида гурунглашмоқни маъқул деб топдик.

Қуш қанотсиз парвоз қила олмагани каби илм-фан ҳам академик эркинликсиз тараққий этмайди. Академик эркинлик олий таълим ва илмий муассасалар ходимлари, профессор-ўқитувчилар ҳамда талабаларнинг тафаккур, тадқиқот ҳурлигини англатади. Янада аниқроқ айтсак, олимлар, толиби илмлар илмий-ижодий фаолиятда ҳокимият, сиёсий гуруҳларнинг таъқиқ таъқибидан, умуман, ҳар қандай назоратдан омонда бўлмоғидир. Назаримизда, наинки илм-фан ва

таълим соҳалари, балки бутун жамият равнақи учун академик эркинлик сув билан ҳаводек зарур.

Сўнгги ҳисоботлар (Academic Freedom Index 2024) дунёда академик эркинлик билан боғлиқ вазият мақтангудек эмаслигидан далолат бермоқда. Айниқса, Ғазо бўлгасида уруш бошлангач, демократия яловбардори бўлган давлатларда ҳам “қирол яланғоч” экани алайно ошкор кўринди-қолди. Масалан, Фаластин заминида содир этилган хунрезликларни қоралаган америкалик олимлар университетлардан бадарға қилинди. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, дейдилар. Мутараққий дунёда рўй бераётган бу сира бесаранжомликлар эркин жамият қуриш йўлида саъй-кўшиш қилаётган ёш мустақил давлатларга ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин...

Илм-фан хизматида сочи оқарган олим, таълимнинг ёқасидан кириб енгидан чиққан педагог ўлароқ мамлакатимизда академик эркинлик ҳолатини қандай баҳолайсиз?

– Савол ғоят мураккаблигидан, жавобни соддадан бошлаганимиз маъқул. Камина олий таълимда иш бошлагандан бери мудом бир ҳолни кузатаман: раҳбарият профессор-ўқитувчиларнинг ишга келиб-кетишини қатъий назоратга олишга интилади. Кўп йиллардан бери “Эрталаб соат 8 да ишга келганда ва 15:00 да – кетар чоқда дафтарга имзо қўясизлар” деган талабни эшитамиз. Тўғри, IT замонида шакл ўзгарди: “Университетга киришда мослама ўрнатилган, ишга келганда ва кетиш чоғи бармоқ босасиз – келаси йилдан табель шу асосда тузилади” дейишяпти энди. Эътирозга ўрин йўқдек, профессор-ўқитувчига олти соатлик иш куни белгиланган, ахир. Кўнгилларимизни фахрга тўлдирган қизимиз, Колумбия университетида профессорлик мақомига эришган илк ўзбек олимаси Азиза Шоназарованинг “Da’во” нашрига интервьюсида айтишича, АҚШда олий таълим ўқитувчилари кун тартибини ўзи белгилар экан. “Бу касбнинг мен учун энг қулай тарафи ҳам ана шу. Бир семестр мобайнида ҳафтада икки ёки уч марта дарс бергани бораман, холос. Профессорлар фаолиятига дахлсиз ишларга жалб этилмайди ва улардан эртадан кечгача офисда ўтириш талаб қилинмайди”, дейди у. Эътибор қилдингизми, Азизахон қизимиз “Профессорлар фаолиятига дахлсиз ишларга жалб этилмайди” деб таъкидлаган,

чунки она юртида бунинг акси эканини яхши билади-да. Бизда, масалан, ўқитувчи таржима ишига ойлаб жалб этилиши, дарсларини бошқа ҳамкасблари ўтиб юриши оддий ҳол. Ёки фалон тумандаги мактабга “методик ёрдам кўрсатиш учун” профессор-ўқитувчини боғлаб қўйиш, ҳафтада бир кун ўша мактабда бўлиш каби талаб ҳам бор. Раҳбариятни-ку айтмаёқ қўяй, уларни чигит экиш ё буғдой ўримиға масъул этса ҳам бўлади, гўё ўзларининг масъулиятидаги ишлар тугаб-битган ё дўндириб қўйилган каби...

Халқаро истилоҳда академик эркинлик таълим бериш, тадқиқот юритиш, илмий изланишлар натижаларини эълон қилиш, фикр-қарашларни ифодалаш эркинликларини, таълим муассасаси ёки давлат томонидан цензурага йўл қўйилмаслигини англатади. Яъни у *давлат, таълим муассасаси ва шахсий* миқёсда воқеланади. Демак, шу уч миқёсда таъмин этилмоғи ҳам керак. Давлат муайян фан доирасида нимани ва қандай ўқитишни тўлалигича профессор ёки ўқув муассасаси белгилашига йўл қўйиб бера оладими? Табиийки, йўқ. Чунки давлатнинг ҳам нимани, қандай ўқитишга доир манфаати бор, бас, пулини тўлагач, мусиқани ҳам танлайди-да!

Аслида, бу бугуннинг ё кечанинг муаммоси эмас: салкам уч минг йил аввал Афлотун хаёлидаги идеал давлатда қандай мифларни ўқитиш мумкину қандайларини ўқитиш мумкин эмаслигини муҳокама қилган. Худди шу объектив сабаб шўро замонида жадид адабиётининг ўқитилмаганию ўзбек совет адабиётининг “тирик классиклари” кенг тарғиб этилганини изоҳлайди. Мустақилликдан кейин бунга мутлақо терс ҳолат кузатилгани ҳам яна ўша объектив сабаб билан боғлиқ. Энди тасаввур қилинг, шўро даврида бизга сабоқ берган устозлар Фитрат, Қодирий, Чўлпонлар ҳақида гапиргиси келмаганми? Улар ўзбек адабиёти тарихи ҳақида бераётган билимлари чала, бирёқлама бўлиб қолаётганига ўкинмаган дейсизми? Ўзимиз ҳам яқин ўтмишда – гоҳ у, гоҳ бу ижодкор дарсликлардан чиқарилиб, ими-жимида тақиққа учраган вақтлар уларнинг асарларисиз адабиётимиз манзараси нотугал бўлиб қолаётганини мудом ҳис қилиб турмадикми? Ҳозир-чи, ҳозир бу ҳисдан тўлиқ фориг бўлганмизми?.. Сираси, айтилганлар академик эркинликнинг иккинчи қирраси – тадқиқот эркинлигига ҳам баб-баравар тегишли. Албатта, азалдан шундай эди деганим қиёматгача шундай қолади дегани эмас – муносабат ростланса, ҳолат ҳам ўзгаради. Бунинг учун кўп нарса талаб этилмайди: давлат манфаати холислик, илмий объективлик принципларига зид келмаса, ҳар икки томонга мақбул “олтин оралиқ” топилса бас.

Академик эркинликнинг фундаментал шартларидан бири – олий таълим муассасасининг автономлигидир. Маълумки, сўнгги йилларда бизда ҳам бу борада илк қадамлар қўйилди: айрим олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик, академик эркинлик тақдим этилди. Бу йўлда тетапоя қила бошладик, аммо мавжуд шароитда гўдак расмана юриб кета олармикан, деган андиша йўқ эмас. Яшириб нима қилдик, ҳудудларда ОТМларга ҳокимият тузилмаларидан бири деб қараш шаклланиб қолган. Ҳокимлик ўтказадиган барча йиғилишларда ОТМ раҳбарларининг қатнашишига зарурат борми? Улар бевосита таълим масалалари кўриладиган мажлис бўлсагина таклиф қилиниши керак эмасми? ОТМ раҳбарларига ҳокимларнинг ёш боладек дакки беришини-ку қўйинг, котибият мудирларининг зир югуртиришлари, ходимларнинг сиёсат қилишига нима дейсиз?! “Амирларнинг яхшиси – олимларни зиёрат қилганлари” деган гаплар унут бўлгандек. Дорилфунунларга асосий фаолиятига алоқасиз топшириқлар берилиши одатий ҳолга айланган. Зеро, ҳокимият ОТМларни ҳар вақт сафарбар қилиш мумкин бўлган куч деб билади. Энг ёмони, ҳокимиятнинг кўзига ОТМлар “контрактдан жарақ-жарақ пул топаётган” корхона бўлиб кўринади. Тўғри, улар жойларда ҳисобига мунтазам маблағ тушиб турувчи ташкилот бўлиб қолди. Аммо ўша маблағ ўқув жараёнини ташкил қилишга, таълимни такомиллаштиришга сарф этилмоғи керак-да. Ҳокимият катта-кичик харажат талаб қилувчи топшириқларни университетларга юклайверади: сметада кўрсатилмаган сарф учун маблағнинг ноқонуний йўл билан “йўндирилиши”ни, яъни жиноятга йўл очилаётганини эса айтмаса ҳам бўлади...

Хуллас, кўрган-билганларим бизда академик эркинлик ҳақида гапиришга ҳали бир оз эртароқ эмасмикан, деган андишани туғдиради. “Мусулмончилик аста-секин, мана, айрим университетларга молиявий мустақиллик, ўқув жараёни билан боғлиқ эркинликлар берила бошлади-ку...” дейишингиз мумкин. Шундай, лекин бу бошланмалар томир ёзадиган ер ҳали шўрхок, бас, аввал шўрни ювмоқ лозим! Бизда академик эркинликни жорий этиш тартиби бошқача бўлиши керак. Энг аввал университетлар автономлиги қонунан қатъий белгиланиши зарур. ОТМлар низом асосида мустақил фаолият олиб бориши, вазирлик ёки марказга методик жиҳатдангина бўйсунishi, улар ишига четдан аралашувга йўл қўйилмаслиги керак. Ана шундагина академик эркинлик рўёбга чиқади. Ана шундагина ОТМлар бутун куч-қувватини таълим сифатини ошириш ва илм-фан ривожига йўналтириши мумкин.

– ЮНЕСКО эълон қилган маълумотларга қараганда, Ўзбекистон хорижда таҳсил олаётган талабалар сони бўйича дунёнинг беш етакчи давлатидан бири бўлиб турибди. 150 минг чоғли ватандошимиз чет эл олий таълим муассасаларида таҳсил кўрмоқда экан. “Ёш ўзбек иқтисодчиси Ҳарвардда докторлик ёқлади”, “Ўзбекистонлик олима илк бор Колумбия университетидеда профессор унвонини олди”, “Ўзбек тадқиқотчиси Оксфорд университети шафелигида сунъий идрок бўйича салмоқли рисола чоп этди”... Бу каби хушхабарлар ҳар биримизнинг қалбимизни ғурурга тўлдиради. Айни чоқда кўнгилда хавотиромуз савол ҳам туғилади: жаҳоннинг обод шахру кентларида туп қўйиб палак ёзган қорақўзларимизнинг жилақурса ярми Ватанга қайтармикан, юрт хизматига камарбаста бўлармикан?..

Хабарингиз бор, бугун дунёнинг бой давлатлари заковат соҳибларини ўзига оғдириш учун рақобатга киришган. Ўз соҳасининг пешқадамлари хорижда, таъбир жоиз бўлса, пойандоз солиб қарши олинади. Ўзбекистонлик кўпдан-кўп иқтидорли олимлар ҳам хорижий давлатларда фаолият юритмоқда. Ижтимоий тармоқларда тарқалган ҳазил-мутуйибада айтилганидек, “Ўзбекистоннинг олтин бошлари Ғарбга, олтин қўллари Шимолга равона бўлаётир. Юрт ичида эса фақат олтин тишлар қолди”. Хўш, ақллар ҳижратини табиий ҳол дея қабул қилиш керакми? Ё давлат иқтидорларни қайтариш учун тизимли чора-тадбир кўрмоғи лозимми?

– Албатта, давлат иқтидорларнинг юртдан чиқиб кетиши олдини олиш (қайтариш) учун тизимли чора-тадбирлар кўрмоғи зарур. Ўз-ўзидан кейинги савол қалқиб чиқади: у чоралар қандай бўлади? Шўро даври каби чегарани пашша ҳам учиб ўтолмайди-ган қилиб тўсишнинг энди ҳеч имкони йўқ, қатъий тақиқлар билан бир нимага эришиш душвор, ватанпарварлик туйғусининг ўзи билан ҳам узоққа бориб бўлмайди. Ёлғиз битта йўли бор: иқтидорлар учун ўзимизда ҳам хориждаги каби шарт-шароит яратиш керак, токи мусофирликда эриша оладиганига муқимликда эришсинлар... Чет элдаги каби моддий манфаатдорлик ва бадастир шароит ҳозирча имконсиз, дея эътироз билдирилиши мумкин. Эҳтимол, шундайдир. Лекин тарки ватан қилувчиларнинг ҳаммаси ҳам моддий шарт-шароитдангина бешиб кетяпти, десак тўғри бўладими? Фикримча, йўқ. Ўзимизда ишлашни, ота-она, яқинлару ёр-дўстдан йироқ тушмасликни истовчилар кам

эмас, лекин... Хўш, ҳозирда олий маълумотли мутахассиснинг ишга жойлашиш имконияти қандай? У ўз билими, маълумоти-га муносиб жойни бемалол эгаллай оладими? Йўқ-да, аксар иш ўринлари банд. Дейлик, у ишлаши мумкин бўлган жойни ё ўрта маълумотли бирови, ё бошқа мутахассисликка ўқиган бошқаси, ё диплом учунгина амал-тақал ўқиган тағин бири эгаллаган. Асосийси, ул мардум иссиқ ўрнини асло бўшатмайди – ё раҳбарнинг хеши, ё ишга киришда “харажат” қилган, ё қўлида “компромат” бор, ё... Ҳар қандай текширишу аттестациялардан эсон-омон ўтади денг! Ҳолбуки, талабгор бўлмиш ундан бир калла баланд, шу жойга кўпроқ муносиб эканини англайди, илло қўлидан ҳеч нарсга келмайди: камситилган, хорланган сезади ўзини, кетгиси келади. Муаммонинг кучли ижтимоий-психологик омили ана шу. Афсуски, бу иллат ажриқ мисоли томир отяпти. Токи ижтимоий-иқтисодий муҳит соғломлашмас экан, хусусан, давлат ташкилотларига ишга қабул қатъий белгиланган муддат ва танлов асосида ўтказилмас экан, токи бу жараён мутлақо очиқ ва имкон қадар инсон омили аралашувисиз кечмас экан, ундан халос бўлиш амримаҳол. Хўп, шундай тартиб ўрнатилиб, иллатдан қутулдик ҳам дейлик, аммо бу муаммони ҳал қилиш йўлидаги илк қадам, холос – энди иқтисодий ва демографик вазият билан боғлиқ бошқа бир омил ўртага чиқади. Биз навқирон миллатмиз, аҳоли таркибида ёшлар нисбати йилдан-йил ортиб бораётир. Ҳаммага иш топиб беришнинг имкони йўқ, жумладан, иқтидорлиларга ҳам. Албатта, имкони йўқ экан деб қўл қовуштириб турилмайди, аҳволни яхшилаш учун зарур чоралар кўрилади. Айни чоқда, нафақат меҳнат ресурслари, интеллектуал ресурсларимизнинг ҳам хорижга оқиши табиий. Агарки оқимни буткул тўхтатишга ожиз эканмиз, уни бошқармоқ, мамлакат равнақи ва истиқболи учун манфаатли ўзанга буришга ҳаракат қилмоқ лозим.

Аввало, чет элдаги иқтидорларимиз ўзларини “эмигрант” эмас, “хорижда муваққат ишловчи” деб ҳис қилсин. Бу эса уларнинг юрт билан робитаси узилмаслигини тақозо этади. Демак, уларнинг Ватан билан боғлиқ фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш зарур: мамлакатимиздаги илмий марказлар билан мунтазам алоқани таъминлаш, соҳаси бўйича марказлар, лабораториялар, клиникалар очиш, инвестиция киритиши учун қулай ва имтиёзли шароитлар яратиш... Қарангки, ечим яна биринчи омилга бориб туташяпти. Чиндан ҳам, ижтимоий-иқтисодий муҳит соғломлашмай туриб муаммоларни адолатли ва тўғри ҳал қилиб бўлмайди.

Дарвоқе, аввал ҳам ўйлаб юрардим-у, шу кунларда бир фактга дуч келгач, янаям кўпроқ ўйлаётиман: биз инсон ресурслари борасида ҳам “хомашё” етказувчигина бўлиб қолмаяпмизми?! Ҳозир ҳамманинг оғзида шу гап: белорус клуби футболчимиз Абдуқодир Ҳусановни текинга олиб кетиб, кейинроқ Франциянинг “Ланс” жамоасига 100 минг еврога сотган. Уч мавсум ўтиб моҳир ҳимоячи 40 млн евро эвазига инглиз клубига ўтди. Энди ўша маблағдан белорус клубига ҳам улуш тегади, “Бунёдкор”га-чи?.. Иқтидорлар билан ишлаш рисоладагидек йўлга қўйилса, бизнинг клуб ҳам яхшигина ҳисса олармиди? У ҳолда бир Абдуқодир эмас, уни тарбиялаган клуб, бутун ўзбек футболи манфаат кўрган бўлармиди?!

Хонаси келиб қолди, футболдан яна бир мисол келтирай. Ҳамюртимиз Аббосбек Файзуллаев ЦСКА (Москва) жамоасининг пешқадам ўйинчиси бўлгани ҳолда ойига 10 минг еврога яқин маош оларкан. Ҳолбуки, ўша клубнинг бошқа бир етакчиси Игорь Акинфеевга йилига 1,6 млн евро маош берилар экан. Равшанки, бу бир Аббосбекнинг эмас, ўзбек футболи, умуман, Ўзбекистоннинг зарари...

Хулоса шуки, иқтидорли футболчиларни тарбиялаш билан бирга уларни номдор клубларга ўтказиш ишини ҳам режали йўлга қўйиш, соҳа мутахассисларини етиштириш – пул тикишга лойиқ ишдир. Мактабни битирибоқ Россияга отланиб, “Ҳунаринг нима?” сўроғига “разнорабочий” (асли “чернорабочий”) деб юрган бўй йигитларга бирон бир ҳунарни пухта эгаллаш имконини яратиш ҳам муҳим. Ҳунар эгаси ўлароқ кўпроқ маош олсалар, топганлари охир-оқибат юрт фаровонлигига хизмат қилади-да!..

Алҳол, латифадаги “олтин қўл” ва “олтин бош”ларнинг чиқиб кетиши – объектив жараён, уни буткул тўхтатишга ожизмиз, лекин элу юртга зарари имкон қадар кам, фойдаси эса кўп бўлишига эришмоғимиз шарт.

– “Бугун Оврупо халқи осмонга учар экан, бизда соч ва соқол низолари; овруполиклар денгиз остида сузар экан, бизда узун ва калта кийим жанжаллари. Оврупо шаҳарлари бугун электр билан иситилур ва ёритилур экан, бизда мактабларда жуғрофия ва тиббиётни ўқитиш-ўқитмаслик ихтилофлари...” Бу – жадид ҳаракати сардори Мунавварқори Абдурашидхоновнинг 1923 йил “Туркистон” рўзномасида чоп этилган мақоласидан иқтибос. Не тонгки, орадан бир аср ўтган бўлса-да, аҳволи руҳиямиз деярли ўзгармагандек. “Ҳаётнинг қураш майдонида ва жаҳон халқлари орасида ислом оламнинг фарсах-фарсах

орқада қолганлигини баён қилишга эҳтиёж йўқдир. Биз туркистонлилар эса бошқа исломий жамиятларга нисбатан дунёи жаҳон паришонликка тушиб, йўлимиздан адашганмиз”, дейди бошқа бир маърифатпарвар Абдурауф Фитрат. Юз ваҳки, бугун ҳам мутараққий дунё билан ўртамиздаги фарсах-фарсах масофа қисқармаган...

Тўғри, миллат зехниятига асрлар мобайнида ўрнашган зангларни кетказиш осон кечмайди. Аммо “то бир қавм ўзларини ўзгартирмагунларича, Оллоҳ уларнинг ҳолини ўзгартирмас”лиги ҳам аён ҳақиқат. Наҳот, Ҳолливуднинг “Суғур қуни” фильмида тасвирлангани каби якранг ҳолатни қайта-қайта бошдан кечирмоққа абадиян маҳкум бўлсак?! Фитрат домла куюниб ёзганидек, “бу паришонликнинг сабаби недир?”

– Тушкунлик (пессимизм) – одамнинг ўзига юк бўладиган нарсаси, марра яқинлашгани сари некбин (оптимист) бўлгингиз келаркан. Шу маънода, сўнгги йиллар ижобий ўзгаришларни кўпроқ кўраётгандекман. Аввало, ёшларда билим олишга интилиш кучайди – мустақилликнинг илк йилларига қиёсланса, фарқ – осмон билан ерча. Иккинчидан, ёшлар ичида “Мана бу – ҳалол, мана бу – ҳаром” деган мезон билан ҳаракат қиладиганлар кўпаймоқда. Умид шуки, эртами-индин улар “Давлатники – ҳамманики, мен эса ўша ҳамманинг бириман, демак, меники ҳам” дейдиганлар ўрнини эгаллайди. Улар энди “Давлатникида етим-есирнинг, ғарибу мискиннинг, мактабу хастахонанинг... мағрибдан машриққача ҳақдорларнинг улуши бор” деб қарайди. Шу тариқа юртда ҳалолдан фаровонлик барпо бўлади. Ҳалолдан келган фаровонлик анчайин тўқинлик эмас, бундай шароитда нону чой билан кун кечириётган ҳам, умри жамшидона зиёфатда ўтаётган ҳам бирдек қаноатда яшайди – кўнглида хотиржамлик ҳукмрон, ақлу идроки юксак материялар ҳақида ўйлашга эҳтиёж туяди. Утопияга ўхшаяптими? Йўқ, бу ҳаёт эмас! Худо хоҳласа, шундай кунлар келади: халқимиз чин маърифатга эришади, унинг тарихидаги энг шонли саҳифалар ўшанда битилади. Ҳа, айтганча, қоқоқликнинг боисини сўрадингиз. Фикримча, кўнгил хотиржамлигига путур етказувчи нимаики бўлса бари “паришонлик сабабидир” – хусусан, нафсга мағлублигимиз, шукроналик фақат тилда бўлиб қолгани...

– Олис ўтмишда ҳам, яқин кечмишда ҳам маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик иллатлари халқимиз бошига не-не шўришларни солмаган дейсиз. XIX аср мавлоноси “Шул эрур айбим,

Муқимий, мардуми Фарғонаман” дея шиква-шикоят битган бўлса, XX асрда чақмоқдек умр кечириб ўтган бошқа бир шоиримиз “Ўзбекни қуритар маҳаллийчилик” дея фиғон чекди. Маҳаллийчилик миллатнинг оғриқ тишларидан экани ҳақрошт. Негадир кейинги вақтларда бу иллат яна бош қўтариб қолди. Маиший жабҳадаги айирмакашликни қўятуринг, ижтимоий тармоқларда ҳатто ўн минглаб “мурид” йиққан баъзи блогерлар “Тошкентни қишлоқлар босиб кетгани”-дан ёзғирмоқда. Бу иллат фақат пойтахт аҳлига хос десак адашамиз. Фаразан, мамлакатнинг бош кенти Фарғона ёки Қашқадарёга қўчирилса, водий, воҳа аҳли ҳам “ўзимизникилар ва ўзгалар” тарзида иш тутмаслигига кафолат йўқ. Давлатчилигимиз илдизи минг йилларга бориб тақалади. Замонавий республика тузилганига ҳам бир аср бўлди. Маҳаллийчиликдан ҳали-ҳануз халос бўла олмаганимиз ягона миллат ўлароқ шаклланмаганимиздан далолат эмасми? Тараққиёт карвонининг пешқадами бўлмоққа бел боғлаган миллатга бу хил майдалик ярашадими?!

– Ҳеч шубҳа йўқки, маҳаллийчилик ҳам, уруғ-аймоқчилик ҳам тараққиётимизга тушов – буни ҳамма бирдек эътироф этади. Бироқ амалга келганда беихтиёр уларга даст бериб қўямиз. Ҳатто бу иллатларни сизу биз қатори кескин танқид қилиб юрган киши фалакнинг гардиши билан мансабга тайинланиб қолсаю фурсат ўтказиб разм солсангиз, унинг “команда”си ҳам асосан қариндош-уруғларию ҳамюртларидан иборат бўлиб чиқади. Албатта, масъулиятли вазифа юкланган одамнинг ўз ёнида ишончли кишилар бўлмоғини исташи табиий. Лекин ўша вазифани бажармоқ учун салоҳият керак, ахир. Муносиб одам ён-атрофидан – қариндош-уруғи, ҳамшаҳар, ҳамқишлоқлари, таниш-билишлари орасидан бўлса-ку – эътироз йўқ, бўлмаса – “четдан” олиниши керак-да! Афсуски, кўпинча иқтидорли номзод қолиб, савияси бир калла пастроқ бўлса ҳам, қондош-қариндошлик ё қуда-андалик ришталари билан боғланган киши ёки ҳамқавм танланади...

Назаримда, бу иллатнинг психологик илдизлари жуда чуқур – ҳў-ўв одамзод мамонт овлаб юрган замонларга қараб кетса ажаб эмас. Ибтидоий одам атрофидаги махлуқлар қаршисида ўзини ожиз сезганидан ҳамиша қариндошу ғордошлари кўмагига муҳтож бўлган – улар ёнида бўлсагина ўзини табиат кучларию махлуқотдан ҳимоялангандек ҳис этган. Айни шу ожизлик ҳисси суяк суриб келиб ҳар бир инсоннинг коллектив онгсизлигида муқим ўрин ол-

ган. Ибтидоий аждодидан фарқ этароқ, бугунги кун кишиси ўзини табиат қаршисида ожиз сезмайди; у табиат менинг изимда деган янглиш ишончида яшаркан, ўзини жамият қаршисида ожиз ҳис этади. Бу ҳис юрагидаги қўрқувни кучайтиради: атрофини душманлар қуршаган, муваффақиятини ҳеч ким кўролмади, ҳамма уни чалиш пайида, ёнига ишончли одамларни тўплаши керак, ўзи ҳам кимнингдир ишончига кирмоғи даркор, акс ҳолда ем бўлиб кетади...

Маҳаллийчилик ва қариндош-уруғчилик – шахс сифатида етилмаганлик асорати. Бу тоифа кишилар учун энг кичик ижтимоий бирлик шахс эмас, балки тўда. Унинг тўдасидаги мутлақ ҳокимлиги ШАХС эканига далолат қилмайди, чунки ўзи дохил юқориоқ тўдада у муте бир аъзо, холос... Ҳа, афсуски, сиз ҳақсиз: “Маҳаллийчиликдан ҳали-ҳануз халос бўла олмаганимиз ягона миллат ўлароқ шаклланмаганимиздан далолат”. Зотан, миллат дегани аксарияти ўзлигини, жамиятдаги ўрни ва қадр-қимматини, ижтимоий миссиясини англаган шахслардан таркибланувчи тузилмадир.

– “Ҳужжат ул-ислом”нинг отдоши, мисрлик забардаст олим шайх Муҳаммад Ғаззолий (1917–1996) Ғарб тамаддунини афсонавий махлуқ – инсон сиёқли, ҳайвон жисмли Абул Ҳавлга (Сфинкс) ўхшатган экан. Аллома замон кишисининг тафаккури башарий, табиати эса ҳайвоний эканига ишора қилган, назаримизда. Азизу мукаррам деб сифатланган одамзод вакиллари бугун содир этаётган қўз қўриб қулоқ эшитмаган қилғиликларни кузатиб, Ғаззолий ҳақ эканига такрор ва такрор имон келтирасиз. “Маърифат асри”да кечаётган урушларда лак-лак инсон қони тўқилмаяптими?! Ҳарб аҳли киприк қоқмай маъсум гўдакларни-да қатл қилмаяптими?! Ахлоқ, эътиқод, маънавият каби муқаддасотлар поймол этилмаяптими?! Тушови узилган “нокасуножинс” тоифанинг хурмача қилиқларини... эслагиси ҳам келмайди киши. Ҳолбуки, инсониятнинг ақлу тафаккури юксалгани сари жоҳилият чекинмоғи лозим эмасмиди?..

– Инсон фаришта билан ҳайвон оралиғидаги ҳодиса дейиш билан шайх Муҳаммад Ғаззолий айтган, унга айтилган ва кейин ҳам айтилажак кўплаб пурмаъно таъриф ташбеҳлар моҳияти ифодаб қўйилган. Инсон шу икки қутб оралиғида саргардон экан, ундан ҳар не эзуликни ҳам, ҳар не тасаввурга сиғмайдиган ёвузликни ҳам кутиш мумкин. Шу ёшгача кўрган-билганларимни

умумлаштириб, тараққиёт дегани башарият ҳаётининг фақат эзгулик жабҳасидагина эмас, ёвузлик томонида ҳам бирдек кечаверар экан, деган нохуш хулосага келиб қоламан-да, бундан қутулмоқ учун қайта бошдан мулоҳаза юритаман – яна ўша натижа, лекин уни тан олгингиз келмайди, ўйлайверасиз, ўйлайверасиз... Инсон Яратган изми билан бўлган кор-амални ўзгартиришга уриндими, фожиа муқаррар.

Тафаккуримизни юксалтган китобларда эркинлик энг олий қадрият дея талқин қилинган. Биз ҳам романтик кайфиятда – эркинликни соғиниб, унга талпиниб улғайдик, ҳамманинг сўзда, фикрда, эътиқодда ҳур бўлмоғини орзу қилдик. Билмадим, бир мен шундаймидим ё бошқалар ҳамми, мудом Ғарб кишисини эркинроқ билиб, унга ҳавасланиб яшаганим рост. Энди, ўша ҳавасланганим хурлик камалак байроқ кўтариб кўчаларни тўлдирган даюсу ножинслар тимсолида юз кўрсата бошлаганида... бир нокасга Европа пойтахтларидан бирининг кенг майдонида туриб бемалол Куръонни ёқиш – икки миллиард мусулмон кўнглига туфлашга изн берганида... ўзга дин кишиларини-ку қўйинг, Олимпия ўйинлари ёпилишида христиан ақидасини масхара қилганларида... – бу эркинликнинг энди асло Раҳмондан эмас, нақд Шайтондан бўлиб қолганига ишониб ўтирибман. Ёшлиқда эркинликни орзулаганимиз хато эди демоқчи эмасман, асло! Аммо эркинлик тушунчасининг “тараққиёт”и уни шу қўрқинч ҳолга келтирди. Ўткир ақлару тоза қалбларда мавҳумот ўлароқ яшаган кезлар у мутлақ эзгу эди, ҳаётга жорий бўлгач эса инсон ботинидаги иллатларга ҳам қоришди – одамзод эркинлик талабида ҳаддан оша бошлади. Ҳадни унутиш эса, биласиз, инсон учун бешак ҳалокатдир. Зеро, ҳад унутилса, эзгу нарса ҳам ёвузликка дўнади. Инсон эса, афсуски, нафсига мағлуб бўлибми ё иблисга алданибми, кўпинча ҳаддан ошишга мойил келади.

– Дилмурод ака, етти-саккиз йил аввал чоп этилган “Шеърда мантиқ керакми?” деган мақолангиз қўлма-қўл ўқилгани ёдимизда. Ўшанда Аҳад Қаюм отлиғ ҳаваскор қаламкашнинг қораламаларини зўр ҳафсала билан таҳлил қиларак бадиий диднинг ялпи ўтмаслашуви ҳақида бонг урган эдингиз. Таассуфки, “шиғирчи”лар шоирлик даъвосидан воз кечгани йўқ. Билъакс, кейинги йилларда назмбозлик касали янада кучайди. Бу ҳол сўз санъати ўртамиёналикка енгилганини англатмайдими? Чин адабиёт аҳли, нима, “оқ байроқ”ни кўтараверсинми энди?

– Сиз айтмоқчи, “зўр ҳафсала билан таҳлил қилганим” учун айрим ҳамкасблардан “Танқиддан тубан нарсалар ҳақида ёзиш нега керак?!” “Умрни зое қилибсан!” қабилида дашномлар ҳам эшитганман. Негадир бу мақолани кўпчилик Аҳад Қаюмни танқид қилиш учун ёзилган деб тушунди. Ҳолбуки, у бир баҳона, мақола адабий жараёндаги ҳодиса ҳақида эди – назмбозлик касали кучайганию бадиий диднинг сусайиб бораётгани, енгил-елпи шеърларнинг кун сайин оммалашаётгани сабабларини англашга ҳаракат қилганман. Лекин, барибир, кўпчилик учун то ҳануз ўша ҳаваскор қаламкашни “боплаб уриб чиққан”гина бўлиб қолаётирман. Ҳай, майли, бу бошқа масала...

Тўғри, шиғирчилар шоирлик даъвосидан воз кечгани йўқ. Бу ёғини сўрасангиз, уларни таслим қилиш, қаламини синдириш ниятини кўзламаганман ҳам. Зеро, шеър ёзиш, тўлиб кетган кўнглини қоғозга тўкиш эҳтиёжи кўпчиликда бўлади. Жиллақурса, илк муҳаббатдан боши гангиган маҳал, тўрт сатр бўлсин, шеър битади-да одам. Лекин сатрларга ажратиб ёзилганки матн шеър эмаслигини, ичидан тўкилганки нарсани бошқаларга кўрсатса бўлавермаслигини ҳам билиши керак-да одам деган! Илгарилари ҳам кўпчилик кўнгли ҳолини маҳрам дафтарига шеърый алфозда изҳор этган, лекин у қораламаларга фақат хос кишиларнинг кўзи тушган. Эндиликда эса хос дафтарнинг насибаси ҳам тармоқда оламга ёйиляпти – бамисоли келинчакнинг ичкийими балкондаги дорга ёйилгани каби. Нашр имкони ортганидан шахсий дафтарларни ҳам китоб қилиб чиқариш кўпайди. Китобки, муқова санъаткорона ишланган, қоғоз сифати аъло, матбааси юқори савияда... хуллас, қаршисида Алишер Навоий нашрлари бўйнини қисиб қоладиган даражада! Ҳеч йўқ ҳазратдан андиша қилинмаса-я! Асли, мақола шу ҳақда – хос дафтарларга қайтиш зарурлиги тўғрисида эди.

Нихоят, “оқ байроқ” кўтариш масаласига келсак. Йўқ, ҳартугул сўнгги йилларда вазият ўзгараётгандек – матбуотдаги чиқишлар, ижтимоий тармоқларда билдирилаётган фикрлар шундай яхши гумон қилишга дастак беради. Назм санъати мудроқлик ҳолатидан чиққандек, чор тарафдан яхши шеърлар жаранги келаётир. “Ислам” ва у билан боғлиқ тадбирлар, “Қақнус”даги чиқишлар, “Дуэль” сингари жўшқин беллашувлар, яна қайтадан оммалаша бошлаган назмий концертлар – буларнинг ҳаммаси юксак шеърят, сиз айтганга зид ўлароқ, зафар туғини баланд кўтарганча ҳужумга ўтганини кўрсатади.

Собиржон ЁҚУБОВ суҳбатлашди.

Сарваржон ҒАҒУРОВ

G'ULUV HALOKATGA YETAKLAR

XXI аср инсоният тарихида иқтисодий тараққиёт, илм-фан ва технология жабҳаларида улкан ютуқлар даври сифатида муҳрланмоқда. Айни вақтда дунё тинчлигига таҳдидлар кўлами ҳам ортаётир. Ижтимоий-сиёсий буҳронлар, иқтисодий инқирозлар, урушлар бутун курраи арзда акс садо бераётир. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган мафкуравий таҳдидлар қаршисида ҳатто мутараққий давлатлар ҳам каловланиб, саросимага тушиб қолаётгани айни ҳақиқат. Мафкура жабҳасидаги ана шундай хатарлардан бири бу радикализмдир.

“Радикализм (лот. radix – илдиз) – сиёсий тузум ва ижтимоий институтларни тубдан ўзгартиришга қаратилган ғоя ва ҳаракатларни ифодаловчи сиёсий, диний оқим”,

дейилади маънавиятга доир тушунчалар луғатида (*Маънавият: асосий тушунчалар луғати. Тошкент, “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2021. 497-бет*). Бу таъриф биз сўз юритаётган феноменнинг бир қиррасини ифодалайди, холос. Аслида, радикализм – кўп маъноли, кенг қамровли ижтимоий ҳодиса. Жамоатчилик уни кўпроқ сиёсий, диний феномен деб билади. Ваҳоланки, радикализмнинг ижтимоий, иқтисодий, миллий, мафкуравий кўринишлари мавжуд.

Радикализм – глобал сиёсий воқеликка, давлат ва жамият тараққиётига, ҳукуматлар ва халқаро тузилмалар фаолиятига таъсир этишга йўналтирилган; ижтимоий тузилмалар, маънавий асосларни ўзгартиришга қа-

ратилган мафкура. У спорт, таълимдан то сиёсатга қадар – жамиятнинг деярли барча соҳаларида учрайди.

Радикализм – психологик террор усулидир. Радикал ҳаракатлар инсонлар онги, маънавияти ва дунёқарашига таъсир кўрсатиш орқали ўз мақсадини рўёбга чиқаришга уринади. Турли кайфиятдаги инсонлар, айниқса, ёшларни оғдириш, улар онгини заҳарлаш, дунёқарашини ўзгартириш, давлат ва жамиятга нисбатан норозилик уйғотиш орқали барқарорлик издан чиқарилади. Соф диний эътиқоддан адаштириш, фирқабозлик, айирмачилик, “оммавий маданият” ниқоби остида азалий қадриятларга ёт ғояларни сингдириш, ахборот тармоқлари орқали ғайриахлоқий одатларни тарғиб қилиш ҳам психологик террор хужжлари сирасига киради.

Радикализмга хос хусусиятлардан яна бири – ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда зўравонлик усулидан фойдаланиш; босим, тазйиқ ва таҳдидга мойилликдир. Бу тоифага мансуб шахслар, гуруҳлар жамиятдаги муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилиш имкони бўлгани ҳолда зулм, зўравонликни афзал кўради. Тарихнинг бурилиш нуқталарида, сиёсий танглик ва таранглик кучайган, маънавий таназзул, зиддиятлар кескинлашган вазиятларда у янада авж олади.

Араб тилида бирор масалага ҳаддан зиёд берилиш, муккадан кетиш, меъёр ва чегарани бузиш “ғулув” деб аталади. Бизнингча, ушбу истилоҳ радикаллашувнинг мазмун-моҳиятини мухтасар тарзда ифодалайди. Хоҳ диний, хоҳ дунёвий масала-

ларда бўлсин, ғулувга берилиш яхшиликка олиб келмайди.

Радикализмнинг легал ва нолегал шакллари мавжуд. Баъзи радикал ҳаракатлар расман рўйхатдан ўтиб фаолият кўрсатади, давлатнинг бошқарув стратегиясига ўз таъсирини ўтказиши. Ҳозирда Европа мамлакатларида катта мавқе касб этаётган ўта ўнг қанотга мансуб партиялар айнан қонуний фаолият юритаётган радикал ҳаракатларга мисол бўла олади.

Радикализмнинг нолегал шакли кенг тарқалган бўлиб, у охир-оқибат терроризмга олиб боради. Ноқонуний гуруҳлар, жиноий тўдалар, экстремистик ташкилотларнинг аксари шу тоифага мансуб.

Таҳлилий онг, танқидий тафаккурнинг заифлиги кишини мутаассибликка етаклайди. Бундай шахслар мафкуравий таъсирга тез берилади, агрессив ҳаракатларга мойил келади. Уларни психологик беқарорликка тушириш, манипуляция қилиш, ғояларга кўр-кўрона эргаштириш осон кечади.

XXI аср бошларига келиб радикализмнинг мафкуравий асослари, таъсир доираси, мақсад ва вазифалари яққолроқ намоён бўла бошлади. Унинг миллатлар, элатлар, маданиятлар, цивилизациялар аро мулоқот мувозанатини бузиши, инсониятнинг эркин ва фаровон ҳаётига раҳна солиши аниқ-равшан маълум бўлди.

Радикализм дунё давлатларининг барчасига дахлдор воқелик экани сир эмас. Ер курраси “улкан ягона қишлоқ”қа айланган глобаллашув шароитида мафкуравий хужжлар халқаро хавфсизлик тизимларига

бевосита таъсир кўрсатиб, ўта хатарли ҳолатларни юзага келтирмоқда.

* * *

Соғлом фикрли шахс дабдурустан мутаассибона ғоялар домига тушиб қолиши мумкинми? Психологлар кишининг радикал ғояларга берилиши дафъатан кечмаслиги, бу ҳол болалиқдаги тарбиядан то ижтимоий муҳитга қадар – кўплаб сабаб-омилларга боғлиқ эканини таъкидлайди.

Радикаллашувга сабаб бўлувчи омиллар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- болалиқдаги тарбия усули (авторитар, зулмкор, “оила кумири” феномени ёки фарзандни бутунлай назоратсиз қолдириш, чекловларсиз ўстириш);
- шахснинг психологик хусусиятлари (ўзига паст баҳо бериш, ишончсизлик);
- шахс онгининг бузилиши (тобелик, хавотир, қўрқоқлик, ҳасадгўйлик, такаббурлик);
- фақат ўз манфаатларини юқори қўйиш ортидан худбинона хулқнинг шаклланиши.

Шунингдек, ёшлардаги ҳаётий тажрибасизлик ва ҳиссиётга берилувчанлик, онг ва дунёқарашнинг тўлиқ шаклланмагани, руҳий тушкунлик, яқинлар эътиборидан четда қолиш, ишонувчанлик каби жиҳатлар ҳам хатарнок йўлга кириш хавфини оширади.

Жамият миқёсида радикаллашувни кучайтирадиган сабаблар эса қуйидагилардир:

- мафкуравий бўшлиқ, маданий вакуумнинг юзага келиши;

- қашшоқлик, иқтисодий ночор умр кечириётган тоифа вакилларида норозиликнинг ортиши, ялпи тушкунлик, ҳокимиятга ишончсизлик кайфиятининг пайдо бўлиши;
- жаҳолат, чаласаводлик, илмсизлик оқибатида аҳоли, айниқса, ёшларнинг тарғибот тўрига тушиши;
- ташқи кучлар томонидан маҳаллий қадриятларга ёт бўлган ғояларнинг сингдирилиши;
- радикализм тарғиботи билан шуғулланадиган ҳаракатларга қарши тура оладиган инфратузилманинг мавжуд эмаслиги.

Иқтисодий қийинчиликлар шароитида ўсган, таҳқирларга нишон бўлган болада ёшлик давриданоқ борлиққа, жамиятга нисбатан нафрат, шафқатсизлик, исён туйғулари шаклланиб боради. Кейинроқ ярагазак олиб, хасталик янада хавфли тусга кириши ҳеч гап эмас.

Террорчилар, жангариларнинг насл-насаби, ҳаёт тарзи суриштирилганда, аксари қашшоқ оилалардан чиққани, ночорликдан рисоладагидек таълим олмагани, тўйиб овқатланмагани, камситишларга учрагани аниқланган. Лекин уларни бу йўлга бошлаган мафкуравий йўлбошчилар кўпинча ўзига тўқ, ўқимишли, сиёсий дунёқараши шаклланган, аниқ мақсад, манфаатларни кўзлаган шахслар бўлади.

* * *

Радикализм тарғиботчилари, аввало, одамзоднинг энг ҳассос туйғуси – диний эътиқод орқали унга ҳукм ўтказишга уринади. Тараққиётнинг бешиги, жаҳон дин-

лари ватани ҳисобланган, йирик империялар манфаатлари тўқнашган Яқин Шарқ минтақасида радикаллашув ҳолатлари кўп учрамоқда. Оловли минтақадаги ижтимоий-сиёсий беқарорликлар умумжаҳон тараққиётга ҳам таъсир кўрсатаётир (*Rooney C. Creative Radicalism in the Middle East. London, SOAS University of London Press, 2021. P. 52*).

Бугун жаҳон ҳамжамияти Афғонистондаги сиёсий вазиятни, ИШИД, “Ал-Қоида”, “Боко Ҳарам” (Нигерия), “Ансор Байт ал-Мақдис” (Миср), “Ан-Нусра” (Ироқ) каби радикал ташкилотлар фаолиятини синчковлик билан кузатиб бормоқда. Чунки бу каби ҳаракатлар фаолияти маҳаллий, минтақавий доирадан чиқиб, аллақачон глобал характер касб этган.

Араб ва ислом дунёсидаги ижтимоий-иқтисодий муаммолар, табақалашув, бирдамликнинг йўқолиши, ишсизлик, тенгсизлик, камбағаллик даражасининг ортиб кетиши, саводсизлик каби салбий ҳолатлар аҳоли норозилигини ошириб, радикал оқимларнинг сиёсат майдонига кириб келишига замин яратди.

Мусулмон дунёсидаги радикал оқимлар соф исломга хос бағрикенглик, тинчликсеварлик тамойилларини рад этади, танқид қилиш ҳуқуқини тан олмайди, маърифат устуворлигини инкор қилади, хатоларни тузатиш заруриятига ишонмайди.

Таассуфки, жаҳон ҳамжамияти ислом сиймосида илм-маърифатга ошно илоҳий динни эмас, балки кўпроқ радикал ҳаракатларни кўрмоқда. Бу, ўз навбатида, цивилизациялараро мулоқотга раҳна солаётир. Араб тадқиқотчиси Исмоил Усмоннинг ушбу

фикрлари эътиборга молиқдир: “Биз диний таълимотлар моҳиятини тўғри тушунишимиз, ақидапарастларнинг тажовузкор ҳаракатларини асло дин билан боғламаслигимиз керак. Шу билан бирга, бағрикенглик ва тотув яшаш маданиятини тарқатиш, маданиятлар ва динлар ўртасидаги мулоқотни кучайтириш, хатоларни тан олиш ва бошқаларнинг танқидини қабул қилиш орқали диний муросасизликка қарши курашмоғимиз лозим” (*Усмон И. Экстремизм ва диний муросасизлик, уларнинг сабаблари ва уларга олиб келадиган омиллар. Триполи, “Илм-фан ва жамият” халқаро журнали, 2017*).

Парадокс шундаки, радикаллашувга қарши курашнинг ўзи муросасиз, радикал тусга кирмоқда. “Ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ барабар ёнади” деганларидек, радикаллашувга қарши кураш исломни халқаро миқёсда ёмонотлиқ қилиш кампаниясига айланмоқда. Малайзия собиқ бош вазири Маҳатхир Муҳаммад “Бугунги кунда исломнинг эзгулик ва бағрикенглик дини экани унутилгандек. Уни радикализм ва экстремизм маншаи сифатида қоралаш нафақат мусулмон бўлмаган, ҳатто либерал қарашли мусулмон жамиятларда ҳам учраб турибдики, бу ўта ачинарли ҳолатдир”, деганида ҳақ эди (*Mohammad M. Islam and the Muslim Ummah. Selected Speeches. Putrajaya, Pelanduk Publications Press, 2000. P. 59*).

Жаҳоннинг етакчи оммавий ахборот воситаларида “исломчилар”, “исломий жангарилар”, “ислом фундаментализми”, “ислом экстремизми” каби атамалар кенг қўлланмоқда. Бизнингча, соф исломий таълимотга буткул зид йўлни танлаган шахс-

лар, гуруҳлар ва ҳаракатларга муқаддас динимиз номини нисбат бериш тўғри эмас. Мусулмон оламидаги нуфузли уламолар ҳам бундай ёндашув нораво эканини таъкидламоқдалар. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев ҳам муқаддас динимизни экстремистик ва террорчи ташкилотлар билан ёнма-ён қўйишни кескин қоралади. “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа деб ҳисоблаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон мурося қила олмаймиз. Ислми дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”, деб таъкидлаган эди давлатимиз раҳбари БМТ минбарида *(Мирзиёев Ш. Халқимиз розилиги – бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2018. 253-бет).*

Радикализм аталмиш балои азим инсоният бошига мусибатлар ёғдираётган бир вақтда ислом бешиги ҳисобланган араб диёрларини жаҳон ҳамжамиятидан узиб қўйишга уринишлар ҳам кузатилмоқда. Бундай ёндашув муаммони ҳал этишга эмас, билъакс, миллатлараро, динлараро, маданиятлараро мулоқотнинг издан чиқишига олиб келади. Аслида, радикал кучларнинг мақсад-муддаоси ҳам шу.

* * *

Ғарб сиёсий доираларида радикализм ва диний фундаментализм фақатгина ислом динига хос деган стереотип тарқал-

ган. Мазкур бирёқлама нуқтаи назар баъзи исломофоб давлатлар, сиёсий ташкилотлар, гуруҳлар томонидан халқаро доирада шунчалик кўп тарғиб қилиндики, афкор омма онгида янглиш тасаввур шаклланиб қолди. Ҳолбуки, радикализм наинки дин, балки миллат, маданият ва чегара билмас хатардир.

Ўрта асрларда масихийликни ҳимоя қилиш мақсадида олиб борилган салиб юришлари замирида диний мотив қобиғига яширинган сиёсий мақсадлар ётар эди. Кейинги даврларда ҳам дунёнинг турли бурчакларида радикал ҳаракатлар томонидан босқинчилик урушлари амалга оширилди. Японияда самурайлар, Камбожада кизил кхмерлар, Ҳиндистонда сикхлар каби тоифа, гуруҳлар фаолиятида радикализм аломатларини кўриш мумкин.

ЭТА (Испаниядаги миллий айирмачилар ташкилоти), “Қизил бригада” (Италиядаги инқилобий-пролетар гуруҳ), “Тупамарос Ғарбий Берлин” (Германиядаги сиёсий-миллий радикал ташкилот), Ирландия республикачилар армияси, Курдистон ишчи партияси, Хунта (Лотин Америкасидаги миллий-радикал ташкилот) каби тузилмалар ҳам радикализмнинг жуғрофияси биз ўйлагандан кўра кенг эканини кўрсатади.

1995 йили Токио метросида газ востасида уюштирилган ҳужум бошида “Аум Синрикё” ибодатхонаси вакили, ҳаракат раҳнамоси, необуддист Шоко Асахара турган эди. Террор ҳаракати деб таснифланган бу ҳодиса буддавийлик сингари тинчликсевар эътиқод ҳам радикализмдан холи эмаслигини кўрсатади.

Христиан черкови ўтмишда илм-фан равнақиға қарши аёвсиз курашгани, бу борада шафқатсиз жазо усулларида фойдалангани маълум. Ҳозир ҳам насронийликнинг айрим адашган оқимлари давлат ва жамият куриш назарияси, инсон ҳаёти, турмуш тарзи, асрлар давомида шаклланган диний қарашларни тубдан ўзгартиришга қаратилган радикал назарияларни илгари сурмоқда.

Эътиқодий қарашларнинг замонавий трансформацияси сокин кечмайди, албатта. Яҳудийлик динида ҳам жиддий муноқашалар юз бераётганини кузатиш мумкин. Тавротга мувофиқ ҳаёт кечиришни даъват этувчи яҳудийлар билан ислоҳот тарафдорлари ўртасида зиддият мавжуд. Жумладан, ўта ортодоксал тоифага мансуб яҳудийлар Тавротдан узоқлашиб бораётган ислоҳотчиларга қарши кескин кураш эълон қилган. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида Исроилда “неокараизм” радикал оқими вуҷудга келди. Ушбу ақидапараст оқим “давлатнинг диндан узоқлашиб бораётгани”, “жамиятда динсизлик ортиб бораётгани”ни танқид қилади. Ҳаракат асосчиси Шабтай Бен Дов Исроил давлатининг араб ва мусулмон мамлакатлари билан ҳар қандай муносабатларига қарши чиқади. Ушбу радикал гуруҳ вакиллари Фаластин ерлари тарихан яҳудийларга тегишли эканини даъво қилиб, Ақсо ва Қуббат ас-Сахро масжидларини араблардан тортиб олиш, уларни яҳудийларнинг муқаддас даргоҳига айлантиришга чақиради. Бироқ Исроилдаги мўътадил фикрли раввинлар араблар билан илиқ муносабатларни сақлаб қолиш, беқарорликка

йўл қўймаслик, тинчлик ўрнатиш афзаллигини таъкидлайди.

Ёки ҳиндуийлик динига мансуб сикхлар ўзини Ҳиндистоннинг асл эгалари деб даъво қилади, бошқа диний эътиқод вакиллари нисбатан тоқатсизлигини яширмайди. Ушбу тоифанинг мутаассибона қарашларини давлат хавфсизлигига таҳдид деб билган мамлакат бош вазири Индира Ганди 1984 йилда уларга қарши кескин чораларни қўллашга мажбур бўлган эди. Охир-оқибат суиқасд қурбони бўлган И. Ганди диний бағрикенглик давлат ва жамият барқарорлигининг муҳим кафолати эканини исботлай олди.

Радикал ғоя давлат мафкурасига айлansa, у хатарли кучга дўниб, бутун бошли жамиятни роҳи ростдан адаштириши мумкин. 1930-йилларда Германияда Адольф Ҳитлер бошчилигидаги национал социалистлар партиясининг ҳокимиятга келиши нафақат олмон давлати, бутун инсоният бошига улкан фожиалар солди. Миллатни бирлаштириш, халқ фаровонлигини таъминлаш каби баландпарвоз шиорлар билан майдонга чиққан мазкур партия шовинизм, экстремизм, ирқчилик, антисемитизм, аксилдемократизм, ирқий гигиена каби вайронкор мафкураларни илгари сурди. Пировардида жаҳон муҳорабасини бошлаб миллионлаб одамларнинг умрига зомин бўлди.

* * *

Радикализм, диний фундаментализм, экстремизм каби иллатларга қарши курашда омма норозилигига сабаб бўладиган ижтимоий муаммоларни бартараф этиш

бирламчи вазифа бўлмоғи лозим. Шунингдек, таълим, маданият, тиббиётни ривожлантириш, диний муассасалар, оммавий ахборот воситалари ва фуқаро шахсини шакллантиришга ҳисса қўшадиган бошқа институтларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракати муҳим ўрин тутати. Жамиятда радикал ғоялар тарқалишининг олдини олишда қуйидаги чора-тадбирларга ҳам эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

- ушбу хатарга қарши самарали курашиш механизмлари аниқ белгиланадиган, давлат ва жамиятнинг турли бўғинлари фаолияти мувофиқлаштириладиган концепциялар ишлаб чиқиш;
- мутаассибона ғояларга берилган шахсларнинг янглиш йўлга кириш мотивларини илмий асосда аниқлаш ва унга жавобан оқилона чоралар кўриш;
- “жаҳолатга қарши маърифат” таълими асосида диний мавзуларда мулоқот, суҳбатлар доирасини кенгайтириш, соф диний таълимотга асосланган таълим дастурларини йўлга қўйиш, жамиятда эътиқодий муносабатлар тадрижини мониторинг қилиб бориш;
- барча босқичлардаги таълим даргоҳларида умуминсоний туйғулар,

тарбия, ватанпарварлик, маърифатпарварлик, диний бағрикенгликка оид ўқув дарсларини жорий этиш;

- эҳтиёжманд оилаларни давлат томонидан ижтимоий ҳимоялаш тизимини янада яхшилаш; ёшларнинг ўқиши, ишлаши, умуман, муносиб ҳаёт қуришида кўмак тизимини такомиллаштириш.

Ҳуқуқий, маъмурий ислохотларнинг мунтазамлиги, қонун устуворлиги, коррупцияга қарши муросасиз курашиш ҳам жамият аъзоларини радикал ғоялар таъсиридан муҳофаза этиш шартлари сирасига киради.

Мақола муқаддимасида таъкидлаганимиздек, радикализм сарҳад билмас хатарга айланди. Бинобарин, унга қарши кураш Ўзбекистон учун ҳам долзарб вазифа ҳисобланади. Президент Шавкат Мирзиёев 2023 йил 8 май куни мамлакатимиз Бош қомусида Ўзбекистоннинг дунёвий давлат экани мустаҳкам белгилаб қўйилаётгани, жамиятда ҳар қандай радикаллашувга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга йўл қўйилмаслигини таъкидлаган эди. Ушбу мафкуравий хатарга қарши курашда нафақат мутасадди идоралар вакиллари, балки зиёлилар, ижод, фикр ва санъат аҳли ҳам жонбозлик кўрсатиши муҳимдир.

Тўлқин АЛИМАРДОН

JINOYAT JAZOSIZ QOLGANDA

Муқаддима

Жиноят тушунчаси давлат тузилмаси қаби қадимий. Табиат қонунларидан ҳуқуқий тартиб-нозъмга ўтган жамиятда жиноятнинг хилма-хил турлари пайдо бўлган. Хўш, мазкур истилоҳ давлат қонунларини бузишга нисбатан ишлатиладими ёки мавжудлик қонунларини бузишга нисбатан? Дейлик, қотиллик мудҳиш жиноят ҳисобланади, аммо урушда душманни ўлдириш айб эмас. Яъни одамқушлик учун бир ҳолатда жазо тайинланса, бошқасида мукофот берилади.

Масалага фалсафий ёндашсак, дунёда асосан икки нуқтаи назар кенг тарқалганига амин бўламиз. Биринчисига кўра, оламни Худо яратган ва биз илоҳий қонунларга кўра яшашимиз, яқинларимизни севишимиз ва ожизларга ёрдам беришимиз керак. Иккинчи ёндашувга мувофиқ, бизнинг дунёмиз узоқ давом этган эволюция маҳсу-

лидир. Бинобарин, биз табиий танланиш қонуниятига мувофиқ умргузаронлик қилишимиз керак. Бунда энг кучлилар омон қолади, заифлар эса нобуд бўлади. Хўш, қай бир қонуният асосида яшаган маъқул: инсон ҳар қандай ҳолатда ҳам омон қолмоқ учун курашиши керакми ё яқинлари, дўст-ёри учун жон фидо этмоғи лозимми?

Бундай баҳс-мунозаралар файласуфлар ва ҳуқуқшунослар ўртасида неча замондан бери давом этиб келаётир. Илгари жиноятчилик сабабларини ижтимоий шарт-шароитлардан излаш керак дейилган бўлса, замонавий нуқтаи назарга кўра, унинг илдизлари инсон генетикасида ётади. Бугунги воқелик жиноий хатти-ҳаракатларнинг содир этилиши нафақат жамиятдаги норасоликлар, балки инсон ички оламидаги беқарорликларга ҳам боғлиқлигини кўрсатмоқда.

Инсон руҳиятида мудом эзгулик билан ёвузлик ўртасида кураш кечади. Бу зиддият инсон табиатида гоҳида бунёдкор, гоҳида вайронкор ҳиссиётлар шаклида юзага чиқади. Инчунин, инсон ҳаёти ана шундай туйғулар қоришмасидан иборат. Аммо масаланинг яна бир муҳим жиҳати бор. Инсонлар руҳияти давлатнинг ижтимоий, маънавий асосларини белгилайди, ўша ўлчамларга ҳамоҳанг сиёсий тузум вужудга келади. Инсон, жамият ва давлат ўртасидаги мураккаб муносабатлар, хусусан, атоқли рус адиби Фёдор Достоевский асарларида теран тадқиқ этилган.

Достоевский асарлари башариятнинг қимматли маънавий меросига айланган. Адибни Зигмунд Фрейд, Эрих Фромм каби олимлардан-да юсакроқ шуҳрат чўққисига олиб чиққан бадиий ғоя ҳам айнан инсон фалсафасининг зиддиятли қирраларига дахлдордир. Ёзувчи чўнг истеъдоди ила инкишоф этган бадиий, ҳаётий ҳақиқатлар давлат ва инсон ўртасидаги аладдавом ихтилоф, одамзоднинг маънавий-руҳий инқирози, зўравон сиёсат асоратлари, жамиятдан ажралиб қолган, бегоналашган ёлғиз инсон фожиаси, ахлоқ ва ҳуқуқ тафовутларида намоён бўлади. Муаллиф “Жиноят ва жазо”, “Телба”, “Жинлар” каби романларида инсоннинг виждоний танловини таҳлил қилар экан, аччиқ хулосаларга келади.

Достоевский инсон, Арасту таърифлаганидек, сиёсий мавжудот эканини эътироф этгани ҳолда, у қонунларни бузишга мойил ижтимоий махлуқот эканига ҳам эътибор қаратади. Адиб талқинидаги инсоннинг кўп

қатламли, кўп қиёфали “мен”и бирон қолипга сиғмайди, унинг руҳиятидаги исёнкорлик ижтимоий фазилатларга эга бўлган бунёдкор шахс “мен”идан кўра мураккаброқ ва жамият учун хатарлидир. Уни келтириб чиқарувчи омиллар қалбнинг ички “ошхона”си ёхуд “жиноий фикрлар лабораторияси” билан чегараланмайди (*Бачинин В. Антропокriminalология Достоевского: типы преступников. Журнал социологии и социальной антропологии. Том III. 2000, № 2. Стр. 67 – 81*).

Ёзувчи қаҳрамонларининг “мен”ида соф эътиқодга зид даъволар билан бирга мушоҳадага ундовчи ахлоқий, ҳуқуқий далилларни кузатиш мумкин. Инсон руҳиятининг тушуниксиз, ҳатто парадоксал хусусияти шундаки, у вақти-вақти билан мавжуд ҳукмрон тартибдан норозилик туйиб, ижтимоий меъёрлар, қонунларга “асирлик”, ярангликдан безор бўлгани боис тартиб ўрнида тартибсизлик, яратувчанлик ўрнида бузғунчиликни қўмсай бошлайди.

“Жиноят ва жазо”дан англашиладики, “жиноятчиликда ғайриоддий қобилият”га эга шахсият зулматда қолмоққа маҳкумдир. У эркинликни суиистеъмол қилиб, ҳокимият ва умумэътироф этилган қадриятларни инкор этади. Асар қаҳрамони руҳиятига соя солган қоронғи харизма уни пировардида дунёда Худо борлигини ҳис қилиш неъматидан ҳам мосуво қилади.

Роман тафсилотларига кўра, “жиноятчи одам” образи ижтимоий-тарихий нуқтаи назардан истиқболли бўлиб чиқади. Қаҳрамон тимсолида биз давр даъватларига қарши курашувчи “машина-одам”ни кўрамиз.

Ҳар қандай ахлоқий тўсиқларни осонгина босиб-янчиб ўтадиган совуққон “машина-одам” сиёсий жиноятчининг янги бир авлоди сифатида намоён бўлади. “Жиноят ва жазо” қаҳрамони бундай деб хитоб қилади: “Қонун бу, Соня! Шундай!.. Мен кимда-ким қудратли, ақл-иродада кучли бўлса, уларнинг устларидан ҳоким бўлишини энди билдим! Ким қанча кўп уддалай билса, улар ичида ўша ҳақ бўлиб чиқаркан. Ким узоқроқ тупурса, ўша уларнинг низоми бўларкан, ким човутини қанча кўп нарсага уришга журъат қилса, ўша уларнинг ҳаммасидан ҳам ҳақлироқ бўлиб чиқаркан! Шу замонгача шундай бўлган ва бундан сўнг ҳам шундай бўлиб қолажак!” (*Иброҳим Ғафуров таржимаси*.)

1

Достоевскийча “машина-одам” истилоҳи биринчи навбатда ғарбона ишбилармонлик муҳити вакили бўлган қаҳрамонларга нисбатан қўлланади. У ҳисоб-китобли, шафқатсиз, мақсадига эришиш учун ҳар қандай йўлдан боришга шай, ҳатто қабоҳат ва жиноятлардан-да тап тортмайди. Ҳокимиятга интиладиган кучли механик иродага эга бўлган Родион Раскольников ҳам ўз табиатига мос машинамонанд сиёсий дастурни мақбул деб билади. Унга мувофиқ, тоталитар бошқарув усулларига асосланган давлат ўз фуқароларини доимо қўрқув, таҳликада тутиб туриши, фуқаролар устидан муттасил кузатув олиб бориши, истеъдодлар ва ёрқин шахслар мафкуравий босим, полиция террори орқали йўлдан супуриб ташланиши керак эди. Бу дастурни

амалга оширмак учун ахлоқий тутумларни бутунлай йўқ қилиш, тартибни тартибсизликка айлантириш лозим бўлар эди.

Достоевскийнинг мушкул-мураккаб вазиятда сиёсий саҳнага чиққан қаҳрамонлари ўз майлларини қондириш йўлида даҳшатли воситаларни ўйлаб топади. Уларнинг ақл-тафаккури наинки ғоялар, балки ҳукмронлик қутқусидан куч олади. “Ғайриоддий” одамлар эзгулик йўлида ҳар қандай жиноятни содир этиши мумкин, деган соғлом ақлга зид даъвои илгари суради улар. Ёдингиздадир, Раскольников ҳам “Мен жамият учун зиён келтираётган бир судхўрни ўлдирдим, давлат эса минглаб одамларни қурбон қилиб юбормоқда. Нега у жиноятчи эмас, нега у жавоб бермайди?” дея ўзини оқламоққа уринади.

Аслида, инсон руҳиятини мажруҳ этган, давлатни ўзақ моҳиятидан маҳрум қилган инквизиция ҳодисаси “жинлар жамияти”нинг тамал тошини қўйган эди. Дарвоқе, барча “изм”ларнинг айнан Ғарбда вужудга келиши сабабларидан бири ҳам шу бўлса ажаб эмас. Хусусан, фашизм ва большевизм таълимотлари “телбалар ва жинлар жамияти”ни тартибга солишга уринар экан, инсон қиёфасини йўқотган “хўрланган ва ҳақоратланганлар” учун гўё халоскор ғояларни таклиф этди.

Зиддиятли шахс, улкан истеъдод соҳиб-и Фёдор Достоевскийнинг ўзи ҳам узок муддат тутқунлик ва сургун азобини тотган бўлса-да, ёлғизлик, ёвузлик изтиробларидан қутула олмайди. 1861 – 1863-йиллар “Время” журналида ишлаб юрган даврларида рус дворянларининг маънавий қашшоқлиги, ахлоқий тубанлиги ҳамда халқни шафқатсиз эксплуатация қилишини фош этади. Кейинроқ эса адиб Туркистонни забт этиш тарғиботчиларидан бирига айланади. Руслар Европага юриш қилса, “варварлар” деб аталар экан. Осиёда эса улар маданиятли миллат ўлароқ кутиб олинар эмиш (*қаранг: Достоевский Ф. Собрание сочинений в 15 томах. Том 14. СПб, “Наука”, 1995*).

Россияда большевизмнинг вужудга келиши қисқа муддатли инқилоб маҳсули эмас эди. Унинг назарий илдишлари империя аҳолиси онги ва қалбида шаклланган шовинистик руҳиятга бориб тақалади. Биз бежиз инсон ва у яшаб турган муҳитга урғу бермаётимиз. Файласуф Карл Поппер “очиқ жамият душманлари”ни санаганда, гапни шунчаки Афлотундан бошламайди. Гап шундаки, эркинлик ва мутлақ эркинлик ўртасидаги мувозанат танлови кўпинча иккинчисининг фойдасига ҳал бўлган. Мутлақ эркинликка эга бўлган руҳият ахлоқий чегарани унутади. Бу эса жиноятнинг жазосиз майдонини вужудга келтиради.

Большевизм тоталитаризм демакдир. Тоталитаризм – ҳокимият ижтимоий ҳаёт, жамият ва шахс устидан ялпи назорат ўрнатган тузум. У жамият қарашларини расмий мафкурага бўйсундирувчи сиёсий усуллар орқали қарор топади. Гарчи ноин-

соний ва адолат тамойилига терс бўлса-да, большевизм ғоясини байроқ қилган тоталитар давлат муайян ҳуқуқий тамойилларга таянган, бу мақом унинг Конституциясида муҳрланган эди.

2

Совет давлати ўта марказлашган ва буйруқбозлик характерига эга бошқарувни шакллантирди. Сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий-маърифий соҳалар устидан тўлиқ давлат назорати ўрнатилди. Фикрлар хилма-хиллиги, тафаккур хурлиги, муҳолифатчилик қатъиян ман этилди, сиёсий эркинликлар тақиқланди. Миллатларнинг қадимий урф-одат ва қадриятлари чекланди, адолатпарвар зиёлилар қатағонга учради. Ҳукмрон партиянинг ўзбошимчалиги ва зўравонлиги миллионлаб одамларнинг умрига зомин бўлди.

Сталин даврида сиёсий зулм ва зуғум энг юқори чўққига чиқди. Бу даврнинг характерли жиҳати шуки, репрессив орган саналган Давлат хавфсизлиги қўмитаси тизимли равишда барча катта-кичик ташкилотлар устидан ялпи назорат ўрнатди. Шўроча типдаги бу тузилма жамиятда юз минглаб бегуноҳ кишиларни ноҳақ жазога мустаҳиқ этди. Чинакам қўрқув салтанати бунёд этилди.

1940-йиллар охири – 1950-йиллар бошларида Бутуниттифоқ Коммунистик партияси Марказий қўмитаси директиваларини амалда татбиқ этиш жараёнида даставвал илм-фан, адабиёт ва ишлаб чиқариш соҳаларидаги етакчилар, зиёлиларни ижтимоий қатлам сифатида маҳв этишга қаратилган

махфий ҳужжатлар ишлаб чиқилади. Жумладан, 1947 йил июнь ойида Ички ишлар халқ комиссарлигининг (НКВД) 44 банддан иборат (003) 47-сонли йўриқномаси (“Жосуснома” дастури – Т. А.) қабул қилинади. Ўта махфий ҳужжатда Совет давлати тасарруфидаги мустамлака республикаларни тобеликда тутиб туришнинг ўзига хос усуллари белгилаб берилган эди. Йўриқнома, жумладан, қуйидаги кўрсатмаларни ўз ичига олади:

– Ташкилотчилик қобилиятига эга ва халқ орасида машҳур бўлган кишиларга алоҳида эътибор бериш керак. Бундай кишиларни оғдириб олишга уриниш зарур, мабодо таклиф рад этилар экан, уларнинг юқори лавозимлар томон йўлини тўсиб қўйиш лозим бўлади.

– Шундай бир вазият яратиш керакки, давлат хизматчиларининг (махсус хизмат ва ҳарбий саноатдан ташқари) даромадлари жуда кам миқдорни ташкил этсин. Бу, аввало, соғлиқни сақлаш, суд ва таълимга, қолаверса, барча раҳбар ходимларга тааллуқлидир.

– Бошқармалар ва корхоналардаги идоравий лавозимларга (жойлардаги ҳукумат органлари билан келишувсиз) махсус хизмат билан ҳамкорликда бўлган кишиларни тайинлаш зарур.

– Шундай қилиш керакки, ҳар қандай масала билан бир вақтнинг ўзида бир қанча қўмита, муассаса ва ташкилотлар шуғуллансин, аммо уларнинг бирортаси уни ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлмасин. Раҳбарларнинг фаолияти фақат топшириқларни бажариш билан чегараланиши керак.

– Касаба ташкилотлари зинҳор корхона раҳбариятига қарши чиқа оладиган ҳуқуқларга эга бўлмаслиги керак. Уларни бошқа ишлар билан, масалан, дам олиш ва таътиллار уюштириш, пенсия, кредит аризаларини ҳал қилиш, саёҳатлар, маданий ва кўнгилочар тадбирлар ўтказиш, камёб молларни тақсимлаш сингари юмушлар билан банд қилиб қўйиш керак. Улар сиёсий раҳбарият қарорларини ёқлашлари ва тушунтириш ишларини олиб боришлари лозим.

– Партия, давлат ва хўжалик аппаратида ишлаётган туб ер кишиларини шундай вазиятга солиш керакки, ўз қўллари остидагилар кўз ўнгида уларнинг обрўси тўкилиб, аввалги давраларига қайтишга имкони қолмасин.

– Барча илмий текшириш институтлари ва лабораторияларини доимий кузатиб бориш зарур.

– Маҳаллий аҳоли орасидан етишиб чиққан раҳбарларга миллий тус берилишига йўл қўйилади, аммо бу ҳол миллатнинг ўсиши, бирлашувига хизмат қилмаслиги керак.

– Хусусий корчалонлар ва ҳунармандларни шундай дастгоҳ ҳамда хомашё билан таъминлаш керакки, сифатли маҳсулот тайёрлашнинг имкони бўлмасин. Уларнинг маҳсулотлари нархи давлатникидан қиммат бўлиши керак.

– Бошланғич ва ўрта мактабларда, энг асосийси, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ўта эътибор қозонган ўқитувчилар ишдан четлаштирилиши лозим. Уларнинг ўрнига биз томонимиздан белгиланадиган

кишиларни қўйиш керак. Фанлар орасидаги фарқ йўқотиб юборилиши, лотин ва эски юнон тиллари, умумий фалсафа, мантиқ ва генетика фанлари ўтилиши тўхтатилмоғи шарт. Тарих дарсларида ўтмишдаги сиёсатдонлар ватан равнақига хизмат қилгани ёки хизмат қилишга урингани ҳақида гапириш мумкин эмас. Эътиборни фақат подшоҳлар зулми ва уларга қарши халқ курашига бурмоқ лозим.

– Сиёсий раҳбарликка муқаддам қамалган шахсларни қўйиш ҳақида ўйлаб кўриш лозим. Маҳаллий аҳоли ихлос қўйган ғанимларимизни оғдириб олмоқ ёки таъзирини бермоқ зарур. Уларни қонунбузарликда айблаб қамаш ёки “бахтсиз ҳодиса” аталмиш баҳонаи сабаб ила йўқ қилиб юбормоқ керак.

– Сиёсий айблов билан қамалган фуқароларни оқлашдан мумкин қадар қочиш керак. Мабодо, оқлаш лозим бўлиб қолса, у ҳолда янги суд жараёни (судья, айбдор, қораловчи ва маълумот берувчини чақирмай) суднинг хатосини тузатиш сифатида иш кўриш мумкин.

– Партия томонидан тайинладиган раҳбарлар ишимизга зиён келтирса ҳам, ўзига бўйсунадиган кишилар ўртасида норозилик уйғотса ҳам барибир судланмаслиги даркор. Ўта қўпол хатоларга йўл қўйишса, уларни лавозимидан бўшатиб, бошқа бир шундай мансабга ёки ундан-да баландроғига қўйиш лозим бўлади. Бунинг имкони бўлмаган вазиятда уларни бирон бир раҳбарлик лавозимига мўлжаллаб, захирадаги кадрлар рўйхатига киритиб қўйиш керак.

– Иш жойларида пешқадам мутахассислар бўшатилиши ҳамда улар ўрнига чаласавод, мулоҳазасиз ходимлар қўйилишига эришмоқ керак.

– Олий ўқув юртларига шундай кишиларни қабул қилиш керакки, улар халқнинг оми қатламидан бўлсин, уларни мутахассислик бўйича чуқур билим эмас, балки фақат диплом қизиқтирсин (*Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент, “Шарқ” НМАК, 2000. 510-бет*).

Совет давлати шу тариқа жамиятнинг мафкуравий-маданий, ижтимоий-иқтисодий жабҳаларини “темир мушт” сиёсати асосида мувофиқлаштириш ва янада мустаҳкамлашга муваффақ бўлди. Инсонларни кодификация қилгани, қулликнинг индустриал босқичини бошлаб бергани қизил империя сиёсатининг энг катта “ютуғи” саналади.

3

Сиёсат воситасида уюштирилладиган жаҳолатни давлат содир этадиган жиноят деб аташ мумкин. Шу маънода Раскольниковнинг айрим мулоҳазалари муайян мантиққа эга. Достоевский қаҳрамони бўйсунмас одамнинг ахлоқий қонунларга қарши жиноят содир этиш ҳуқуқини ёқлайди. Тоталитар тузум ҳам инсон қиёфасидан маҳрум бўлган хасталар жамиятини вужудга келтиради. Бундай муҳит мудҳиш жиноятларга доялик қилади.

Маъмурий-буйруқбозлик усули замирида тараққиёт ёхуд фаровонликка интилиш эмас, балки жамиятни ялпи парокандалик ҳолатини вужудга келтириш орқали идо-

ра этиш мақсади ётади. Бунда вазифалар улғу, амаллар эса мавҳум келади. Ана шу мақсадлар ижросига камарбаста бошқарув тизими ҳам шакллантирилади. Парламент, суд ҳокимияти ва бошқа турли институтлар, маҳаллий ижро органлари ягона партия (шахс) иродасига бўйсундирилади. Бошқарув идоралари умумий ёки мавсумий юмушларга жалб этилиб, асосий вазифалардан чалғитилади. Аҳоли турли оммавий юмушларга ёхуд қишлоқ хўжалиги ишларига сафарбар этилади. Йўриқномада уқтирилганидек, шундай муҳит яратиладики, биронта вазирлик самарадорликка эришиш имконига эга бўлмайди.

Инсоннинг мадорини қуритадиган, руҳиятини чарчатадиган усуллардан яна бири бу – сурункали ва давомли мажлислар ўтказиш амалиёти. Мажлисларда гўё таҳлилий хулосалар чиқарилади. Аслида эса, улардан кўзланган мақсад утопик ғояларни (коммунизм қуриш) сингдириш, раҳбарларни манқуртларга айлантириш эди.

Иқтисодиёт, молия, солиқ, саноат ва хўжалик юритиш ишларининг илмий тамойиллардан узиб қўйилиши ҳам онгли равишда амалга оширилган усуллар сирасига кирди. Бюджет танқислиги, йўқчилик, инфляция каби қатор муаммоларнинг вужудга келиши йўриқномада кўрсатилган талабларга мос келади. Бу ҳол коррупция тегирмонига сув қуяди. Оқибатда аксар раҳбарлар муттахаммга айланади ва уларнинг ҳар бири устидан жиноий иш очиш мумкин бўлиб қолади. Инсон бўлса бас, айбу нуқсон топилади, жазо ҳам тайёр! Асосий даромадлар эса юқори қатлам орасида тақсимланади.

Қуйи бўғиндаги ижрочилар режаларни бажара олмаётганидан ўзини мудом айбдор ҳис қилиб юради. Жамиятда оддий тадбиркорларнинг даромадлари солиқлар асосида чеклаб қўйилади. Қарабсизки, барча қатлам назоратда ва тобеликда!

Тоталитар тузумда ҳатто қонунлар ҳам мустабид мафкура ва яккаўл иқтисодий тартиботни ҳимоя этишга хизмат қилади. Қонунлар мавҳум, мубҳам бўлишига алоҳида эътибор қаратилади. Муайян қонунлар оммага тушунарли бўлиб қолса, у дарҳол ўзгартирилади. Боз устига, қонунларни амалга татбиқ этиш механизми ишлаб чиқилмайди. Бор-йўғи фалон қонунлар қабул қилингани овоза этилади, холос. Яна бир салбий жиҳат шуки, қонунлар орқали инсон манфаатлари давлат манфаатларига қурбон қилинади. Инсон шаъни, қадр-қиммати, эътиқод-иродаси, эркинлик орзуси давлат қонунлари қолипига киритилади. Бу қолипдан чиққан шахс жиноятчига айланади.

Масъул лавозимларга муносиб кадр танлаш ва тайинлаш давлатнинг устувор вазифаси ҳисобланади. Аммо НКВД йўриқномасида қайд этилганидек, шўро даврида кўпинча топшириқларни оғишмай ижро этадиган, аммо таҳлил, тафаккур лаёқатидан маҳрум шахсларга лавозим пиллапояларидан кўтарилишга имкон берилган. Зотан, бу тоифа раҳбарлар тузумга садоқат билан хизмат қилган, унинг барқарорлиги, пойдорлигига ҳисса қўшган. Мустақил фикрли кадрлар эса сиқиб чиқарилган.

Бошқа мустабид режимлар каби совет давлати ҳам “қулоқлар” технологиясидан

кенг фойдаланган. Аксар ишлаб чиқариш муассасаларида айғоқчилик штати жорий этилган. Уларнинг вазифаси “номақбул” одамлар устидан доимий назорат ўрнатишдан иборат эди.

Тоталитар тузум илм-фан ва таълим соҳасини ҳам ўз йўриғига солишга уринган. Шу сабабдан, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида катта эътибор қозонган, одамларни ўз ортидан эргаштириш салоҳиятига эга ўқитувчилар турли сабаблар билан, кўпинча “сопини ўзидан чиқариб” ишдан четлаштирилган. Совет давлати ижтимоий-гуманитар фанларни қисқартиришга алоҳида эътибор қаратгани бежиз эмас. Зеро, бу фанлар фикр эркинлиги, ижодкорлик қобилиятини ўстиришда муҳим ўрин тутди. Махфий йўриқномадаги олий ўқув юртларига чуқур билим эгаларини эмас, балки қуруқ диплом ихлосмандларини қабул қилиш ҳақидаги кўрсатма ҳам мустабид тузум жуда узоқни кўзлаганидан далолат беради. Чунки билимдон, мустақил фикрли одамларнинг кўпайиши сардор сардорларнинг бошқарув фаолиятига халал бериши мумкин эди. Университетни амал-тақал битирган талабалар эса пароканда ва аламзада жамиятга сингиб, йўқ бўлиб кетар эди.

НКВД ишлаб чиққан махфий ҳужжат шўро давлати бошқарувида дастуруламал вазифасини ўтаган десак муболаға қилмаган бўламиз. Айни шу йўриқнома асосида Коммунистик партиянинг сиёсати шакллантирилган, ҳаётга татбиқ этилган. “Инсонпарварлик”, “халқлар дўстлиги” каби жозибадор ғоялар билан ниқобланган қи-

зил мафкура, аслида, улкан мамлакатни инсониятга қарши кўз кўриб қулоқ эшитмаган нобакорликлар содир этилган жазо колониясига айлантирган эди. Таассуфки, мудҳиш жиноятларнинг аксари ҳуқуқ доирасида, қонун шамсияси остида амалга оширилган эди.

Хулоса

Ҳокимиятнинг ахлоқ сарҳадларини бузиши ва зулмга берилиши давлатни таназзулга олиб келади. Боз устига, зўравонлик сиёсати узоқ муддат давом этса, бу ҳол бутун халқлар дунёқарашига салбий таъсир кўрсатади, уларнинг миллий ғурури ва ватанпарварлик фазилатларига заҳа етади. Ўтган асрнинг 90-йилларида Совет давлати ҳам интиҳого юз тутди. Хўш, миллий республикалар шу билан қизил мафкуранинг ғайриинсоний меросидан буткул фориғ бўлдими? Мустабид тузум инсон, жамият ва давлат муносабатларида, маънавий жабҳада қандай асоратлар қолдирди?

Жамиятда тоталитар сиёсат турли ижтимоий шарт-шароитларга кўра қарор топади. Бундай жамият шаклланиши инсон тафаккури билан боғлиқ ҳодиса экан, уни ўтмишга айланди, деб бўлмайди. Боз устига, жамиятда раскольниковлар ҳам мудом мавжуд. Ҳар доим зўравонлик қилишга “қодир ва ҳақли” одамлар чиқади. Шунга кўра айтиш мумкинки, тоталитар тафаккурнинг миллий қиёфаси йўқ, у инсониятга хос хусусиятдир. Бугун ҳам дунёнинг баъзи мамлакатларида миллионлаб одамлар ўз эрки ва тақдирини ихтиёрий равишда мавҳум ғоялар ёхуд ғайриинсоний мафкуралар ил-

кига топшириб қўяётгани мазкур хулосани тасдиқлайди.

Дарвоқе, дунё бўйлаб томир отган бозор иқтисодиёти ва либерализм руҳий қуллиқнинг истеъмолчилик деб аталган янги кўринишини пайдо этди. Айни вақтда ана шу эҳтиёж ва майлларни қондирувчи давлат машинаси мукаммаллаштирилмоқда. Эндиликда инсонни тобелик ва мутеликка олиб келаётган омил оғир ижтимоий турмуш эмас, балки истеъмолчилик психологиясидир. Модомики, жамият тараққиёти истеъмолчиликнинг ўсишига боғлиқ бўлса, бу давлатнинг асосий тамойилига айланиб, охир-оқибат унинг йўқ бўлишига олиб келиши тайин.

Одамзод яхшилик ва ёмонлик, нафосат ва залолатни қориштириб юборган, сохта қадриятлар асирлигида яшаётган бир даврда Фёдор Достоевскийнинг инсон ҳақидаги фалсафий қарашлари янада муҳим аҳамият касб этаётир. Ёзувчи романларида қаламга олганидек, аксар жамиятларда содир бўлаётган зулм ва зўра-

вонлик, тенгсизлик ва умидсизлик сабабли одамларнинг қизил чизиклардан ҳатлаш эҳтимоли ортмоқда.

Оғир шароит ёки ноинсоний муҳитни қотилликка оқлов сифатида кўрсатувчилар ҳам бор. Аммо жиноятни бирор назария билан ҳаспўшлаб бўлмайди. Шу маънода, Раскольниковнинг қонунсизликка изн бериш, “эзгу мақсадлар йўлида жиноят содир этиш” назарияси ўта хавфли, ҳалокатлидир.

Достоевский шахслар, ҳатто энг аъло одамлар бўлса ҳам, зулм-зўравонлик қилишга ҳақли эмаслигини бутун дунёга англатди. Бугун ҳам инсоннинг маънавий олами, хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, умуман, жамият олдидаги жавобгарлиги муаммоси долзарб бўлиб қолмоқда. Зотан ўзгарувчан, беқарор дунёда ҳар бир инсон ўзи ва бутун инсоният келажаги учун масъулдир. Бу жиҳатдан, даҳо адибнинг “Инсон руҳиятида фақат бунёдкорлик қудратигина мавжуд эмас” деган хулосаси бизни ҳаммаша, ҳар доим огоҳликка ундайди.

Исматилла ТЎХТАРОВ

UYG'ONAYOTGAN
FALSAFA

Ҳар бир халқнинг тарихи, тили, анъаналари ва қадриятлари бўлгани сингари унинг ўзига хос фалсафаси ҳам мавжуддир. Бир-бири билан узвий ва чамбарчас боғлиқ экани боис уларни айро ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Фалсафа гарчи универсал қонун ва категорияларни ўрганувчи умуминсоний фан ҳисобланса-да, башарият ҳаётига хос муаммолар билан бирга муайян халқ турмуши ва тараққиётига доир қонунлар, мақсад-муддаоларни ҳам тадқиқ этади. Буни миллий фалсафамиз тадрижи мисолида ҳам кўриш мумкин.

Кучли давлат омили

Фалсафий фикр ва тафаккур бобида бой анъаналарга эга эканига қарамай, бир неча ўнйилликлар мобайнида халқимизнинг илмий меросига таъна-маломат тошлари отилди. Собиқ Иттифок даврида барча соҳалар каби миллий фалсафамиз ҳам сиёсий тамойилларга, аниқроғи, “катта оғалар”

қолипларига мослаштирилди. Оқибат шу бўлдики, миллий фалсафамиз ривожланиш ўрнига ҳукмрон мафкура қобиклари доирасида “ўгай бола” сингари маънос қиёфада кун кўрмоққа мажбур бўлди.

Собиқ тузум даврида фалсафага доир илмий изланиш ва тадқиқотлар гўё бир маромда олиб борилгандек туюлса ҳам, аслида, “социалистик турмуш тарзи”, “атеистик дунёқарашни шакллантириш” каби мавзулар сунъий равишда долзарблаштирилиб, жилд-жилд номзодлик, докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Бу сира тадқиқотлардан ўзбек фалсафаси жилла наф кўрмади, билъакс, унинг обрў-эътибори тушди, тадқиқотлар самарадорлиги ошиши ўрнига диссертациябозлик авж олди, илмий даража ва унвонларни тезроқ қўлга киритиш асосий мақсадга айланди. Аждодларимиздан қолган диний меросни пухта ўрганишга эса мустамлакачилик йилларида авжига чиққан таъқибу тазйиқлар йўл бермади.

Ўтган асрнинг 90-йиллари бошида совет тузумининг интиҳо топиши ўзбек фалсафасининг қайта уйғониши учун ибтидо бўлиб хизмат қилди. Буни теран англаган биринчи президент Ислам Каримов файласуфларимиз олдида “замон ва макон билан боғлиқ мураккаб фан”ни янги давр талабларига мос равишда ривожлантириш вазифасини қўйди: “Фалсафа – барча фанларнинг отаси. Фалсафани билмайдиган одам – медицина ёки таълим, санъат ёки маданият соҳаси вакили бўладими, бундан қатъи назар, ҳаётнинг, ўз касбининг маъно-мазмунини яхши тушунмайди. Мисол учун, тарихни таҳлил қилиш учун ҳар бир воқеа ва жараёнга фалсафий қараш, уларни умумлаштирган ҳолда зарур хулосалар чиқара олиш керак. Шу боис тарихчи бўлиш учун фалсафий тафаккур қобилиятига эга бўлмоқ даркор” (Каримов И. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2006. 117-бет).

Жаҳон фалсафаси тарихига назар ташланса, ўз миллий фалсафаси ва тараққиёт моделини яратган халқлар унчалик кўп эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Юнон фалсафаси, рим фалсафаси, ҳинд фалсафаси, хитой фалсафаси, инглиз фалсафаси, француз фалсафаси, олмон фалсафаси, рус фалсафаси... бу мактабларнинг ҳар бири борлиқ, ҳаёт ва воқеликка айрича ёндашуви билан ажралиб туради. Айни чоқда, уларнинг ҳар бирида халқига хос бўлган менталитет ва маънавият, дунёқараш ва тафаккур тарзи ҳам акс этган. Айтайлик, дунёвий фанлар ҳали “йўрғак”да бўлган бир вақтда шаклланган қадимги юнон, ҳинд, хитой фалсафий мактабларига хос бўлган умумийлик олам ва борлиқ биносининг асосларини аниқлаш, унинг мавжудлиги ва ривожланиш қонуниятларини фаҳмлашдан

иборат бўлган эса, француз фалсафаси бу ёруғ дунёда эркин яшашдан ўзга муқаддас қадрият йўқлиги, бунга эришмоқ учун маърифат аҳкомлари ила қуролланган ҳолда, жанговарроқ турмуш кечириш усулини тарғиб қилган. Олмонлар эса, аксинча, “ақлга мувофиқ нарсаларнинг ҳаммаси воқеий, воқеий нарсаларнинг ҳаммаси ақлга мувофиқ” (Ҳегель) экани ҳақидаги шиорни баланд кўтарган ҳолда муросасозлик йўлидан бориш тарафдори бўлган.

Фалсафанинг асосий мазмун-моҳияти ҳаёт маъносини англашдан иборат экани бугун барчага кундек равшан. Совет даврида фақат фойда кетидан қувишнигина тарғиб этади деган даъво билан прагматизм фалсафий мактаблари қаттиқ танқидга учраган эди. Ҳолбуки, “ўзини оқлайдиган иш билан шуғулланиш” (Уильям Жеймс) деган ахлоқий императив асос устига қурилган ушбу фалсафа ўз даврида Ғарб давлатларини ижтимоий тараққиётга ундаган эди. Бозор иқтисодиёти муносабатлари устунлик касб этаётган бугунги кунда ўзбек фалсафасида ҳам ана шундай прагматик қарашлар зарурлиги эътироф этилмоқда.

Миллий давлатчиликнинг юксалиши кўп ҳолларда фалсафий қарашлар, таълимотлар тараққиёти билан узвий боғлиқ кечган. Зотан, кучли давлатчилик мудом кучли фалсафага эҳтиёж сезган. Қадимги Афина ва Рим, Амир Темур салтанати, умуман, инсоният тарихида ўтган кўплаб давлатлар гуллаб-яшнаган даврда фалсафа фани риво-

жиги алоҳида эътибор қаратилгани маълум. Хусусан, Амир Темур давлати доврўғининг етти иқлимга ёйилишида Соҳибқироннинг ҳарбий куч-қудратидан ташқари ўз атрофи-га оқилу фозилларни тўплагани, салтанат ишига доир машваратларда уларнинг фикрларини пухта ўрганиб, файласуфона қарорга келгани ҳам муҳим роль ўйнаган. “Темур тузуклари”да қайд этилган “...тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг якунланиши тақдир пардаси ортида яширинган бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгаш тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир”, деган фикр Соҳибқирон донишманд ҳам бўлганидан далолат беради (*Темур тузуклари. Тошкент, 1991. 15-бет*).

Эътиборга молик жиҳати шундаки, ўтмишда Самарқанд фалсафа мактаби, Бухоро фалсафа мактаби, Мовароуннаҳр фалсафа мактаби, Туркистон фалсафа мактаби кабилар ҳам машҳур бўлган. Мазкур мактаблар турлича аталса-да, ўзбек халқининг фалсафий тафаккур тараққиётига тегишли бўлган умумий жиҳатларни ўзида мужассам этгандир. Бу эса донишманд халқимиз фалсафаси тарихимиз каби қадим, маънавиятимиз сингари теран демоққа асос бўлади. Истиқлолга эришганимиздан сўнг бой фалсафий меросимиз “Ўзбек фалсафаси” деган ном билан янгича маъно-мазмун касб этиб, ривожланиш босқичига қадам қўйди.

Қай моделни танлаган маъқул?

Ўзбекистон мустақил бўлгач, Иккинчи жаҳон урушидан кейин қисқа давр ичида мислсиз муваффақиятлар келтирган “япон модели”, “олмон модели”, “корейс модели”, “турк модели” каби хорижий тараққиёт усуллари билан бирортасини андаза сифатида танлаши мумкин эди. Аммо, назаримизда,

хорижий моделларни Ўзбекистонга айлантириш фалсафий мантиққа мос келмас эди. Чунки ҳар бир халқнинг давлатчилиги анъаналари, асрлар мобайнида шаклланиган маънавий-руҳий қадриятлари мавжуд. Миллий тараққиёт йўлини танлашда уларни эътибордан соқит қилиш ва хориж моделини кўр-кўрона қўллаш кутилган натижа бермас эди. Шу сабаб “ўзбек модели” деб аталган янги концепция ишлаб чиқилди. Мазкур концепция шунчаки тараққиёт йўли эмас, балки, таъбир жоиз бўлса, ўзбек фалсафасининг мазмунан ўзига хос янги таълимоти бўлди.

Тараққиёт бобида мустақил йўл танлаш ҳар бир халқ учун жаҳоншумул воқеа саналади. Янги даврда ўтмишга хос кўплаб тамойиллар ўз аҳамиятини йўқотади, узоқ муддат қадрият ҳисобланган моҳиятдан воз кечилади. Бусиз иложи йўқ. Чунки янги давр барча соҳаларда туб ислохотларни тақозо қилади. Орзудаги жамиятни барпо этиш эса ҳамма вақт ҳам осон кечмайди. Эскилик билан янгилик ўртасида мурасимсиз кураш юз беради. Янгилик тарафдорлари ўз мақсадларига эришмоқ учун оммани эзгу ғоялар атрофида бирлаштиришга интилса, эски “гвардия” жамиятда рўй бераётган ижобий ўзгаришларни тан олмаслик, анъанавий турмуш тарзидан воз кечмаслик йўлини тутати. Дарвоқе, ўта хатарли бўлган учинчи – бефарқ ва лоқайд тоифа ҳам пайдо бўлади. Ана шундай масъулиятли дамда миллий тараққиёт фалсафасини ишлаб чиқиш ва уни кенг омма онига сингдириш фавқуллодда катта аҳамият касб этади.

Мужодала эмас, мураса

Бугун ўзбек фалсафасининг сарчашмалари – халқимизнинг бой илмий мероси, аждодларимиз тафаккур зиёси ила яратил-

ган дурдона асарларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Улар жаҳон фани ва маданияти ривожига шу қадар катта таъсир кўрсатганки, буни машҳур инглиз олимаси Ҳилда Хукҳемнинг “Амир Темур тарбия топган заминда X – XI асрлардаёқ фалсафа, тиббиёт, математика, астрономия, география, назм ва тарихнавислик борасида жаҳоншумул асарлар яратилган. Бу бекиёс илмий-маърифий тараққиёт Европа Уйғониш даврига туртки берди ва Европа илм-фани камол топишида мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилди”, деган эътирофи ҳам тасдиқлайди.

Бироқ шунга қарамай, мозийнинг турли даврларида яшаган аллома боболаримизнинг дунёвий ва диний илм соҳаларидаги мероси бор бўй-басти билан, тугал ўрганилган дея олмаймиз. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига кўра, Ўзбекистонда ҳозирга қадар ўрганилмаган нодир қўлёзмалар 80 мингдан зиёд ташкил этади. Уларни дақиқлик билан тадқиқ қилиш ва халқимизга тақдим этиш наинки манбашунослик ёки шарқшунослик, балки ўзбек фалсафасининг ҳам кечиктириб бўлмас вазифаларидандир. Зеро, қарийб уч минг йиллик давлатчилик тарихига эга бўлган халқимиз дунёқарашининг шаклланиши ва такомиллашув босқичларини ҳар томонлама чуқур ва пухта ўрганиш миллатнинг ўзлигини англашида муҳим ўрин тутати.

Гарчи инсоният тарихи бир-биридан фарқ қиладиган турли-туман даврлардан иборат бўлса-да, асл мазмун-моҳиятига кўра у бирбутун умумий қадриятдир. Шундай экан, халқимиз яратган бебаҳо мерос “европацентризм”, “осиёцентризм” сингари маҳдудлик ёки этник тарафкашлик даъволари асосида эмас, балки одамзод тафак-

курининг умрбоқий маҳсули ва таркибий қисми сифатида холисона ўрганилиши керак. Бизнингча, ушбу муносабатларда Ғарб ҳам, Шарқ ҳам мутлақ етакчилик даъвосини қилмаслиги, бунда ҳар икки цивилизациянинг бир-бирига катта таъсири бўлганини таъкидламоқ лозим. Зеро, Шарқ олимлари юнон фани ва фалсафасидан қанча баҳраманд бўлган эса, минг йил жаҳолат зулматига ботган Ғарб фани Шарқда кўтарилган илм-фан қуёши нурлари таъсирида кўз очиб уйғонди. Ҳатто Шарқ фани ва фалсафасига беписандроқ муносабатда бўлган буюк олмон файласуфи Георг Ҳегель ҳам “Нур – Шарқдандир” дегани Машриқзамин салоҳиятининг жаҳоний эътирофига ишорадир.

Ортга суриб бўлмас вазифалар

Миллий фалсафамиз тадрижи хусусида сўз борар экан, соҳа вакиллари олдида турган вазифаларга ҳам эътибор қаратиш ўринли бўлади. Ўзбек фалсафасининг туб илдизлари, назарий-методологик манбалари, ривожланиш хусусиятлари батафсил баён қилинган фундаментал тадқиқотлар, ўқув адабиётлари етарли эмас. Бинобарин, бунинг учун салоҳиятли интеллектуал кучларни саралаб, ушбу вазифалар ижросига сафарбар этмоқ лозим. Қолаверса, мамлакатимиздаги барча олий таълим даргоҳларида ўзбек фалсафаси кафедралари фаолиятини йўлга қўйиш ва шу бўйича дарсликлар тайёрлаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, Буюк Британияда инглиз фалсафаси билан бирга Бэкон фалсафаси, Юм фалсафаси, Германияда олмон фалсафаси билан бирга Кант фалсафаси, Ҳегель фалсафаси каби махсус курслар ўқитилади. Француз ва испанларда, юнон ва итальянларда ҳам шундай. Ҳар бир миллат ўз

фалсафасини биринчи навбатда ўзи чуқур билиши, ҳурмат қилиши, дунёқарашининг ажралмас қисмига айлантириши лозим, сўнгра эса бошқаларга ҳам тарғиб-ташвиқ этгани маъқул. Форобий фалсафаси, Хоразмий фалсафаси, Фарғоний фалсафаси, Беруний фалсафаси, Ибн Сино фалсафаси, Улуғбек фалсафаси сингари махсус курсларни йўлга қўйишга эҳтиёж ҳам, имконият ҳам бор.

Олий таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотларда ана шу эҳтиёж ва заруриятни инобатга олмоқ лозим. Ижтимоий-гуманитар фанларни қисқартириш, фалсафа фанини ўқитишга нисбатан бепишандлик тайёрланаётган кадрларнинг мафкуравий иммунитетни сустрлашуви сингари салбий иллатларни келтириб чиқаради. Бу ҳол мутасадди ташкилотларни жиддий ташвишга солмоғи даркор.

Юқоридаги мулоҳазалар миллий фалсафамизни янада юксак босқичга кўтариш ҳақида тинмай қайғуриш кераклигини эслатади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, мазкур ишни миллий манфаатлар қобилигида амалга ошириб бўлмайди. Жаҳон фалсафасини чуқур ўрганиш, сайёрамизнинг ўзга ҳудудларида умргузаронлик қилган файласуфлар таълимотлари билан яқиндан танишиш, уларни қиёсий таҳлил қилиш, замонавий фалсафий қарашлар ривожига хос бўлган умумий ва жузъий тенденциялардан оқилона хулоса чиқариш, дунё алломаларининг мумтоз асарларини она тилимизга таржима қилиш кабилар бугунги куннинг долзарб юмушларидир. Афсуски, миллий фалсафамизда “мураккаб, тиш ўтмайди” деган баҳона билан жаҳон фалсафасининг Афлотун, Арасту, Беркли, Кант, Ҳегель каби мумтоз вакиллари қарашларини ўрганиш,

гносеология ва онтология, фан ва фалсафа тарихи, фанларнинг фалсафий масалалари сингари жиддий мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш ўрнига ижтимоий-тарихий воқелигимиздаги сийқаси чиққан енгил-елпи мавзулардан “фалсафа излаш” анъанаси тобора илдиз отаётир.

Фикримизча, бугунги кунда жаҳон фалсафаси олдида ҳозирги дунёнинг илмий-фалсафий манзарасини, ғоялар ва ёндашувларнинг замонавий тараққиётга таъсирини теранроқ тасаввур этишдек залварли вазифа турганини ҳам ёдда тутмоқ даркор. Сираси, бу масала ўзбек миллий фалсафасига ҳам бегона эмас.

XX аср дунёда буюк ўзгаришлар ва кашфиётлар асри бўлиши билан бирга, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ тус олгани ила тарих саҳифаларидан жой эгаллади. Файласуфларимиз XXI аср бундан-да мураккаб кечилини эсдан чиқармаслиги лозим. Негаки, инсон қалби ва онги учун кураш авж олган ҳозирги даврда бир ҳудуд ё мамлакатда пайдо бўлаётган ғоя, мафкуралар қисқа муддатда бутун ер юзига ёйилмоқда. Халқаро терроризм, оммавий маданият, нигилизм, космополитизм, тажовузкор миллатчилик, шовинизм, экстремизм каби мафкуралар дунёдаги тинчлик ва барқарорликка раҳна солаётир, қабих кучлар ғаразли мақсадлари йўлида ана шундай вайронкор мафкуралардан ғоявий курул сифатида фойдаланаётир. Бундай шароитда геостратегик мақсадлар ва давлатларнинг мафкуравий сиёсатини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Дунёнинг мафкуравий манзараси тез ўзгараётгани, ахборот алмашинуви жараёнининг глобал тусга киргани, универсал технологияларнинг жаҳон халқлари ҳаёти

ва турмушидан кенг ўрин эгаллаётгани ҳар томонлама чуқур таҳлилни талаб этаётир. Айниқса, ахборот майдонида кун сайин авж олаётган хуружлар алоҳида ёндашувни тақозо қилади. Хоҳлаймизми-йўқми, барчамиз ахборот оқими таъсири остида дунёга ўзгалар кўзи билан ҳам боқаётганимизни инкор этиб бўлмайди. Бас, шундай экан, инсоннинг ўзлигини йўқотмаслик чораларини кўриш асосан фалсафа фани вазифаси эканини чуқур англамоқ шарт ва зарур.

Бугунги беқарор даврда миллий ўзликни сақлаш, халқимизнинг азалий қадриятларини асраб-авайлаш ва келажак авлодларга безавол етказиш; ахборот уммонида ғарқ бўлиб кетмаслик учун кишиларда, айниқса, ёш авлод вакилларида оқни қорадан, чинни ёлғондан, ростни бўҳтондан ажрата олиш кўникмасини шакллантириш ниҳоятда долзарб. Боз устига, дунёнинг ахборотлашуви унинг технократлашуви билан ҳам мувозий тарзда юз бермоқда. Бунинг оқибатида эса, баъзи мутахассисларнинг фикрича, замонавий одам технократ роботга айланаётир. У кўпроқ виртуал дунёда яшашни маъқул кўрмоқда, аста-секин реал дунё кишиларидан узоқлашиб, жамиятдан бегоналашиб бормоқда. У учун қаерда яхши яшаса – ўша ер ватан. Бизнингча, бундай ёндашувни оқлаб бўлмайди. Бинобарин, миллий фалсафамиз соғлом фикрли, ҳушёр ва огоҳ инсонларни тарбиялашга ҳисса қўшмаса, зиммасидаги тарихий вазифани бажаролмайди.

Миллий фалсафамиз шиддаткор даврдан орқада қолаётгани, баъзи олимларнинг замон билан ҳамнафас бўлолмаётгани, давлат ва жамият талабларига жавоб беролмаётганини ҳам тан олиш керак. Фалсафа бўйича дарслик, ўқув қўлланмаларини яратишда муқобиллик асосидаги рақобат

муҳити ҳали-ҳануз яратилмаган, муаллифлар меҳнатини муносиб рағбатлантириш тизими ҳам мукамал эмас. Бу борада аҳвол ижобий томонга ўзгармаса, фалсафа асл моҳияти ва қиёфасини, фан сифатидаги қадри ва аҳамиятини, ҳаёт ва таълимдаги ўрнини йўқотиб қўйиши мумкин. Шундай экан, бу борада зудлик билан туб ўзгаришларни амалга ошириш, илмий парадигмаларни янгилаш, мутахассисларнинг фан ва жамиятдаги қадри, ўрнини муносиб баҳолаш лозим.

Бугунги воқелик фалсафий адабиётларнинг халқчиллигини таъминлаш, дарслик ва қўлланмаларнинг тили, ифода усулларини миллий руҳимизга яқинлаштиришни ҳам талаб этаётир. Фалсафа мавзуларини қандай ёритиш, қай тариқа асослаш ва тушунтириб беришни ўрганмоқчи бўлсак, жаҳонда илғор намуналар бор. Энг мураккаб, серқирра фалсафий категория ва тушунчаларнинг таъриф ва изоҳларини ҳам содда, раван тилда, маҳорат билан ифода этиш тажрибаси мавжуд. Демак, ўзбек фалсафасининг эволюцияси ва динамикаси, умумий қонуниятлари ва ўзига хос хусусиятлари ҳар томонлама кенг ва чуқур ифодаланган асарлар яратиш, уларда замонавий фалсафанинг тушунча ва тамойилларини яхлит тизимга келтириш, ривожланиш йўллари ва имкониятларини атрофлича кўрсатиб бериш замондош файласуфларимиз олдида турган вазифалар сирасига киради.

Модомики шундай экан, илдизлари минг йилликлар қаъридан куч оладиган миллий фалсафамизни янги босқичга кўтариш, уни замонавийлаштириш, қолаверса, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш файласуфларимиз зиммасига катта масъулият юклаётганини янада теран ҳис этмоғимиз даркор.

Асқад МУХТОР

INSONGA QULLUQ QILADURMEN

Севимли муаллимим Иброҳим Мўминов хотирасига

Дилларни ёқ сўзинг ила, пайгамбар!

А. Пушкин

Х
И
К
О
Я

Қуёш субҳ ёқасини чок этиб, кўк майдонида жилва кўргузгач, Соҳибқирон Қуръони каримни лавҳ устига қўйдилар. Кун саратон буржида эди, шиддати беадад. Ўрда саҳнида давлатпаноҳнинг оқ чодирлари шукуҳу асъаса ила чарақлаб кунга юз тутди. Шу

МУАЛЛИФДАН

Бу ҳикоя анча илгари, олтмишинчи йилларда битилган. Унинг ёзилиш тарихи хусусида ва нима учун қадрдон домламиз хотирасига бағишлаганим тўғрисида икки оғиз гапирай.

Ҳурматли домламиз Иброҳим Мўминов (охиратлари обод бўлғай) Самарқанд дорилфунунида талабаларнинг энг сеvimли муаллими эдилар. Чуқур билимли, хушмуомала, ҳаммамизнинг меҳримизни қозонган бу самимий инсоннинг дарсларига ёпирилиб кирардик. У кишининг нутқлари равон ва мароқли, каттакон аудиторияда ўзбек ва рус группаларини қўшиб, минбар ёнида оёқларини кенг қўйиб, ҳеч

маҳал хиргоҳнинг кўринишхона йўлагида соч-соқоли ўсиқ, дарвешона хирқа устидан кумуш фўта боғлаб, унга эса туғро безаги таққан бир кимса пайдо бўлиб, мунгли кўзларини ердан олмай, шоҳона остонага қараб ўтаверди. Чодирнинг давлатхона қанотида Соҳибқиронга кўриниш бермоқ учун мунтазир ўлтирган казо-казо салтанат устунлари, фузалою уламо, сипоҳсолору нўёнлар, хосу раъиядан келган калонтару кадхудолар – бири ҳайратда, бири ғазабда, ноилож қараб қолдилар. Белидаги дархону туғро нишонлари бунинг учун ҳуқуқ берадирким, ул зот нақшинкор эшикни беижозат очиб, ичкарига юз тутди.

– Шул нопок девона била маҳрами асрор бўлибдурлар давлатпаноҳ, – деб надомат қилди кимдир.

Яна биров мазах ила кулди:

– Бир маҳрамлари кал Иноқ, бир маҳрамлари бул рўдапоким, боши кесилиб кетмаганидан ҳоло мамнун эмас...

“Девона” кирганида Соҳибқирон жиғали саллани бошларидан олиб, меҳмонга жой кўрсатдилар. У ўлтиргач:

– Ниятларимиз, илоҳо, мустажоб бўлғай, – деб Оллоҳга такбир айтдилар. Соҳибқирон чорпоядаги нардни ҳам четга суриб, мубоҳасага кирмоқ учун шаймиз дегандек эътимод билдирдилар.

Ул зот ҳамон кўзини ердан олмай тааммулда қолгани учун, Соҳибқирон унинг ёдига солдилар:

– Мубоҳаса Исо алайҳиссалом хусусида эрди...

– Бале... Алҳол Биби Марям вазъ тўлғоқида афтода эрди, – дея фасоҳат билан бошлади “девона”, товуши ажаб оҳангдор,

қандай қоғоз-китобсиз, баланд овоз билан дадил дарс ўтишлари ҳамон кўз ўнгимда.

У вақтларда талабаларни амалий-ижодий машғулотлар билан банд қилиш усуллари кўп бўлиб, Абрамов хиёбонининг сўлим гўшала-рида қизлар билан сайр қилишга ҳам вақтимиз етишмас эди. Мисол учун айтсам, дарсдан ташқари машғулотлардан “курс иши” ёзиш одати бўларди. Бу бизнинг мустақил фикрлаш, ижодий қобилиятларимизни очиш имконини берарди.

Бир куни Иброҳим ака ўрта аср тарихидан курс иши ёзиш учун мавзулар таклиф қилдилар. Мен “Темур даври” деган мавзунини танладим.

тиниқ эди, – қулоқлариға ваҳий келдиким, аё умминисо, бу кун сандин бир ўғлон таваллуд ўлғайким, бу оламда шоҳу гадо ва жамъи маликуссалотин анга тиз чўкиб тоат қилгай ва абадул-абад атбоъ бўлурлар. Дарҳақ, ул сабий манглайида шуълаи гардиш ила келдиким, то жониби Қуддуси шариф тамом мунаввар ўлди. Бу хабари арожиф Исроил қавмининг Ирод отлиғ шаҳаншоҳига етиб, зулму фазиҳатда машҳур эрди, анинг ошуби ҳаддин ошди. Таҳликада қолган ул ғаддор амиру умаросиға, миршабу шабдонлариға, ҳатто жамъи яҳуда дояхонларигача амри дарғазаб қилдиким, ул кароматсаро сабийни топсунлар ва маҳв этсунлар. Илло гўдакни топмадилар. Алҳол, ул иблис алайҳулаъна: “Жамъи шаҳру кентни, тамоми Исроил мулкини жустижў қилиб, шул кеча таваллуд топган ўғлонки бор, барини қатли ом қилинг”, дея...

– Бас қил, муғанний... – дедилар Соҳибқирон. – Фаҳмладиким, бизнинг гўдаклигимиз афсоналариға шаъма қилурсен.

– Оре, – деди тинглаувчининг эътимодидан қулфи дили очилган сўзамол суҳбатдош. – Оре, сенинг чироғингни тангри ёндирибдур. Искандари Зулқарнайн туғилган мағорада Арасту ҳакимнинг лавҳаи номаси топилмиш, ани эшитиб билурсен. Ҳукамои Рум лавҳани ўқидилар: Мовароуннаҳрда бир ўғлон таваллуд топғайким, етти иқлим салотинин забун этгай, исми Искандари Соний аталур ва рубъи маскун анинг тасарруфида бўлур, деб. Алҳол, ваҳимага тушган етти салотиннинг жосуслари улус аро елиб-югуриб...

Вазифа бажарилганидан кейин домла “Сенинг ишинг маъқул”, деб мени дорилфунун кутубхонасининг “Кичик қироат зали”га бошлаб кирдилар. Бу ерда бизнинг адабий тўғарак машғулотларимиз ўтарди. Тўғарак юқори курс талабаси Шароф Рашидов ташаббуси билан ташкил этилган бўлиб, машғулотларни домла Садриддин Айний, профессор Абдураҳмон Саъдий ўтказганликлари учун у анча эътибор қозонган эди. Дорилфунунда бир қур лекциялар ўқиш учун Тошкентдан келган Мақсуд Шайхзода ҳам тўғарагимизда бир неча машғулотлар ўтказган, “Бунинг номи Навоий тўғараги бўлсин”, деб таклиф қилган эдилар.

– Навоий тўғарагидансан-а? – деб сўрадилар Иброҳим ака “Кичик зал”га кириб ўтирганимиздан кейин. У киши менинг “иш”имда баъзи бадиий бўёқларни пайқаган эканлар чоғи, ижоддан гап очдилар. Ва

– Тўхта. Дарҳақ, биз кўп жангу заҳмат ила ул етти салтанатга музаффару мансур бўлиб, алҳамдуллилоҳ, Мовароуннаҳрда барини яксар этдик...

– Тамоми мулки Туронзамин, Хўқанду Хўжанд, Андижону Марғинон, Кошғару Туркистон жатта зулмидин омон топдилар. Итини инсон гўшти билан боқадирғон жатталардан Мовароуннаҳрни мосуво қилиб, парчину қирпичоқ бўлган Чигатой улусини давлати қавий айладинг...

– Илло сабийликдағи сеҳру асрори каромат – бари фасонадур. Арасту уламои юнон турур. Аларда асотиру фасона бисёр бўлур. Сен ҳам фасоначи эркансен, Айри. Ҳамд-сано Оллоҳга бўлсин, лоф бандасиға нолойиқ. Гиёсиддин Али Яздийким, жангномасида шаънимизга лофни кўп айтибдур, бадиасини рад этдик. Юнонистонда дағи Ҳомер отлиғ асотиргўй ўтган. Ул-ку батамом сўқир эрмиш. Сен эса бизни аён кўриб турибсен.

– Барибир, эл, Амир Темур Оллоҳ таолонинг баргузидасидур, дерлар. Зеро, Зуҳал ила Муштарий буржида таваллуд топибсенким, Оллоҳ таборак еру кўкни шул соатда яратмишдир. Нужумотнинг бу ҳолати ҳар саккиз юзликда бир келурким, аларнинг чехрасида нури илоҳий зухур ўлғай. Аввало Искандари Зулқарнайн, андин сўнгра Муҳаммад алайҳиссалоту вассаллам ва дағи сен, қиблагаҳ...

Соҳибқирон одатларича лат еган чап елкаларига сал энгашганча силкиниб кулдилар:

– Абас бу, нағмасоз! Ҳисобда ғалат кетдинг. Аввало Искандари соҳибқирон калимаи шаҳодатдин беҳабар мушрикдур, бизнинг

Амир Темур билан Айри Берди афсонасини ҳикоя қилиб бердилар, афсонанинг тарихий заминлари борлигини тушунтириб, баъзи адабиётларни тавсия этдилар. Хуллас, шу ҳақда ҳикоями, қиссами ёзиш мумкинлигига шама қилиб, далда учун мен ҳақимда бир неча оғиз яхши сўз айтдилар.

Қисқаси, ҳикоянинг сюжетини менга домла тўхфа этганлар. Уни мен ўша вақтда ёзолмадим, кўп ўйладим, кўп тараддуд қилдим, бир неча бор бошладим ҳам, аммо ёзолмадим, ҳозир ўйлашимча, ёзолмас эканман. Даъвоси катта, думбул бир талаба эдик-да у вақтда.

Кейин уруш бошланиб, мени ҳарбий ўқув юртига олдилар, сўнгра дорилфунунимиз Ўрта Осиё дорилфунунига қўшилиб, Тошкентга кўчиб келди.

қаторимиздан эмас. Сен Исо алайҳиссаломдан бошлаб эдинг, анинг таваллуди... – дея яна ўринларида тебраниб кулдилар. – Йўқ, бу бари тўқима, сен эса хизматимиздасен, номуносибдур.

– Йўқ, мен сўз хизматидамен, деб айтдим. Сўз эса ҳақ хизматидадур.

– Бале, шеър ушоир илоҳдин. Демишларким, отамиз Тарағай баҳодирнинг тўфанг ўқидин ўлмаган рақиблари Қозоғон нўён ҳазрат Сайфиддин шайхул-аъламнинг бир рубоийларидин телба бўлмиш. Сен ҳам бизни абётгўйлик ила телба қилмағай эрдинг, – дея яна кулдилар, аммо кўрдиларким, ҳамсуҳбатлари юзида табассум йўқ. Шунинг учун жиддий давом этдилар: – Гўдак чехрамизда нури илоҳий зоҳир ўлғони лофдур, илло уламолар машварати жорий юзликда исломға ривож берган шу зот дея бизга фатво берганлари рост.

– Ҳа... Олам сеҳрлидур, Соҳибқирон. Унинг тарихи сенинг жанги жадалларингдангина иборат эмас. Анда руҳият, фусункор афсонаю илоҳий ҳикматлар...

– Сенинг тунги наволаринг...

– Оре, бари омухтадурким...

Ҳурматли китобхон, ижозатингиз билан, биз мубоҳасани шу ўринда бўлиб, диққатингизни ўзга бир нимарсага жалб этамиз.

Кимдир бул таптортмас шаддод?

Дунёда ҳеч ким, ҳатто ота-онаси ҳам сенламаган жаҳонгир ҳукмдорни сенлаб, у билан мулоқабат қилур? Наҳот унинг жони ширин бўлмаса?!

Аммо домланинг рағбати сўнмади. 1967 йил эди шекилли, Карл Маркс кўчасининг (ҳозирги Сайилгоҳ – таҳр.) хиёбонга туташган жойида Иброҳим ака билан дучлашиб, ўша “Темур даври”ни ва афсона сюжети эслашдик.

– Ёзганман, домла! – дедим мен.

Иброҳим ака ёзган нарсамга қизиқиб, учрашиш жойини тайинладилар. Сал нарида Олий партия мактаби жойлашган эди, “Шунда дарсим бор, индин шу ерга кел, директор хонасига”, дедилар.

Индинига бордим. Директор хонани бўшатиб, чой қуйиб берди. Ўқидик.

Домла узоқ сукутда қолдилар. Анчадан кейин, “Маъқул, маъқул...” деб такрорладилар-у, бош кўтармадилар.

Воқеа бундай бўлган эди. Мовароуннаҳр ҳукмдори Хуросону Сейистонни ўғилларига суюрғол қилиб, Шому Ажам орзулари билан Форс ҳудудларида қароргоҳ тортиб турганларида Мозандарон доруғасидан шикоят етди. Шероз улуси музаффарийларнинг зулму мусаллатидан додини кимга айтишни билмай, қон йиғлаб, Соҳибқирондан имдод кутар эмиш. Бу паёмдан саркарданинг ташвишлари чандон ортдики, тоқату ҳаловатлари йўқ эди. Ё раб, бу мумсик волию ҳокимлар сўқирмики, на Худо қаҳрини, на раият касрини кўради!

Шерозга лашкар тортиш сардори муаллонинг мўлжалларида йўқ эди, хаёллари бесари-пой бўлиб, оромлари қочди.

Маломат икки келур, нақлидан бўлиб, устига устак, шу кеча ватандан ялавоч чопар етиб, яна бир шумхабар айтди. Ялавоч аққим отидан бемажол йиқилиб, ўлар ҳолатда шивир бердиким, Дашти қипчоқдан Тўхтамишхон етовида келган жатта сипоҳлари Мовароуннаҳрни яғмо-ғорат қилиб, Соҳибқироннинг она бешиги Занжирсаройни оташзада, Бухорои шарифни эса қамал қилибдурлар. Бухорода толиби илму аҳли фузалонинг қатлиға жазм этмишлар...

Давлатпаноҳ юзларига қон қалқиб, у ён-бу ён юргач, қўлларидаги жўжи чўқморини уриб синдириб, жаҳл отидан тушган бўлиб тошга ўтирдилар.

– Эй фосиди фузух! – дедилар Тўхтамишни эслаб. – Ўғлимиз тенги, “нури айн” деган эдик муртадни. Хожа Шамс мазориди Қуръони мажидни дастига олиб, “Сизга наузанбиллоҳ жиҳод қилмағаймен”, дея онт ичган эди, қасамхўр! Ғаддор!

– Лекин... – дедилар яна ўйлаб туриб, – сен бун ҳозир бирон жойга бермай қўяқол. Менинг куним сенинг ҳам бошингга тушиб ўтирмасин...

*Ҳанг-манг бўлиб уйга қайтдим қўлғизимни ташлаб қўйдим. Домланинг бошига нима иш тушганини кейинроқ билдик.**

Яқинда архивларимни Қўлғизмалар институти учун олгани келганларида эски қўлғизмалар орасидан ана шу ҳикоя чиқиб қолди. Мен уни севимли домламиз хотирасига бағишлаб нашр этишга қарор қилдим.

Албатта, анча жойларини қайта кўришга, қалам тегизишга тўғри келди. Ёшликда меъёрини ололмай, тилни жимжимадор қилиб юборган жойларимиз ҳам анчагина экан, уларга кўп ҳам тегинмадим. Ижоднинг тадрижий жараёни ўзича қолақолсин...

Соҳибқирон шу кеча биринчи маротаба ҳорғин қариядек оромга ётдилар. Қасри Орифонда безовта тунадилар. Тушларида Баҳоуддин Нақшбандни кўрдиларким, қаландарсифат эмиш, айтдилар: “Аё ўғлон, жамъи кавкаб ҳут буржиги келибдур, қирон бўлур. Нуҳ тўфонида ҳам мундоқ эрди, жатта ҳукамолари бун билмас. Бухорои шарифга лашкар тортгил”, деб.

Эртасига давлатпаноҳ машварати умарога аён этдиларким, “Мовароуннаҳрга дарҳол қайтурмиз, юртимиз мусулмонлари биздан нажот кутадир”. Тасарруфларига олган яқин-ёвуқ шаҳру кентга волийлар тайинлаб, руҳи Расулulloҳ алайҳиссаломга тиловат бағишлагач, эртасига бўз от миниб қарқарони дубулғага ўрнатдилар-да, найза-қалқон қўлларида, заррин фўта белларида, яроқ таққан минг тўфангчи даврасида, яшил туғ остида саф бойлаган икки туман лашкарни шимол томонга силжитдилар.

Бундай пайтда Соҳибқирон марқаби кажавада эмас, узоқ йўлга от минар эдиларким, аққим отнинг ёбон йўлларида елиши дилларидаги ғазаб чўғини андак совитар деган умидда. Илло, йўқ, билъакс, ҳориб-толганларида ҳам осойиш тополмай яна Тўхтамишни эслаб кетдилар. Ул нобакор бир неча йил муқаддам Урусхоннинг қасди қатлидан қочиб, Соҳибқиронни қиблагоҳ дея паноҳларига сиғиниб келган эди. Самарқандда уни илтифот ва сийлов билан кутдилар. Давлатпаноҳ унга Ўтрору Саброн улусларини пешкаш қилдилар. Дағи бир туман лашкар бошига қўйиб, “Бор, ёғийингни дафъ эт”, дея фотиҳа бердилар. Меҳр кўргузуб, насиҳат айтдиларким, “Нури айним, зафарга кўзинг етса, ёғийға омон бергил, боғ-бўстонни вайрон қилма, бача-бағилни асир олма, аврот қўлга келса, асокирға айт – фасод қилмағайлар”, деб.

Ул нонкўр эса, барининг аксини қилиб, Дашти Қипчоқдан бешфатху зафар, мулзам қайтиб келди. Соҳибқирон бу ношукрни отасининг қотили Урусхондан гина қилиб, унинг хунхор ўғиллари Қутлуғ Буға ва Тўхтақия қасдидан уч тобқир қутқаздилар. Тўртинчи бор ҳам неча туман лашкар бериб, Мамайхонни маҳв этишига, Олтин Ўрда тахтига ўлтиришига, Жўчи улусининг нуфузи ортишига ҳамият қилдилар. Энди эса ул густоҳнинг кўзларини фазихат пардаси босиб...

Қирқ кун деганда Жайхуннинг Хоразм соҳилларида Амир Темур лашкарларининг тўзон булутлари ва “сурон” садолари

осмонни тутди. Кокил қўйган Темур сипоҳийларининг муборизлик важоҳатини кўргач, келгинди жатта сафларига ғулув тушиб, пароканда қоча бошладилар. Соҳибқироннинг Худодод Хусайн, Шайх Али отлиқ туманбегилари Тўхтамишни Сарифсув ва Зарнуқ ёқаларигача қувиб бориб, Анбар тепалигида тамом мусаҳҳал этдилар...

Бу жанглар тинганда ҳамал кирган эди. Соҳибқирон қароргоҳ кўтарган Хўжанд суйининг Акар туманида наврўзи ажам, хушбўй субҳи сабода қизғалдоқлар тебранар, тундаёқ кўприк қуришга чиққан пулсоз сипоҳий тўдаларнинг тарақ-туруқи олисдан эшитилар эди. Соҳибқирон аслаҳасиз, енгил хилъатда хос чодирларидан чиқиб, тонг нафасини олмоқ учун дарё сариға йўл тутдилар. Изларида, русумга кўра, содиқ кутволлари Иноқ борар эдиким, мулозимотларида сидқидил, ўлимдан тап тортмайдиган қавий жўша ва далер мубориз эди, иков соҳил устига дохил бўлдилар. Кўрдиларки, қуйида бир тўда жулдуру нотагон жўчи асирлар юзбоши амир Қатагон посбонлигида ўтиб борадир. Соҳибқирон кўзларида аломати савол зуҳур этди.

“Маҳкум ёғийлар, Соҳибқирон, қатли ом этилур”, деди Иноқ. Давлатпаноҳ андак тааммулга толдилар ва сафдан бирини кўрсатдиларки, “Ани ҳузуримизга чорлагил”, деб.

Иноқ ул асирни олдиға солиб олиб келди. Соч-соқоли ўсиқ, дарвешсифат бу зот, белбоғида кадусимон қўбузки, кўҳналигидан сайқалланиб кетмиш эди, кўзини ердан олмади.

Ўтган кечаси Соҳибқирон дарё жонибидан шул қўбузнинг дардли нағмасини эшитиб, уйқу ва оромлари қочиб, хушлари пароканда бўлиб эди.

– Насабу ҳасабингни айт, – дедилар Соҳибқирон.

– Маҳкум бандамен, – деди асир беҳадик.

– Биз сени ўлимдан холис қилдик.

– Йўқ, мен алар билан ўлимга борурмен, – деди ул зот. Жавоби дағал эшитилди.

Соҳибқиронга “йўқ” дегувчи бўлмасди. “Бир девона экан”, деган андишага бордилар.

– Ихтиёр ила ўлмоқ бандасига гуноҳ.

– Ўз улусингни қатлиом этмоқ ундан ортиқ гуноҳдур, – деди дарвешсифат асир.

– Булар, хусусан, сен ҳам, беҳаё ғанимлар, босқинчи жатталар-сиз! – дедилар Соҳибқирон ғазаб хуружини босиб.

– Йўқ, мен турк фарзандимен, булар ҳам зоти-буди билан турку тожик!

– Нечук?

– Тўхтамишхоннинг одати борки, жанг сафларида ўзи қўнган манзил атрофиға Туронзамин фарзандларидин, қари-қури фуқарони тизиб қўйиб, ишрат қиладур. Булар ўшал бегуноҳ шўрликлардан. Амир Қатағон асир олиб ҳайдаб келди.

Соҳибқирон ҳанг-манг бўлдилар, қонлари чеҳраларига тошди. Илло бу “девона” ўзига ярашмаган бир фасоҳат билан гапирадирки, айтганлари талбис ё макрга ўхшамасди. Уни хиргоҳга бошладилар. Иноққа амр қилдиларким, “Бу можаро тафтиш қилинсин, агарчанди гап ҳақ бўлса, “асирлар” эмас, амир Қатағон қатл этилгай”.

“Дарвеш” Мовароуннаҳр хоқонининг тоқи-равоқига ҳар куни кириб юрган одамдек, на маснаду мақомига, на ҳашаму аслоҳига ҳайрат кўргузди. Ўлтур, десалар – ўтирди, гапур, десалар – гапирди.

– Тунда абёт айтиб нағма қилган сенми эдинг?

– Мен.

– Отинг нимадур?

– Айри Қўбуз дерлар.

Соҳибқирон, ҳазил қилур дея, жилмайдилар.

– Нечун “Айри”?

– Термиз саййидлари етакида мурид эканмен, йўқликдан айрига сим тортиб чертар эдим... асли исмим Муҳаммад.

– Бор. Либос ёпурлар, хизматимизда бўлурсен.

– ...Мен сўз хизматидамен, – деди Айри Қўбўз тап тортмай, – сўз эса ҳақиқат хизматидадур. Соҳибимни сенга ҳам алмашмасмен.

Соҳибқирон лол қолдилар. Бу нағмакаш сўзида олампаноҳни бирон марта улуғламади, энди эса бетга чопиб...

Соҳибқирон ғазабданми, ҳайратданми вужудларида андак титроқ сездилар.

Ҳозир бу қулбаччани дарҳол чопиб ташласалар ҳақлари ҳам, ҳадлари ҳам бор эди. Аммо бу девонаи бенавонинг кўзими, сўзими – нимасидир бундай сайъидан тийди, қулоқларида унинг тунги сирли навоси янграб кетгандай бўлди.

– Бу ҳаётда улуғ пириимиз ва қайнотамиз раҳматли Убайдуллоҳ Садр аш-шариятдин ўзга ҳеч кимса бизни сенлаб айтмаган. Сен иккиламчисен, – дедилар қайгадир, чет бир нуқтага тикилиб.

– Жасорат эгасига қўл кўтармаслигини билурмен, Соҳибқироннинг мардлигини яна бир бор имтиҳон қилишга жазм этдим. Зотан, менинг учун бунинг эвази баланд эмас, умримнинг бу ёғи текинга қолди, шохидсен.

– Унда жасур эмас, таваккалчи тентак экансен.

– Эшитган эдимки, Соҳибқиронға табъи маҳзул бир сўзамол созанда манзур бўлмиш, машшоқлар ичра даврада кўнгул очар эрди. Ўзи эса сўқир экан. Бир куни давлатпаноҳ андин “Отинг нимадур?” дея сўрадинг. “Отим Давлат”, деди созанда. “Давлатнинг кўзи кўр бўлурми?” дединг. Созанда айтди: “Давлат кўр бўлмаса, оқсоқнинг қошиға келурму?!”

Соҳибқирон беихтиёр кулиб, нохуш совиган вужудлари яйради.

– Бу ривоятдур... – дедилар.

– Менинг Искандари Сонийни сенлаб гапиришим ҳам бир кун келиб афсона бўлур... – деди Айри Қўбуз.

Шундан сўнг бу тунги муғанний Соҳибқирон кўзларига гўё бошқа бир қиёфада намоён бўла бошлади. Ногоҳ унинг кеча тунда куйлаган навои ноласи бутунича ёдларига келди. У сўзлар гўё мусиқа бирла эскир мавжларида сайрона эди:

*“Барги сабз ёз бўйи кун нурун эмди.
Куч йиғиб, деди: “Бас, кун – ўзим энди”.
Ҳасаддин сарғариб, чирт узилдию
Пилдираб-шилдираб қаброға инди.
Кузнинг қаро тунни, момақалди роқ,
Йиғоч теграсинда тентирар япроқ.
Барқ қилич сермаб, ёқар гулханлар,
Саросар тутанқиб биқсир гулшанлар.
Ўшал гумроқ баргидин тутатиб олов,
Ул дуркун ҳам ўртанур лов-лов...
Барг енгил, енгилтак мулҳиди зардушт,
Она мулкин ёқиб бўлур модаркуш,
Макруҳдир ким кечса ухувватидин,
Алҳазар ёмоннинг мазамматидин...”*

Тунда дарё соҳилидан етган бу оҳанглар Соҳибқироннинг оромларини олган эди, энди эса бор маъноки фикрасти била уқувлари-

га келди. Соҳибқирон бу навода аввал гўё тамоми ўз умрларини, кейин сарбасар ўт туташган дунёни, Мовароуннаҳрни кўрдилар. Агар гумроҳ япроқ Тўхтамиш тимсоли бўлса, бу бандаи бенавонинг сеҳрли қўбузи бизнинг саъй-кўшишимизга ишорат қилмасму?

– Айри Қўбуз... кўнглимизга келурким, навои абётинг ила эр-танги жанги зафаримизни башорат қилурсен. Айт, қувиб борсак, нобакор Тўхтамишни маҳв этурмизму?

– Асрори ғойибни билмам, Соҳибқирон, фолу таъбир ҳам очмам, қуръа ҳам солмам, вале Оллоҳ дилимга солса, чертиб, куйлағаймен...

Бу жавоб мужмал бўлса ҳамки, Тўхтамиш дафъ этилмаса хонадонда ёнгин ўчмағай, деган фикр Соҳибқироннинг дилларидан кетмай қолди. Кечалари Айри Қўбуз абётидан ҳикмату каромат излаб тонг отдирар, шаддод қўбузчини жулусларига чорлаб, яна муроқаба қураб эдилар. Бу мубоҳасалар одат бўлиб қолди. Шоирнинг сирли, мавҳум суҳбатлари манзур бўлар, фаросату басиратиға ботинан таҳсин айтур эдилар. Шуйла Айри Қўбуз чапдаст Иноқ қатори Соҳибқироннинг ўзгалар учун ҳайратомуз, расамад мантиқидан ғайри бир маҳрамлари бўлиб қолди. Бахши ўзини ортиқ эркин тутиши билан гоҳо Соҳибқироннинг ғазабларини оширар, аммо ул зот бу шаддодга негадир “Бор, озодсен!” дея айтолмас эдилар.

Энди, азиз китобхон, тушундингизки, ҳикоямизнинг ибтидо-сида улар ўртасида тўсатдан бошланган мубоҳаса ҳам шул жумладан эди. Соҳибқирон бу ғалати шоир билан гоҳи хаёлан ҳам олишар, аслида эса ёлғизликда ўзлари билан ўзлари зиддиятга кирар эдилар. Баъзан эса унда ўзларини кўраб эдилар. Шиддатли воқеалар асири бўлиб, ўлимдан тап тортмай, бетўхтов қонли жангларда минглаб асирларни кўриб дийдалари қотган Соҳибқирон ўзларини гоҳи шу одамга, гоҳи дилларини босим чирмаётган бир мавҳум руҳиятга асирдек сезар эдилар.

Дашти Қипчоққа қочиб дараксиз кетган Тўхтамиш ҳаловатларини ўғирлади. Ул қаёнда, тинчиб кетдими? Ё қувиб бориш лозимми? Оқ ўрдага лашкар тортиш хусусида машварати ҳарб чорлашга ҳам иккиланиб, безовта бир қийноқда юрганларида ул доғулидан элчи келиб, нома тутдики, мазмуни ва услуби чунон дабдабалиқдир:

“Нома етиб Соҳибқирон қиблагоҳимга маълум бўлғайким, аввал ҳамду сано Тангри табораққим, кўкни муаллақ, ерни мутаббақ яратибдир, дуои дуруд Муҳаммад саллоллоҳу алай-ҳиссаломгаким, Оллоҳ таоло анинг туфайлидин ўн саккиз минг оламни вужудга келтирибдур, шарият андин жорий бўлиб, залолат чўлида қолғонларни ҳидоят йўлига солибдур. Алқисса, бизнинг ҳам шу йўлга киришимиз вожиб, орамиздағи беҳуда низоъу муҳорибада кўп аҳлоллоҳи бегуноҳ забун бўлди. Мусулмонни мусулмонга муҳолиф этмай, шарият тақозоси била жанобимдин сулҳи хайр умид қилурмен. Қиёматнинг андешасини қилайлик, деб муҳр босдим. Нома тамом – вассалом”.

Буни ўқиғач, Соҳибқирон руҳларида енгиллик сезиб, Худога шукрона айтдилар: “Иншооллоҳ, энди даштни бежанги жадал, бехуну ажал мусаххар этурмиз”, деб. Хушхабар суюнчиси учун уламои фузалоға икки қалқон зар инъом бердиларким, Тўхтамиш табоҳ қилган Самарқанд мадрасаси таъмириға мусарриф этилғай.

Кўнгиллари тинчиб, кўп тунлар сирасида илк бор жону тан роҳатида уйқу олар эдилар, аммо субҳидамда ёбондаги қўй қўраларидан бир нағмаи ажиб оғоз этди. Бешак, Айри Қўбузнинг навозиши эрди, эътиمودларини тортди:

*“Тонг кавкабин уйғотган сабо,
Дала-тузда мавжлан, марҳабо,
Қўйчибоннинг нафаси ёки
Най навоси, сўлим, дилрабо...
Ўтарингни тундан қўриқла,
Оғилларни, чўпон, қулфла.
Ёю ҳадангингни унутма.
Совимасин гулханнинг қўри.
Ҳид олади ўқ еган бўри.
Қон ҳидидан масту маккор у,
Қайтиб келса – чўпоннинг шўри.
Қўйруғини қисиб келадур,
Тулки янглиғ писиб келадур.
Тун фирибгар сокин ғафлатки,
Шарпасини тўсиб келадур...”*

Буни эшитгач, Соҳибқироннинг кўз ўнгида Қипчоқ даштида яраланган бўридай тентираб юрган Тўхтамиш гавдаланди. Сап-

чиб, шабгоҳ ҳижобини йириб, оёққа турдилар. Ул қасамхўрнинг баландпарвоз номасига лаққа тушаёзган эканлар, ҳозир тун ўр-тасида оёқяланг қалтираб турган бу бегона зотга нафратлари тошди. У номанинг тазвир эканлиги аён эди-ку! Қани у зобити музаффар?!

Соҳибқирон гоҳида ўзларига бир дам четдан назар солиб, илло бағирларини кўп олуида қила билмай, бу ҳолатдан тезда чиқар эдилар. Асфарий саллани бошга олгач, ҳулла қабо устидан шоҳона фўта боғлаб, исфаҳоний қилични саланглатиб давлатхонага чиқдилар. Соҳибқирон ҳолатидан ҳамиша воқиф Иноқ зумда пайдо бўлиб, амирларни машварати ҳарбга чорлади. Шаҳзодалар тасарруфидаги улуслардан қўшин талаб қилиб ёрлиғлар юборилди, барлос, арғин, жалойир, дўлдой, тўғай, арлот каби қирқ аймоққа чопарлар, элатларга товачилар кетдиким, борича лашкар юборсинлар.

Икки ҳафта ўтмай, салкам бир лак лашкар Қўрғон остида Соҳибқироннинг кўрикларига дохил бўлди. Раҳтироҳ бут бўлиб, тиловати Қуръондан кейин “табла” деган довул ноғоранинг садоси фалакни тутди. Чор тарафдин элу улус келиб, навозишлар айтиб, қиблагоҳнинг мулозиматларида бўлдилар, дуои фотиҳа билан фатҳу зафар тилаб қолдилар. Аламбардорлар ичида Соҳибқироннинг олтин зирҳли дубулғалари йилтиллаганда “сурон” нидолари эшитилиб, қоровул тўдаси кетидан ҳировул ва чоповул қисмлари силжиди. Чап ва ўнг қанотлар эса Сиғноқнинг яйдоқ ялангликларига чиққандагина бемалол ёйилиб ўз ўринларини олдилар. Туман-туман отлиғ-пиёда лашкар ларзасидан осмон гувлар, найзаю қалқон чақмоқдай чақнар, бийдек Қипчоқ даштларида сийрак юлғун тебранар эди.

Кун оққанда уфқда ғубор кўринди. Кўп ўтмай қоровул тўдасидан хабар етдиким, жатта лашкари етти байроқ ила келадир, чигирткадан зиёда, деб.

Ҳақиқат Соҳибқироннинг бошларига найзадек келиб урилди: “Ана, Айри Қўбузнинг ярадор бўри макри ҳақидаги тунги қўшиғи айни каромат экан! “Сулҳи хайр” дея нома битиб, ўзича бизни ғафлатга қўйиб, орқасиданоқ лашкар солибдур, ғаддор! Майли, ул бизни бу ерларда кутмас, қанотларни ёйиб “қучоғимиз”га олурмиз!..”

Ёғийга икки фарсанг қолганида Соҳибқирон тизгин тортдилар. Жувонғор ва баронғор тўдаларни икки қанотга кенг ёйиш учун дашт кенгликлари қўл келди. Алҳол, қоровулдан чопар етдиким, қипчоқлар ҳар отға икки боғ ўтни сургатиб, сиёсат бирла тўзон тўзғитиб келурлар.

Соҳибқирон мўғул жангариларининг бу кўҳнаю жўн дастури-ни фаҳмлаб жилмайдилар ва тўсатдан босқин қилғувчи чоповул тўдасини шабихунга, яъни, тунги ҳужумга йўлладилар. Шабихун мудҳиш чопқин билан бошланди. Фириби фош бўлганини пайқаган ғаним орқага юз тутди. Ва қанот тўдалари ичра аросатда қолиб, қолган-қутганлари пароканда ҳолатда қочдилар. Соҳибқирон лашкарлари дашт тунининг жаҳаннамидан чиқиб, ёғийни тонгдин шомгача, сўнгра яна бир тонгдин яна бир шомгача қувиб бордилар. Энди фақат ҳировул тўдалари олдинда, жанговар ҳолатда эди. Қолган черик аслаҳаю ризқи-озик захираси билан, ҳар бир аскар тўрт хил яроғи, дўрдиғу қозони билан орқада борар, оддий сафар тирикчилиги давом этар, капалакдай кўниб учадиган чодирлар орасида гулхан яллиғланар, қумғон қайнар, мол сўйилиб, чангакларда гўшт қоқланар эди.

Икки ҳафта ўтиб, раббиул-аввал кирганида ҳировул тўдалари бир кичик кент қўрғонининг мустаҳкам истехкомларига йўлиқдилар. Жосуснинг хабарича, истехкомлар доира-доира бўлиб, уларнинг неча қатлам эканлиги номаълум. Ҳар истехком забт этилганда ёғий ҳимоятининг бари жонини фидо қилар, асло қайтмас эди. Кўп қон тўкилди, Соҳибқироннинг чопқинчи тўдалари ҳам гоҳ жанглардан совути ушалиб, ўпчину қалқонлари қилич зарбидан пора бўлиб, талафот ила қайтар эдилар. Соҳибқиронни талафотлардан ҳам кўра ул қўрғон элатининг жонфидолиғи, беҳад қурбонлари, қонли талотўплар чарчатди. Бу тош ёнғоқни айла-ниб ўтиб, садқаи сар, дея сафарни давом эттиришни маслаҳат кўрувчилар ҳам бўлди. Аммо Соҳибқироннинг босган изига ўз маъмури – волийларини тайинламай, орқада забт этилмаган ёғий алботисини қолдириш одатлари йўқ эди.

Етти истехкомни қон билан олгач, тўхтадилар. Бу қўрғонни янчиб ўтиш асли ҳеч гап эмас эди. Илло, тинмай қирилаётган бу фидойи элатнинг не асрори бор? Оллоҳ, бу не ҳикматким, бу хил қону қирондин кўра соғу омон таслим бўлмоқ кичик қўрғон учун

минг аъло эмасму? Бу гилкўрғоннинг нимасини асрайдур? “Хай, шабихун қилиб беталафот олурмиз”, дея, Соҳибқирон шомда бу азобли ўйлар билан беҳаловат, хобгоҳларига кирдилар. Сафар чарчоғида қароргоҳ ҳам тез тинди. Бедору дилхун сокинликда жанг суронидан қутулган ёбонлар бир маромдаги мунглиғ чирилдоқ садоларига тўлди. Бунинг устига, қайдадир Айри Қўбуз нохун чертиб нола қилар эди. Уйқуни бой берган Соҳибқиронни ёлғизлик, чексизлик, айрилиқ ва дарбадарлик оҳанглари чулғади. Бахшининг эса бундан узоқ ўз дунёси, ўз эртаклари...

*“Пири комил рахт юклаб хариға,
Юрар эрди мулки Ажам сариға,
Йўлтўсарлар чиқиб анинг йўлидин,
Хуржунини юлқиб олди қўлидин.
Сўрдилар: “Не хуржунингда, эй бобо?”
Деди: “Бунда бордур дурри бебаҳо”.
Шунда йиртиб матосини отдилар.
Дуржи бекунж – йиғоч қути топдилар.
Андин дағи харсанг қути топдилар,
Йиғочини болта билан чопдилар,
Харсангини янчиб-туйиб отдилар,
Андин битта қумалоқ мум топдилар...
Йўлтўсарлар дур қидирар эдилар,
Бул мум экан, ўтга ташла, дедилар.
Пири комил тиз чўкди шу ондаёқ:
“Ёлғон дедим, мен гуноҳкор, мени ёқ!”
Мум тўфон мавжларида ушибдур,
Нухнинг нажот кемасидин тушибдур.
Анда пинҳон эрди буғдой донаси
Ки, ҳаботот – набототнинг онаси.
Алқисса, пир ўтга бериб жонини,
Асраб қолди бани башар нонини...”*

Хорғин Соҳибқирон, муғаннийнинг нимасидир ҳикматомуз бўлса ҳам, бундай узоқ ва беғам ривоятига мийиқда жилмайиб пинакка кетдилар.

Ярим тунда шабихунга сурон тортилиб, Гилкўрғон забт этилди. Қон кўп тўкилиб, муҳофизадаги элатдин кам киши омон қолди. Тонгда кўрғон ўртасидан бир қур қариялар Соҳибқиронга пешвоз чиқдиларки, уларнинг қуршовида бир юсуфжамол ўсмир бор эди.

– Бу норасида кимдур? – дедилар Соҳибқирон.

– Бу бизнинг, Оллоҳ муруввати ва шаҳодати билан, бўлғуси шоиримиз, – дедилар мўйсафидлар, – шу ёшидан илоҳий сўзлар ва гўзал ашъор айтадур. Шояд истиқболда элатимиздан авлиё чиқар, деган умиддан ўзга ҳеч нарсамиз қолмади. Хонумонимиз куйди, фақат умиднинг жони қаттиқ, барчадан кейин ўладир. Бу сабийни ҳимоя қилиб, кўп фидокор фарзандларимизнинг оҳи-ки-жонини қурбон қилдик. Уни сиз Соҳибқиронга ҳам берма-гаймиз.

– Биз... биз... – деб Соҳибқирон ҳайратда анчагача сўз тополмай, бу вайрона ичидаги нуроний қарияларга қараб узоқ турдилар, – ул сизнингдур, биз олмаймиз... Илло, бизга ашъоридин айтсин.

– Айтмайдур, – дейишди чоллар. – Кўрғонимиз атрофида ер қучиб нигун бўлган ярим элатимиз ҳурмати, ҳозир Оллоҳ анинг дилига ҳикмат каломини солмағай...

Соҳибқирон, балки умрларида биринчи мартадир, сўзни суҳбатдошида қолдириб, мусаллам орқага қайтдилар.

Хиргоҳ дарборига етмай Айри бахшининг тунги нолиши хотираларига тушиб, жунжикиб кетдилар. Нағмани биратўла эслаб, манглайларига муштраб афсус тортдилар: “Ўшанда шабихунни тўхтатиб, эсни йиғиб олиш айна муддао эди-ку, қартайдикму, нима бало?! Оллоҳ бахшининг дилига соладур, нечук бизнинг дилимизга солмайдур?”

Узоқ ўлтириб, ич-этларини еб, яна надомат чекдилар. Шу маҳал Айри Қўбуз, бамисоли руҳ, одатича беижозат пайдо бўлди.

– Норасидани кўрдингму? – дедилар Соҳибқирон бош кўтармай.

– Ўзимни кўрдим... Элнинг орзу-умидини кўрдим, Соҳибқирон.

– “Бани башарнинг ризқи...”, “Ҳабототдин наботот”! – дея нағма байтларини эсладилар Соҳибқирон товушларида андак қаҳр ила.

– Абётни эшитибму эрдинг? Бу ривоят, дарҳақиқат, элнинг эртанги маоний ва руҳоний ризқи хусусида. Эл ани жон баробар билиб, ўзини ўтга ташлаб, асраб қолибдур...

– Қирғин ҳисобиға... Имо-ишоратни қўйиб, бизга келиб ошкора айтсанг бўлмасму эди?

- Устозим шайх Саййид Ваққос айтур эдиларким, “Ўқилган чала бўлур, уқилган бўла бўлур”, деб.
- Ишорат башорат эмас.
- Ундай даъвом йўқлигини айтиб эдим қиблагоҳга. Мен Худонинг осий бандаси, дилимга солғонидин ўзгани билмасмен.
- Биз...
- Сен сипоҳларингсиз Соҳибқирон эмассен. Сипоҳларинг эса – давлатнинг бандалари.
- Алар Худонинг бандалари.
- Алар дунё ишлари ила тамом банд. Мен аларга илоҳий сеҳрият борлигини эслатиб, дилларини тиканак сим янглиғ чирмаган дунё ишларидин сал чалғитишга урунамен.
- Сен ўтган гал ҳам “Олам сеҳрлидур, тарих жаҳонгирнинг жанги жадалларидангина иборат эмас, ул афсунгар афсонаю илоҳий ҳикматлар ила ҳам бутун бўлур”, дединг, бу хотиримизда.
- Сирру асрор, кўнгил давлати, илоҳий сўз, эл умиди, норасиданинг абёти-каломи...
- Бас... сенга не керак?! – Соҳибқирон бу сўзларининг ўринсиз эканини билар, жаҳллари босишга уринар, аммо бу шаддодни қувиб чиқаролмас эдилар. Сезар эдиларки, ундан ғайри янада афтодаҳол бўлғайлар.
- Мана, сен жанг олдидан Қуръони мажиддин варақ очиб, оят ўқурсен, – деб давом этди Айри Қўбуз, – менинг абётим сени тааммулга солур. Қариялар сўзидин бу ҳолга тушдинг. Инчунин, бағритош эрмассен. Менга шу керак...
- Бир умр жони ҳузур-ҳаловат кўрмай, жанги жадал, қонли қиронларда дийдаю бағри тош қотган бу инсоннинг кўнглини сал бўлса ҳам юмшатиш ният эди бу девонага.
- Жаҳонгирларга бош эгмадим, инсонга қуллуқ қиладурмен, – деди шоир. Умида илк бор эшитаётган бундай шаддод сўзлардан вужудлари қизиб, узоқ бош солиб ўтирган Соҳибқирон аста дедилар:
- Дайрда кўп савобу гуноҳ ишларни қилдик. Ҳар неки бўлса, Оллоҳнинг мадади, бандасининг тадбири биландур. Тадбиримиз тақдирга мос тушиб, фатҳу зафар ила шу кунга келдик. Илло биз Тўхтамишдек ғаниму фазиҳга бераҳм бўлдик.
- Шоирга Соҳибқироннинг сокин товушлари хуш келди.

- Тасбеҳ дея қўйнингга солганинг илон чиқибдур, ани янчмоқ вожиб, – деди Айри Қўбуз...
- Биёбонда тонг оқариб, шабнам ҳовурида кўтарилган қўға, юлғун ҳидлари ҳавода кулу дуд билан қоришиқ эди. Соҳибқирон аркони ақрабони чорлаб амр этдиларким, таслим бўлган улусга шоҳона марҳамат кўргузилғай. Баковуллар югуриб-елиб элга офият бердилар, улус амирларига совға-соврун улашиб, икки кун навозиш қилдилар. Улуснинг барча элатларида шикваю шикоят тингланиб, барига хирож, жизъя, қўналға, бож, шилон солиқларидан холислик эълон қилинди. Соҳибқирон кечаги қарияларга малуқона хилъатлар пешкаш қилиб, бирини улусга волий тайин этгач, тиловати Қуръондан сўнг яна юришга табла қоқтирдилар. Амир ноиблари чортуғу бурғилар билан чиқишди, мағлублар ҳам эл тутиниб, улардан кўп ўқчилар, чопқичилар, найзадорлар Амир лашкарига келиб қўшилди.
- Тўхтамишхон тўдалари Хўжанд суйидан кечганидан сўнг, неча кун қочиб, Гилқўрғон улусидек бегуноҳ элатлар панасида, поёнсиз Қипчоқ ёбонларида пусган эди. Қоровуллар ғаним сафлари рафторини олиб келгач, икки қанот тўдалари ёғийни ғафлатда босиб, яна чопқин қилдилар, жатта яна ортга юз тутди. Соҳибқирон амирлари ҳировул тўдасини пистирмага жойлаб, чоповул билан от солиб, яна қувдилар. От дупуридан биёбон тебранар эди, лак-лак лашкар ғубор ичида мағрибга силжир экан, кунми-тунми ўтгани билинмас, фақат сабоҳнинг намчил салқинларида ароба ғирчию қўйчибон “қурр-эй”лари, той кишнашию туя пишқириқлари қулоққа чалинар эди. Темурбек лашкарининг маҳобатли юриши ҳақидаги овозаси ўзидан уч кун олдинда юрар, ёғийни йўлда боғ-роғни ёқиб, тирик жонни чирқиратиб, хонумонини совуриб, дала-тузни чигирткадай қийратиб, яйловларни тап-тақир қиртишлаб, жонҳолатда қочишга мажбур этар эди.
- Қувишнинг ўн еттинчи куни отлар ўла бошлади. Бу ўлат эмас, қўним керак эди, қўнимга эса гиёҳ йўқ, бутун оғирлик тевалар ўркачиға тушадиган бўлди. Қаёнга қочаётир, қаёнга бошлаб кетаётир бу чиябўри?! Қайтсанг – босиб келади, қувсанг – қочади, тикка жангга хуши йўқ номарднинг. Иноқнинг хабарига қарагандда, бир гуруҳ амиру нўён саросимада гап қилишибдур: “Тўхтамиш

биебонлар ичкарисига атай бошлаб, борса-келмас манзилларда очлик ва ўлатдан тамом толиқтириб, тиз чўктирмоқчи экан". Чап қанот қанбулида терс мунақашалар сезилар эмиш. Лашкар тўдаларида бу саросимани Соҳибқироннинг салобатигина босиб турарди. Кўп ўтмай захираларнинг таги кўринди, ўқдонлар бўшадди. Юришнинг иккинчи ойда сипоҳлар дала паррандаларининг юмurtқаси билан кун кўриб, кейинроқ дашт ўти ва турли илдизларни тановул қиладиган бўлдилар.

Итил суйига етиш фарсанг қолганда Соҳибқирон тизгин тортиб, бир қияликда қароргоҳ ёйдилар. Сафи бузуқ лашкар ҳорғин ва оч эди. Тунда жабдуғу тер ҳиди анқиган жолиси ҳарб суронли бўлди: ҳалиги бир гуруҳ амиру нўёнлар найзаю қиличларини қумга санчиб "Ул юҳо домига тортиб фириб берадур, бизни забун этадур, тобора ичкарига бошлаб, очу ҳорғинликдан йиқилганимизда келиб чопқин қиладур. Илло Соҳибқирон амр этсалар, биз ўлимга борурмиз!" деб шовқин солдилар.

Иноқ бошлиқ амирлар ва Соҳибқироннинг фарзандлари эса... давлатпаноҳ олдиларида тиз чўкиб, "Йўқ, ул иблисни тирик қўйиб бўлмас, қувиб етиш зарур, токи байроғини тубан қилсун, ул улусни талонга ташлаб қочаётган номард билан яккаталош қилайлик, илонни янчмасак яна бош кўтарадур, ҳужумга амр этинг!" дедилар.

Соҳибқирон чорпояда ўтириб оғирлик билан тингладилар: юзларидан у ёнга-бу ёнга оғанлари билинмади.

Кейин хос чодирларида ёлғиз тўлғаниб, ҳорғинликдан икки ракат намозга ҳам ҳоллари келмай, ёбонга қапишиб қолган қароргоҳнинг гўристондагидек сукунатига қулоқ осдилар. Азобли ўйлардан юзлари тош қотган, қарашлари қўрғошиндек зил, мижжа қоқмас эдилар. Соҳибқирон ҳарбий сафарда ҳали бундай беқарор бўлганлари йўқ эди, ёбонда сочилиб ётган лак-лак лашкаргина эмас, гўё бутун дунё буюк ҳукмдорнинг тонгги ҳукмини кутар, аммо у зотнинг хаёлларида зидлик тарозусининг шайини муаллақ эди...

Оғир хаёллар қийноғида кўз кетиб қолган экан, тонгда ҳарир бир эпкиндан уйғониб, тиниқ идрок оғушида роҳат топдилар: узоқда юлғунзор кенгликларга қўбуз навоси таралар эди. Соҳибқироннинг қулоқларига етди:

*"Ортда ёбону кенглик,
Ёғий бўлмай юзтубан,
От сол тонгги эпкиндек,
Омадингни топ, топ!
Ёғий бўлмай юзтубан,
Кўзи қонга тўлмиш-ов.
Юҳо макрин тутибон,
Форга дохил бўлмиш-ов.
Фор совуғи қаҳрли,
Ўз қаърига тортадур.
Ул мўлтонни соҳирни
Босиш хавфи ортадур.
Ёғийга ҳам ёғий бор,
Йўлининг адоғи бор.
Истиқболида зулмат,
Ваҳму рихлат доғи бор.
Ўзи топган мағора
Лаҳад бўлур ўзига.
Ўпирилиб, тоғ аро
Тупроқ тўлур кўзига.
Гул очилсин йўлингда,
Елканг узра офтоб,
Байзо қилич қўлингда,
Ёвуз бошин чоп, чоп!"*

Иноқ ҳам бедор экан, эшик очилиб қуллук қилди. Сабоҳга пешвоз чиқдилар. Ёйилиб ётган қароргоҳ уйғоқ эди. Амиру амирзодалар, туманбегилару юзбошилар, сипоҳсолор баҳодирлар, яна яқин-ёвуқдан озиқ-овқат, совға-соврун билан тунда етиб келган кент саййидлари, улус амирлари ва амалдорлар давлатпаноҳнинг даргоҳборида интизор эдилар: "Буюринг, Соҳибқирон, нима қилайлик?" Раият вакиллари тиз чўқдилар: "Талонга ташлаб кетманг, қиблагоҳ!"

Ҳукмфармо Соҳибқироннинг бесабр жўшиб туришларидан ниятлари аён эди. Кўзлари билан оломонда Айри Қўбузни излаб, тополмагандан кейин, жиловдорга имо қилдилар. "Ё ҳазрати Баҳовуддин!" деб узангига оёқ қўйиб, кумуш қошли эгарга отланганларида қанотлар саф тортган эди. От йўртиб, қанот қанбуллари, манглай қисм лашкарларига бир-бир назар солиб, сафлар салоҳиятини кўрувдан ўтказиб келгач, марқаб мешидан

узоқ-узоқ совуқ сув ичдилар. Бу соҳибфармонинг барқарор хотиржамликлари белгиси эди. Демак, қароргоҳда жанговар кайфият шай. Уламо фатво бериб: “Ёғийнинг юзи қаро бўлсин!” дея ғаним томонга бир сиқим тупроқ сочдилар, кейин сипоҳу раиятдан розилик бўлгач, довул ноғоранинг садоси келдию ҳар бир навкарни ғайратга киргизувчи машҳур “Сурон!” хитоблари икки қитъа даштларини туташтириб узоқ янгради. Аламбардорлар қўлида ҳилпираган яшил байроқ ўртасидаги учта тўлиной мушкул сафарнинг янги кунига пешвоз чиққандай, тонг нурида нуқрадек йилтиллаб юксакларда сузар эди.

Амирзодалар бошлиқ қоровул илғорлари сарин ҳавони ёриб, тоғдан тушган баҳор тошқинларидай олға юрадилар. Ортда – ҳар қанотига уч туман лашкар қовжироқ саҳро ёнғинларидан кўкка ўрлаган тутундай, неча юз фарсанг масофани қоплаб, уфқдан уфққача ғубор кўтарди. Ўртада, захира қўшинлар, далер баҳодирлар қуршовида бош қўмондон қароргоҳи уммондаги буюк бир оролдай силжиб боради. Шотиру жиловдорлар Соҳибқироннинг ипакдай майин қадами билан қарийб ярим куррани босиб ўтган севимли оқёл тулпорларини боладай эркалаб, сал терласа ювиб-тараб алмаштириб турар эдилар. Иноқ эса бу отлар ҳақида бундай дер эди: “Соҳибқироннинг қўнғир тулпорлари ўлимнинг йўқлиғига кафил бўла оладур!”

Ҳафта ўтмай ғажарчилар хабар етқиздиким, ёғий ёйиқнинг Туратур деган кечувида пистирма қурмиш. Пистирмаларни қора тунда босиш амир Шайх Нуриддиннинг ҳунари эди. Чап қанотда ғанимнинг Қозончи етовидаги чериги Кайсув бўйида қўним топмиш эдиким, шу кеча сафлари бузилиб тор-мор этилди. Уммони Қулзум соҳилида мўғулий қайнағаларнинг кўп жангари тўдалари жойлашган эди, хунрезлик кўп бўлди, катта талафот Соҳибқироннинг қонларини чеҳраларига тоширди. Бир кечаси сара қўшин олдига чоҳ қазитиб, бу ёнини аробалар билан тўсиб, гулханларни сўндиришни буюрди, захира кучлар олдида ғул билан ўзлари от сурдилар. Соҳибқироннинг салобатлари ёғийнинг Бек Ёрлиқ ўғлон, Худодод Оқтов, Кунчи ўғлон каби машҳур мубориз баҳодирларини қочишга маҳкум этди. Шундан кейин зобит лашкар икки қанотини ростлаб яна юрдию Итил бўйидаги Увак деган жойда қаттиқ савашдан кейин Тўхтамишнинг байроғи тубан бўл-

ди. Хоиннинг ўзи эса ўғлонлари, амиру нўёнлари билан саваш майдонини тарк этиб, Булғор чакалакзорларида жон сақлаш учун кўздан ғойиб бўлди. Шундан кейин у ўзини ўнглай олмай, хонлик мартабасини тамом бой берди.

Энди шимолий даштлар соҳибни йўқ эди. Олтин Ўрда улусларида Соҳибқироннинг номлари хутбага қўшиб ўқилди, у зотнинг исми шарифлари битилган тилла тангалар зарб этилди. Соҳибқирон ўз жасур баҳодирларини тархон унвонлари, кумуш камарлар, силовсин мўйналари билан, яна юз минг кепаккий динор укулка ҳамда яхши отлар билан рағбатлантирдилар, навкарларга саховат билан улуфа улашдилар. Дарбанд, Сарой ва Ҳожитархон қалъаларини қайта тикламоққа фармон бердилар. Иброҳим Дарбандий қасрида сайёди хоснинг ов гўшtidан зиёфат егач, Мовароуннаҳр султонининг музаффар лашкарлари “сайқали замин” сарига асбасою нусрат ила йўл олдилар...

Соҳибқирон билан Айри Қўбузнинг сўнгги мубоҳасалари шундан кўп йиллар ўтиб, Шому Рум фатҳидан кейин Кешда бўлган эди. Бу пайтга келиб иккалалари ҳам қадди дол пирисафед, бир-бирларидан нечун ажралолмасликлари хусусида, дайру охи-рат, гуноҳу савоб хусусида кўп ўйлайдиган, Соҳибқирон эса, айниқса, ҳорғин ва кўп асабий бўлиб қолган эдилар...

Оппоқ сочи елкасига, оқ соқоли кўксига тушган бахши “Султони рубъи маскун!” дея таъзим билан остонада пайдо бўлганида Соҳибқирон одатларича маснад мақомларидан тушиб, ўнг қўлларидан жой кўрсатдилар. “Бандалик ниятларимиз мустажоб бўлғай”, дея соқол силаб омин тутгач, жим бўлиб қолдилар. Ўлтириб Оллоҳга такбир айтиш ҳамиша андак сукут тақозо этади, аммо Соҳибқироннинг ўйчанликлари нечукдур тўзимсизроқ туюлар эди.

– Бу кеч мизроб чертмадинг, Қўбуз?

– Қаридим, давлатпаноҳ.

– Сендин дағи сўрмоқчи эдик: нечун абётингни тунлари таълиф этурсен?

– Тунлари осмони фалак яқин, давлатпаноҳ.

Соҳибқирон ҳорғин жилмайдилар.

– Шеърни Оллоҳ дилингга соладур... айтган эдинг. Илло, қўй бу мавҳумотни, Қўбуз. Ани сабийларга де. Маълумким, фақат Қуръонни карим Оллоҳдин нозил бўлмишдур.

– Қуръони карим ҳам назмий каломдур, давлатпаноҳ. Калом – Оллоҳнинг иродаси. Лавҳи Оллоҳ, ақли кулл ва ақли аввалдур. Илло, аз вақтеки шоир жонини асраб қолдинг, мен каломни қиличға зид қўймадим.

– Худо олдида шоҳу гадо баробар, қолаверса, сен бизнинг виждонимиз бўлдинг.

– Шоирнинг виждони эса сўз, алҳол, сўз – ҳақиқатдур, деб айтган эдим.

– Кимнинг ҳақиқати, Қўбуз? – деб кескин сўрадилар Соҳибқирон.

– Ҳақиқатни бўлишдан уруш чиқодур.

Соҳибқироннинг қошлари чимирилиб, қоралғон кенг яноқларига ажин йиғилди. Афтидан, қалқиб келган жаҳлни тийиб, айтар сўзларини айтмадилар. Бахши буни пайқади, ўйчан узоқ тикилишиб ўтирдилар. Кейин совиб, “Ҳа, қариб қолдик...” дегандай, бошларини оҳиста сарак-сарак қилдилар.

– Аё, Айри Қўбуз... – дедилар Соҳибқирон бош эгиб ўтирганларича, – фаросоту башоратингга таҳсин кўп айтдик, эмди... бизнинг қазомизни башорат қила олурмусен?

– ...Наузанбиллоҳ... – деб сапчиб тушган кекса бахши нурсиз кўзларини катта очиб, серрайиб қолди.

– Рубъи маскунга фотиҳи музаффар бўлиб, салтанат қуриб, исмимиз Искандари Соний, жамъи малик ул-мулкни илгимизга олдик. Кимсаки, бизга юрак бермайдур, бир ўлимдин ғайри. Ер юзида бизга бош эгмаган шу қолди. Андин бизга омон бўлурму, қачон бизга дуч келғай, айт?

Ўша кезлари – ўтган асрнинг 70 – 80-йиллари бизларни ҳамма “Асқад Мухторнинг болалари” деб атарди: чиндан ҳам бола эдик-да. Бугун энди иягимизга отасоқол эмас, бобосоқол битганида ҳам кўпчилик бизни ҳануз Асқад Мухтор мактабидан чиққан, Асқад Мухторнинг шогирдлари сифатида билади. Биз, бир гуруҳ шоир-ёзувчи бундан қоп-қоп семирамиз, шундай мўътабар, олижаноб зотга дахлдорлигимиздан фахрланамиз, ғурурланамиз.

Ғурурланамизки, устозимиз кўплаб номдору доврқдор сафдошлари синғари янги замон тўзонида йўқолиб, унутилиб кетмади, билъақс, асл адабиёт шинавандалари назарида тобора азизланиб, ардоқланиб

Соҳибқироннинг қора булутдек босиб келган бу хунук кайфиятидан астойдил чўчиган бахши бу даргоҳда илк бор ўзини йўқотди.

– Бандаси меҳмон... – деди овози қалтираб. – Қазои қадар ваҳдати вужуднинг лавҳи маҳфузида, яъни дафтари аъмолида қайд этилмишдирким, андин қутулиб бўлмас, Соҳибқирон.

– Йўқ, айт, қачон дуч келгай? Биз билишимиз керак. Етти иқлимнинг ошуби гарданнимизда, улгуришимиз керак.

– Фақир авлиё эмасмен, башорат қилмам, агарчандиким, маликул-мавт юз кўргузса, айтиб йиғлагаймен.

– Йўқ, чалғитма, айт, қачон?!

Ё Раб! “Кулли явмин баттар...”

Соҳибқироннинг чеҳралари қорайиб, кўзлари ёнди.

Наҳотки, моуманлик азиятидин вос-вос бўлиб, нафсил аввомадин пушаймонлик етиб, ваҳимада қолғон бўлсалар? Алҳол, юзлариға сўз айтмоқ ҳам хавfli эди. Аммо Айри “йўқ”қа яна “йўқ” деди. Соҳибқирон вужудларини ўт олгандай, ўринларидан турдилар.

– “Калом” дерсен, “меҳмон” дерсен, дағи “ваҳдати вужуд...” Саройимизда исқирт жандангни тарк этмай неча йил юрдинг, индамадик, сўфий! Устозинг шоҳ Мансурнинг терисини шилган эдилар, ё сени ҳам...

Айрининг шу жандадан бўлак йўқотадиган шайъи йўқ, сўз эса унинг соҳиби эди, айтди:

– Бу хирқани муршидим елкамға ёпганлар, ул зотнинг рамизи ҳолларидурким, ечилмағай. Сўфийларнинг шайхул машойи-

бораётир. Мустабид давр тутумларидан тамоман узилиб кетолмаган ҳолда, чинакам бадиият мўъжизаларини ярата олган доно, донишманд адиб. Яна бир устозимиз Саид Аҳмад “Орамизда мулламиз шу – Асқад” дея бежиз эътироф этмасди.

Куни кеча устознинг садоқатли шогирдларидан бўлмиш ёзувчи Хайриддин Султон таҳририятимизга қўнғироқ қилди. Интернет пучмоқларида иттифоқо Асқад аканинг “Инсонга қуллуқ қиладурмен” номли ҳикоясига дуч келибди, ўз вақтида шов-шув бўлган бир наср жавоҳири. Барака топкур дўстимизнинг эътирофича, бу асарни у дастлаб кепакқоғозга босилган уволгина тўпламчада ўқиган экан, бу-

хи Хожа Аҳмадга эса Яссида муҳташам мақбара иншо этган сен эдинг, давлатпаноҳ. Мен сўфий эмасмен, илмим ғариб.

– Бас! Ҳар икки сўз аро бизни мот қилмоқ дилинга иддаодур... Кўланканг кўринса ўлим ёдимға тушар, нега айтмайдур, нега айтмайдур, деб шивирлайдур шайтони лаъин. Тунлари нағманг ҳаловатимизни оладур, илло... айтмайдур, айтмайдур... Сен шоир эмас, шумқадамсен!

Айри Қўбуз англадиким, асаб таранглиги тобига етди, энди гап қайтариш у ёнда турсин, тасалли сўзи ҳам кор қилмас. У сўзсиз, таъзимкорона бош эгароқ, орқаси билан юриб, остона томон чекинди. Эшикка етай деганда ҳалиги таранг асаб узилди чоғи, гапни бўлиб берухсат чиқиб кетаётган хирқапўшни кўрган Соҳибқироннинг жаҳл хуружига кучлари етмай, “Мирғазаб!” деб юборганлари эшитилди.

Бўлар иш бўлган эди. Мардуд шоир шу совуқ товушдан сурингандек, шартта орқа ўгириб саройдан чиқиб кетди. Сўнгги пайтлар Соҳибқиронда бундай ногаҳоний ҳолатлар бўлиб турарди. Совуқ тер босган манглайларини ушлаб, эгилиб қолдилар. Нима бўлди? Нима қилиб қўйдик? Бу даргоҳга беижозат кириб, беижозат чиқиб кетадирган биттаю битта девонаи диловар шу эди...

Беихтиёр эшикка қайрилиб қарадилар. Остонада қизил гарданпўш ёпинган, юзи мурдадай оқ, лекин соқоли қоп-қора мирғазаб қўлини кўксига қовуштирганча икки букилиб турарди.

гун эса яна ўқиб ҳайрату ҳаяжонда, ижтимоий тармоқларда илашган “чанг-чунгини қоқиб”, шогирдона бир эҳтиром ила қайта кўриб чиқибди ва қоғозга кўчириб, қўлёзмани бизга йўллабди. “Сиз ҳам ўқинг, бундай дурдонани яна қайтиб бирор жойда чиқармасак гуноҳ бўлар”.

Беихтиёр, унутилмас устознинг ўша машҳур “Тундалиқлар”и илк бор “Тафаккур”да эълон қилингани хаёлдан ўтади: “Ўзимиз чиқарамиз!”

Ҳажман ва мазмунан салмоқли, аммо устозга хос камтаринлик билан “ҳикоя” деб аталган бу асар Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳақида. “Ёв қочғач” потирлаб чиққан том-том битиклардан фарқли ўлароқ, буюк жаҳонгирнинг номини тилга олиш ҳам кўп кулфат келтирадиган

– Йўқол! – деб қаттиқ товуш билан жеркидилар Соҳибқирон титраб. Шарпасиз кириб келган жаллод худди шундай шарпасиз ғойиб бўлди. Соҳибқирон беадад изтиробда тўлғанар эдилар. Хонадан хонага шахд билан юриб дару даричаларни ланг очтирдилар, гўё ҳаво етишмас, дунё тор эди. Бундай пайтда жонларига ора кирадиган, таскин сўзини ё ҳақиқат сўзини топиб айтадиган, гоҳ беозор, гоҳ дилозор маҳрамлари қани?! Бормиди у ёки тушларига индими? Йўқ, у ҳали, мумкинки, кириб келади. Ижозатсиз, айни маврудида кириб келади... Худо хоҳласа!

...Аммо Айри Қўбуз қайтиб келмади. Унинг ўрнига шундай хабар етдиким, шоири девона тун ухламай, шу тонг олдидан рихлат топибдур. Худо раҳмат қилғай. Қандоқ? Шундоқ. Тинч ва беозор. Ўз ҳужрасида чўзилиб ётиб, гап-сўзсиз жон таслим қилибдур, тонгда кирсалар, оқ соқоли энгагида тарашадай тиккайиб турганмиш. Таъ баковулининг айтишича, марҳум тун билан ухламай, ювиниб-покланиб, сарипой оқ кийибди. Ва айтибди эмишким, “Иншооллоҳ, текинга қолган бу жон ҳам асқатди: ул буюк зотни бир гуноҳдан асраб қолишга яради”, деб...

Бу хабар Соҳибқироннинг ичларини лағча чўғдай ўртаб ўтди. Оғир яралардан сиқтамаган, ёлғизликда ноилож инграб юбордилар. Совуқ эди, баданлари совуқ, арк совуқ, олам совуқ...

Хутнинг аввалида Чин-мочиндан ялавоч чопар келиб, яна бир совуқ хабар етказди. Кошғарга қалмиқ қайтағалари оралаб, мусулмонларни қақшатиб талон қилаётган эмиш. Жаттанинг бу элати ёвқур бўлади, нима қилмоқ керак? Бундай савол туғилган-

нозик замонларда – 1963 йилда дунёга келган фавқуллодда бир асар. Тасаввур қилинг, бу – 1973 ёки 1983, ё бўлмаса дориломон 1993 йил эмас, ҳали минглаб сиёсий қатагон қурбонлари Сталиннинг мудҳиш бандихоналаридан қайтиб улғурмаган қалтис, мураккаб давр эди.

“Муаллифдан” деб номланган мўъжаз сўзбоши орқали биз раҳматли устозимизнинг бу бетакрор асарни қачон, қандай шароитда, кимларнинг даъвати ва далдаси билан яратганидан воқиф бўламиз.

Азалий мавзу – ҳокимият ва адолат, шоҳ ва шоир, ҳукмдор ва ижодкор муносабатига бағишланган ушбу ҳикояда Соҳибқирон образи яқранг, ҳаётда асло хато қилмайдиган доноларнинг доноси, буюклар-

да Соҳибқирон ҳамиша жолиси ҳарб чорлаб, мусолаҳат қилар эдилар. Бу гал аркони ашрафу умаро Шаҳрисабзда машварат қурди: юриш керакми-йўқми? Соҳибқирон турли фикрларни, гоҳ жўшқин, гоҳ сўлғин нутқларни узоқ тингладилар-у, аммо зоҳиран нечукдир лоқайд қолдилар. Кейин Кониғил тепалигида чодир қуриб, Хитой элчисини қабул қилганларида, унинг чинний совғаларини олиб раиятга улашганларида ҳам, зиёфат бериб амирзодаларга малуқона хилъат ёпганларида ҳам юриш хусусида маълум қарори қатъиятлари билинмади. Ниманидир йўқотгандай, бўшанг, ҳамон лоқайд ва паришон эдилар. У зотнинг беқарор иккиланишлари амиру сипоҳлар кўнглини ҳам иккига бўлди. Иноқ баҳодир Чин-мочинга юришнинг қизғин тарафдори эдиким, унинг атрофида бир сипоҳий гуруҳ жолис қилар, “Ёвнинг яғмосини кутмасдан сафларини бузиб ғорат қилурмиз!” дер эди.

Кошғардан келган чопар кўп сергап экан, зиёфатда кайфи ошиб, лоф урдиким, тушкун кайфиятдаги сипоҳларнинг қулоғи унинг оғзида эди:

– ...Уч фил устида темир дарахтидин бир ҳужра, – дер эди чопар ҳовлиқиб, – андин сиёсат билан овоз чиқарадиким: “Эй турк, бу филлар ҳар бири неча шаҳру кентни вайрон қилғон беш юз ёшар жангарилардур, ким муқобил бўлса рахтини елкага олур, тахти-бахтини барбод урур” деб.

Қароргоҳда ғовур тинмади, олампаноҳ эса сукутда эдилар... Ахийри, Соҳибқирон лашкару аркони давлат билан Ўтрор мавзеига кўчишга амр-фармон бердилар. Ул мавзеда юриш олди-дан лашкарларнинг уч ойлик кўриги бўлиши лозим эди. Аммо бу

нинг буюги сифатида эмас, ботини изтиробу иштибоҳларга тўла кўнғил одами – тирик инсон бўлиб гавдаланади.

Дарвоқе, шу ҳикояга қадар биз, адабиётимиздаги битта-яримта ҳақоратомуз ёзмани айтмаса, Сергей Бородиннинг Соҳибқирон сиймоси бирёқлама талқин этилган “Самарқанд осмонида юлдузлар” романидан бошқа бирон асарни билмасдик...

Қарангки, ҳикояни камина ҳам хатм қилган, хатто давраларда таърифлаб-тавсифлаб юрарканман-у, уни асли қаердан ўқиганим эсда йўқ экан...

сафарга барибир Соҳибқироннинг оёқлари тортмас, шаштлари паст, тунлари дилларида зафар умидини порлатгучи Айри Қўбуз абёти ҳам янграмас эди! У зот бундай сўнук паллаларда лашкар тортиб ўрганмаганлар.

Сарём шаҳри яқинидан Арас суйи оқиб ўтар эди. Бу ернинг осмони сокин, қишнинг аёз тунлари узун ва беҳаловат. Бедор кечаларда Соҳибқироннинг қулоқларига қўбуз оҳанглари келиб урилар, сайр соатлари гўё Айрининг арвоҳи таъқиб этар эди: “Гуноҳимиздан кеч, эй шоири девона, зафаримизни каромат қилғил...”

Шундай беҳаловат аёз тунларнинг бирида Соҳибқирон ўрда равоқидан ҳорғин юриб чиқиб, соҳилдаги сой тошига келиб ўлтирдилар. Тўқсон эди. Узоқ ва маънос ўй сурдилар, хотиралар оғушида қолдилар. Бу вақт улуғ зотнинг ўғиллари Шоҳрух Ҳиротда ҳоким, Мироншоҳ тўра Бағдодда султон, набиралари Султон Муҳаммад Қандаҳорда валиаҳд – барини ёдладилар. Машриқдан Мағрибгача ҳукмлари юрар, етти юз мўътабар бекзодалар хизматларида қойим, барини ёд этдилар. Хирқапўш, нағмакашнинг сўзларини хотирладилар: “Жаҳонгирларга бўйин эгмадим, инсонга қуллуқ қиладурмен...” Йўқ, Айри, афсус, жаҳонгирдан ҳайиқар эдинг. Шунинг учун ниманидир айтмадинг, ниманидир яшириб олиб кетдинг. Нега?..

Узоқ ва маънос ўй сурдилар Соҳибқирон. Шунда тонгги соҳилнинг бир боди бади муҳолиф келиб, туслари тағайюр топиб... Фалакнинг юзи қорайди...

1963 йил

Бу йил Ўзбекистон халқ ёзувчиси, ардоқли мураббий Асқад Мухтор таваллудига 105 йил бўлади. Шунидан эътиборан, чинакам бадиият намунаси, ноёб гавҳар деғулик ушбу асарни журналхонларимизга мамнуният ила тақдим этарканмиз, буюк аждодларимиз ҳаётидан асар битишдан олдин мана шундай дурдоналарни, таъбир жоиз кўрилса, тавоф қилиб, сўнгра иш бошласак кам бўлмаймиз дегингиз келади.

Э. А.

Эшқобил ШУКУР

Bedildan bir cho'g' oldim

* * *

Эй Дарё, ризқ тўла тугён ўзингсан,
Эй Тупроқ, башарга туз-нон ўзингсан,
Эй Шамол, ишқ тўла гирён ўзингсан,
Мен эса шоирга ўхшамасман ҳеч.
Эй Дарахт, гулласанг шабнамлар кулди,
Эй Лола, доғингда не гамлар кулди,
Эй Ёмгир, томчингда оламлар кулди,
Мен эса шоирга ўхшамасман ҳеч.
Ҳаддинга марсинма, эй абадият,
Кўнглимга дўқ қилма, қолип тарбият,
Сен асл шоирсан, она Табиат,
Мен эса шоирга ўхшамасман ҳеч.

СОҒИНЧ

Уфқларга чўкмоқда туман,
Хомуш боқар оқшомги боглар.
Сени бирдан эслаб кетаман
Кун ила шом учрашган чоғлар.
Ёғдуларга чулганар ногоҳ
Кунчиқарда қорайган тоғлар.

Eshqobil SHUKUR
Bedildan bir cho'g' oldim

Мени сендан этади огоҳ
Тун билан тонг учрашган чоғлар.
Хотиралар, армонлар бари
Уйгоқ яшар қалбим юртида.
Ҳаёт кетди мендан илгари,
Севги қолди ўтмиш ортида.
Дуч келганда саҳрога дарё,
Юз тутганда хазонга боглар,
Сени менга эслатар Худо
Бахт ва Қайгу учрашган чоғлар.

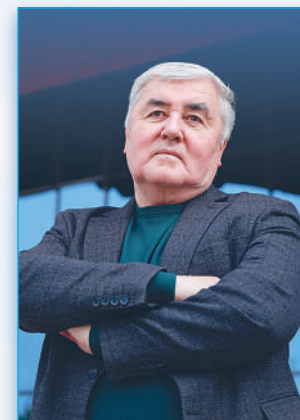
* * *

Гўзаллик оламга ёймиш зарпарда,
Маъсума ялпизлар таратади бўй.
Ҳаёт кулиб турган шундай дамларда,
Кўй, ўлим ҳақида гаплашмайлик, қўй.
Мунаввар рангларга тўлмишдир кўзим,
Дилимни ром этар сабо чалган куй.
Бу азиз дамларда энди, азизим,
Кўй, ўлим ҳақида гаплашмайлик, қўй.
Богларда... тоғларда... йўллар юрганда
Не кўрдик, барини яхшиликка йўй.
Ҳаёт бизга қараб кулиб турганда,
Кўй, ўлим ҳақида гаплашмайлик, қўй.

ИШОНЧ

Дунё бу... бошга не синовлар келар,
Гулчамбарлар келар, оловлар келар,
Бардош қил, гарчи кўп буровлар келар,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон.

Кўзингда ёш кўрсам зирқирар кўнглим,
Ҳаё ҳамшираси, мунисим, мунглим,
Йиглама, қувгинди кийикдай синглим,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон.

Тегрангда разиллар топсалар қўним,
Чоҳ қазса чоҳдан-да пастлар бетиним,
Дарё бўл, шамол бўл, осмон бўл, иним,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон.

Йўлда қўланкадай хатар айланса,
Йиртқичлар тиш қайраб қонга шайланса,
Мард тургин, номардлар итдай тайланса,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон.

Қаршингдан чайқалиб дорлар келса ҳам,
Суюнчлар ўрнига зорлар келса ҳам,
Ўксима, карвонсиз норлар келса ҳам,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон.

Эй дилнинг оғриги, аччиқсан мунча,
Гулобдай янчилган виждонлар қанча,
Қанча золим келса дунёси, шунча –
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон,
Худо меҳрибондир, Худо меҳрибон.

БЎЗТЎРҒАЙ

Мунглуб бошим остидаги тошимниму дей,
Ё тош устидаги гариб бошимниму дей?!

Алишер Навоий

Мағлуб бўри кўзларидай кўзларимга бир қара,
Тўрда балиқ сўзларидай сўзларимга бир қара.

Номард бўлиб юрмайин, номард бўлиб ўлмайин,
Жон чиқар чоғ букилган тизларимга бир қара.

Бу дунёни кезмишам, боғу саҳро юрмишам,
Қизгалдоқдай қон сочган изларимга бир қара.

Какликмидим ё тўти, булбул даъво эмасман,
Бўзтўрғайдай саҳарлар бўзларимга бир қара.

Бошимга қорлар ёғди, сочимга зорлар ёзди,
Қишларим, баҳорларим, кузларимга бир қара.

Мен аёз оташиман, қаҳратон бардошиман,
Ўчоғда лов-лов чўғдай музларимга бир қара.

Бошим тош устидадир, тошим бош устидадир,
Ё дўст, энди кўнимгамас, озларимга бир қара.

Бедилдан бир чўғ олдим, дилимга туташди ўт,
Бўзтўрғайдай саҳарлар бўзларимга бир қара.

БУ КУНЛАР

Эшқобил бахшига Эшқобил шоирнинг бағишлови

Кўнгли яримлару бағри бутунлар,
Ёш ниҳоллар, қари-қартанг ўтунлар,
Алп эркаклар, барчинкелбат хотунлар,
Оҳ десам, оғзимдан чиқар тутунлар,
Бошимиздан ўтиб борар бу кунлар,
Алвон-алвон, карвон-карвон бу кунлар.

Ҳазрат Сулаймоннинг шамолин миниб,
Исо кўзларидай гоҳ чақнаб-сўниб,
Мусо ҳассасининг сирига дўниб,
Исрофил сурининг товишидай синиб,
Лочин каби учиб, каптардай қўниб,
Кўкламдай товланиб, хазондай ёниб,
Устимиздан ўтиб борар бу кунлар,
Ҳайрон-ҳайрон кетиб борар бу кунлар.

Эл устидан ўтаётир отли зотлар,
Хар бирининг остида зўр зотли отлар,
Арз элидан аруздайин ҳазин хатлар,
Бир ён шодлар, бир ён додлар, бир ён мотлар,
Бўлар сўзни айтарга ҳеч борми мардлар?..
Бошимиздан ўтиб борар бу кунлар,
Гирён-гирён кетиб борар бу кунлар.

Бунда кимдир номус учун жон талашар,
Кимдир молдай мол оғзидан нон талашар,
Яна бири итдай ҳуриб шон талашар,
Шоқоллардай эт талашар, қон талашар.
Устимиздан ўтиб борар бу кунлар,
Урён-урён кетиб борар бу кунлар.

Одам сел измида сарсон тошмидир,
Кўздаги бир томчи мунчоқ ёшимидир,
Меҳроб излаб юрган далли бошимидир,
Ўткинч шамолларга хас талошмидир?
Умримизни нетиб борар бу кунлар,
Тезгир шомдай йиғиб борар бу кунлар.

Алқисса дейман-у, алҳиссалар йўқ,
Энди дил уйғотар алиқиссалар йўқ,
Қон йўқ, шоҳтомирни шарт кессалар, йўқ,
Ор деб қоялардай тик жуссалар йўқ.
Устимиздан ўтиб борар бу кунлар,
Шафақларга ботиб борар бу кунлар.

Тиг устида юрар мардларга салом,
Кўнглим титраётир... дардларга салом,
Худодан келётган шартларга салом,
Орни байроқ қилган юртларга салом,
Бошимиздан ўтиб борар бу кунлар,
Карвон-карвон кетиб борар бу кунлар,
Билмам, қайга кетиб борар бу кунлар.

АНДИША

Мунчалар маъюссан, синглим Андиша,
Ғамгин кўзларингда маржон-маржон ёш.
Лабларинг пирпираб турар ҳамиша,
Ўнг ёнингда тошу сўл ёнингда тош.
Шамолдаги шамдай титраб турасан,
Маъсума кўнглингда оташин оҳлар.
Билмам, қай меҳробга бошинг урасан,
Ортингда таъқиблар, олдингда чоҳлар.
Тегрангда ириллар тишларин қайраб
Замон бўрилари, нафс тулжилари.
Бошингда ёйилар қаргадай сайраб
Разил кимсаларнинг кўр кулжилари.
Талотумлар ичра қалбга йўл олган
Қайгули йўлдоши Ҳаёнинг сенсан.
Сўнгги илинж каби дунёда қолган
Маъюс фариштаси Худонинг сенсан.
Ай, кўнглим синглиси, виждон оғриги,
Ўзи ҳимоясиз ҳимоям сенсан.
Кўлингда титрайди имон ёрлиги,
Дунё англай олмас ҳикоям сенсан.

ОҚАРСУВ

Ҳофизнинг арзин эт адо янги ва янги...
Хўжа Ҳофиз

Йўлингда не тўсиқ, не бир илмаклар,
Сен шодон чулдираб оқасан кун-кеч.
Ўзин кўзкўзлаган ўлик кўлмаклар
Битта қадамингга арзимади ҳеч.
Мен сени қутлайман, эй гўдак ҳаёт,
Эй, қабрлар узра майса жаранги.
Кундага бош қўйма, эй руҳи озод,
Хар қадаминг янги, хар сўзинг янги.
Ернинг боласисан, осмонлар чорлар,
Кўзингда сув билан оловнинг жанги.
Шапшингдан пойингга қулайди дорлар,
Сен мудом янги бўл, янги ва янги!

Обид қўлдош

QO'RG'A KO'MILGAN SHOLG'OM

СОБИҚ ЧУМЧУҚ

У чумчуқ эди. Тонг маҳали қанотлари бор эди. Бироз кўзи илинганми, намоз-шомда инсонга айланиб қолибди! Бундан у шунчалар қўрқиб кетдики, бақувват бутокдан жилғага қулаб тушаёзди. Дарахтдаги ноқулайликдан қутулган янги инсон гавжум бир жойга борди. Бу

Бир вақтлар таҳририят эшигида қоғоз папка қўлтиқлаган нотаниш йигитча пайдо бўлар эди, энди эса телефонингизга илтимоснома келади: “Устоз, мана шу машқларимни ўқиб фикр билдирсангиз”.

Бунақа ўтинчнамо битиклар кам эмас. Ҳаммасини ҳам ўқиш имкони йўқ. Гоҳо ётади ҳафталаб, ойлаб. Юз юзга, кўз кўзга тушмагандан кейин шу-да. Ниҳоят бир кун худ инсоф бериб, қўлғизмани ўқий бошлайсиз... Уларнинг барчаси ҳам бухоролик Обид Қўлдош бўлиб чиқмайди, албатта...

ер ишхона дейиларкан. Бошлиқ деганлари меҳмонни қабулхонасида ўзгача тавозе билан қаршилади. Шунчалар мулозамат кўрсатдики, бундан инсон ўзини ўнғайсиз сизди. Устига-устак, бошлиқ эркак бўлса-да, аёлларча майдакаш, эзма эди. Бошлиқнинг сохта мулозаматлари, содда-муғомбирлигини англаш учун чумчуқ бўлиш ҳам етарли эди, аслида.

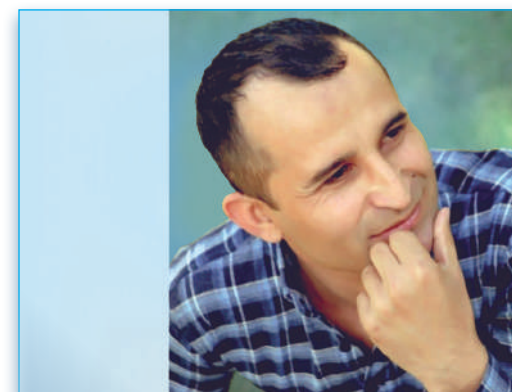
Латтабўй келадиган суҳбатдан маълум бўлдики, инсон яшаши учун албатта ана шу ишхонада бошлиққа хизмат қилиши керак экан. Вассалом.

Ишхонада бошлиққа энг манзур кимса чаласавод котиба эди. У ҳеч нимани тушунмаса ҳам, бошлиқнинг сўзларини маъқуллаб туришни қойиллатарди. Иккаласи маиший мавзуларда соатлаб суҳбатлашади. Собиқ чумчуқнинг таъбири билан айтганда, бу қиз бошлиққа думини ликиллатишга жуда уста экан.

– Бўшлиқ, узр, бошлиқ бўшмилар?

– Йўқ. Ёнларига шогирдлари Тулкихон Таннозова келган, – деди котиба.

– Соат 11 да келган эди-ку, уч бўляпти. Ахир, у коллеж талабаси бўлса... Мана-

ви қоғозларни ўқиб чиқиб, имзо қўйишлари керак. Маълумотларни вилоятга қачон топшириб келаман? Қолаверса, бу ёқда бошқа ишларим қалашиб ётибди.

– Ишингиз бўлганидан кейин улгурасиз-да. Асосийси, бўшлиғимиз Таннозовани ишга олмоқчилар.

– Таннозовани-я?! Ё тавба! Ахир, у исм-шарифини ёзишда бешта хато қилган эди-ку. Тулкини кулки деб ёзганига ўлайми...

– Қўйинг-э!.. Биз ҳозир бошлиқ билан уйимга гилам олгани кетамиз. Мен у кишининг уйларидаги гиламдан олмоқчиман.

– Ундан кўра уйларидаги ўша гиламнинг ўзини олсангиз бўлмайдимиз?..

Обид Қўлдош деганимиз бировдан фикр ўтинмаса ҳам бўлар экан. Тайёргина ёзувчи. Малака, маҳорат жойида. Воқеликка ўзгача назар билан, мажозий, файласуфона мушоҳадалар дарчаси орқали қарамоққа ишқибоз. Унга одатдаги воқеа-ҳодисалардан, характерлардан кўра муайян бир фикр, ғоя муҳимдек. Буниси ҳам адабиётда бир йўл, майли. Лекин ана шу ҳикматлар жонли воқеликдан келиб чиқса, бизнингча, янада яхши бўларди.

Ўқиб кўринг-чи.

Э. А.

Уч ой деганда собиқ чумчуқнинг миясида кучли оғриқ пайдо бўлди. У ишхонадан кетиб, туман ветеринарининг клиникасида обдан даволанмоқчи бўлди. Лекин... афсуски, унинг нияти амалга ошмади. Чунки бўшлиқ, ҳа, бўшлиқ ишхонада парвоз қилишни тақиқлаб қўйган эди. Собиқ чумчуқ ҳар қанча истаса ҳам, осмонга қайта кўтарилолмади.

бечора

Ёлғиз яшарди. Бандага эҳтиёжи йўқ эди. Жулдур кийимда, ўзи билан ўзи гаплашиб юргани учун у ҳеч кимни қизиқтирмасди. Оролда фақат угина ҳукумат хизматидан фойдаланмасди. Тоққа ёндош кулбаси эгаллаган тўрт метр тошлоқни ва унга тўлаши керак бўлган йиллик солиқни инобатга олмаса, албатта.

бечорада мусодара қилинадиган буюмининг ўзи йўқ. Орол ҳукумати қозон-товоқ ва устарасидан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган кимсанинг тақдирига қизиқмасди. Ҳатто шунча йилдан буён электр токию табиий газсиз қандай яшаётди – биров сўрамаган.

Қўшни Оролдан бадарға қилинган Юксак иқтидор эгаси келгунича ҳаёт тинч ва беҳавотир эди. Ўша келгиндига яшаши учун хоҳлаган жойини танлаш имкони берилди. Катта миқдорда маош тайинланди.

У кулбани танлади. бечора эса кун бўйи кулбасига бормасликни ихтиёр қилди. Бир уйда яшасалар-да, кечқурунгина кўришардилар. Бу орада Юксак иқтидор эгаси юқори унумли технологияларни ихтиро қилди.

Оролдаги ўрикзор ва атиргул плантациялари тугатилди. Ўрнини улкан заводлар эгаллади. Тинч гўшани шовқин-сурон ва қора тутун макон қилди. Ер, ҳатто сув остини қазиш бошлаб юборилди. Орол рамзи бўлган оқ амур балиқлари қирилиб кетди. Ҳукуматга эса тўрт томондан пул оқиб келди.

бечора кулбасига кечқурунлари ҳам бормаидиган одат чиқарди. Шунда Юксак иқтидор эгаси ички бир сезги билан бечора ундан узоқлашишга уринаётганини сезиб қолди.

У кун бўйи изғиб, намозшом маҳали бечорани ёввойи ҳайвонлар макони бўлгани сабаб маданийлаштирилмаган чакалазордан топди. Тавба. У ўзига ўрик ёғочлари ва қамишдан чайла қурибди.

бечора қуриган тарашаларни тўплади. Ўша томон қўлларини чўзди, кўзларини юмиб, бир нималар деб пичирлади. Панжалари орасидан олов ҳосил бўлди. Саҳарда серенада овозидан уйғониб кетди. Кўчада ҳукумат машинаси, олдида эса икки барзанги. бечоранинг саволомуз нигоҳига жавобан уларнинг дарози “Сени Ҳукумат уйига чақиришяпти. Кийиниб чиқ”, деди. “Бошқа либосим йўқ”, деди бечора.

Ҳукумат уйидаги хона тўрида қориндор, тепакал, биткўз кимса гавдасига ярашмаган улкан бошини ликиллашиб ўтирибди. Ўнг томонида ўта озғин ва дароз киши бир қўлида ёндафтар, иккинчисидан ручка ушлаганча имога маҳтал турибди. Чап томонда эса Юксак иқтидор эгаси. У ҳар доимгидай дид билан кийинган, соқолини

қиртишлайверганидан юз терисида қорамтир доғ пайдо бўлган.

– Шунча йилдан буён еримизда яшаганингиз учун бирор марта солиқ тўламагансиз, тўғрими?

бечора қориндорнинг мақсадини билмоқ учунгина бош ирғади.

– Солиқларни ҳисоблаб чиқдик. Каттагина пул. Аммо сизда бунча маблағ йўқ.

бечора яна бошини эгиб семизнинг гапини маъқуллади.

– Ҳукумат учун битта хизмат қилишни таклиф этаман, эвазига қарзингиздан воз кечамиз. Ҳукумат уйларида бирини совға қилишим ҳам мумкин. Сизда танлаш имкони йўқлигини эслатиб қўйиш шарт эмасдир?..

Кулба. Юксак иқтидор эгаси бечорага ватани бўлмиш қўшни Оролга ўғринча бориш йўлларини ўргатди.

– Нима қилишим керак?

– Менинг кадримга етмаган лаънати Оролнинг ривожланиш асоси бўлган Статистика ва меҳнат бандлиги ташкилотини ёқиб юборасан. Бас. Менга унақа қарама, илтимос. Агар ўша ифлосларга раҳминг келса, буни жума – дам олиш куни қил.

бечора топшириқни бажариб қайтди. Қориндор ҳашаматли уй совға қилди. У рад этди. “Олмасангиз ҳам қўл қўйинг, қондаси шунақа”, деди хўппасемиз.

Уч ойдан сўнг кулбага бақалоқ серенадали машинада келди: “Сенинг “иш”ингдан кейин ўша лаънати Оролда тараққиёт икки баробарга ошди. Сенга уч кун муҳлат, Оролни тарк эт, акс ҳолда...”

бечора қўшни Оролга йўл олди. Меҳмонни ҳукумат одамларидан бири кутиб олди ва мулозамат билан деди:

– Яшаш учун ўзингиз хоҳлаган жойни танланг. Ҳа, дарвоқе, маошингиз ҳақида умуман қайғурмасангиз ҳам бўлади.

ЁЛҒИЗЛИК

Орадан анча йил ўтди, бироқ ўша одамни, унинг меҳр ва изтироб, мен англаб етмаган аллақандай орзу исканжасида беғубор термилишлари, доим ёшланиб турадиган кўзларини соғинаман. Одамнинг озод руҳи, исён ва итоат ичида яшаётган қалби ҳақида ўйлайман. Унинг табиат билан уйғунлиги, мискин ва айни пайтда шоҳона ҳаёти руҳимни безовта қилиб келади.

Ўн беш ёшда эдим. Тенгдошларим билан чекка бир қишлоққа, балиқ овига – захкашнинг энг овлоқ ерига бордик. Хаёл қўйнида анча йўл босиб қўйибман. Тиғиз ўсган дарахтлар ва уларнинг гулга қўмилган шохлари, ер бағирлаб ёйилиб кетган йўнғичқаю майсалардан баҳор ифори анқирди. Асалари ва капалакларнинг гулдан-гулга қўниши завқимни келтирди. Йигирма-ўттиз метрлар нарида осмонга тутун ўрляпти.

Хайрият. Пастқам пахса уйнинг олдида бир одам чўққа шолғом қўмляпти. Эғнидаги кийимидан чўпон ё қоровулга ўхшайди. Ким бўлса ҳам Яратгanning менга етказган муждаси эди.

– Ассалому алайкум.

У синовчан тикилиб қолди. Одамнинг кўзидаги мунг, изтироб ва катталарда деярли учрамайдиган беғуборлик ҳайратимни оширди.

– Ваалайкум ассалом.

Негадир унинг сўз оҳанги ачинганнамо эди.

– Узр, адашиб қолдим. Жўраларим билан балиқ овига чиққандик. Табиатга маҳлиё бўлиб...

– Биз табиатнинг бир қисмимиз. Аммо моҳиятини унутиб бораётган инсон табиатнинг фарзанди эмас, жаллоди.

Ёпирай, бу одам чўпонми ёки...

Нима бўлганда ҳам, маиший мавзулардан безган инсонни учратдим-ку!

Одам қуруқ шох билан чўғни қовлади ва буғи чиқиб турган шолғомларни сопол идишга солди. Уйдан бир коса сув, ранги унниқиб кетган сочиқ, ихчамгина дастурхон ҳамда бир бўлак қотган нон олиб чиқди.

– Шаҳарликмисан? – У бошмоқни пайпоқсиз кийиб юрганимга шама қилди...

– Жамият қонун-қоидалари билан келишолмаганингиз учун узлатга чекинганмисиз?

Одам “йўқ” деган маънода бошини тебратди.

– Нафсимни енголмаяпман. Ҳар йили меҳнат таътилига чиққач, шу ерда руҳан покланаман. Манфаатлар жангидан йироқда, табиат қўйнида яшайман. Балки ишонмассан, дарахтлар билан гаплашаман. Мана, тўрт йилдирки, жониворлар билан оғанин тутиндим. Ҳар куни соат ўн бирда, радиода мумтоз ашулалар янграйди. Тинглайман. Айнан шу соатда бир чипор илон манови тўнка устига чиқиб, ашула эшитади. Ҳар куни фақат бир пайтда келади. Ашула тугагач кетади. Жониворларда ҳам кўнгил бор. Табиатни кузатиш, қалбинг билан ёлғиз қолиш... Шундай кун келади, сен ҳам ёлғизликни тусайсан.

Бу – кимсасизлик эмас, шартли равишдаги ёлғизлик, холос.

Дўстларимнинг овози эшитила бошлади. Улар етиб келгунича чақириқларига жавоб қайтармадим.

ИХТИРО

Профессорнинг орзуси ўн беш йилда ушалди. У инсонлар фикрини ўқийдиган ускуна ихтиро қилди. Уч кун оғзи қулоғида юрди. Бу падарлаънати бировга кўрсатиб мақтаниб ҳам бўлмайди.

Профессор қўшнисининг хаёлидан ўтаётган фикрларни эшитиб ҳайрон қолди. Раиснинг ёди-хаёли – бола пули, моддий ёрдам сўраб маҳалла эшигини қоқадиганлардан чўтал ундиришда. Ногироннинг ҳақими, бойваччага эҳтиёжмандлик нафақаси тайинлашми, фарқи нима, пулини тўласин-да! Тепадагиларга ҳам нимадир ялатиб туриш керак-ку!

Профессор шу ихтирони деб узлатнишин бўлган эди. Энди эса одамлар миёсидаги фикрлар уни тинч қўймаёттир. Боши асалари уясига айланди-қолди.

Хайриятки, университетда таътил...

Умрининг йигирма тўрт йили ўқиш, ўттиз йили ўқитиш билан ўтган. Бу орада асосий эътибор кашфиётга қаратилган эди-ку, шунча вақт аслида нимага сарф қилинди? Яна хонага қамалиб олиб, шу ҳақда ўйлай бошлади. Бироқ кўп ўтмай зерикар, одамлар нимани ўйлаётганига қизиқар, кўчага чиқар, мияси ғовлаб, уйига базўр етиб келар эди.

Кунлар рангсиз, бири биридан баттар. Профессор уйида илондек ғужанак бўлиб

олганида бирор марта табиат қўйнига чиқмагани, бировга яхшилик қилмагани ҳақида ўйлаб қолди. Агар кўчада ёзувчини учратмаганида унинг бирор тук қолмаган бошига бунақа фикр юз йилда ҳам келмасди.

Профессор ғалати бўлиб қолди.

У маърузаларида яхшилик ҳақида кўп гапирган, аммо амалда кимгадир ёрдамлашим керак деб ўйламаган.

Ҳеч ким бир қақага олмайдиган, оғзи оби ёвғонга гоҳ тегиб, гоҳ тегмайдиган ёзувчи нимага бунақа фикрлайди-а? Уни ҳаётда нима тутиб турибди? Ёзганлари марказий нашрларда босилмаса... асосий даромад манбаи – этикдўзлик. Эгни икки-уч йилда янги либос ё кўради, ё йўқ. Лекин тақдирдан рози!

Профессор ташаккурнома, диплому фахрий ёрлиқларга тўлиб кетган хонасида тентираркан, бу саволга жавоб тополмаслигини тушунди. Аммо саволлар уни тинч қўймасди. Ёзувчининг ҳаёти палағда. Лекин нима учун хаёллари, орзу-ўйлари гўзал? Нимасига, кимига ишонади? Жозиб хаёллар суриши сирини не?

Одамларнинг шахсий манфаат йўлида бир-бирига қарама-қарши бўлган фикрларини ўқийверганидан профессорнинг кунлари тобора зулматга чўкиб борарди. Тун ярмидан оққанда, тинчлантирувчи дорилар сал бўлса-да таъсирини ўтказганда, ҳорғин руҳи ва вужудини курсига ташлаганча, яна ёзувчи ва унинг гўзал хаёллари ҳақида ўйлар, шунда ажин босган нурсиз юзи бир оз ёришгандек бўлар эди.

У одамларнинг фикрини ўқиш ва шунга кўра яшаш лойиҳасини синашга шунчалар муккасидан кетдики, бошқа нарсалар ҳақида ўйламай қўйди. Кўча болалари унинг кўнгилни беҳузур этадиган турқини кўриб, ижирганганларидан роса дўппослашди. Профессор уйига базўр етиб келди. Ҳаммаёғи зирқирарди. Боши доимгидек ғувиллаб, ияги чидаб бўлмас даражада оғримокда эди.

Профессор чанг босиб, хира тортган кўзгуни ени билан артди. Ойнага қарадио кўрқиб кетди.

Эртаси куни уни кўзгу қаршисидан ўлик ҳолда топишди.

МАХЛУҚ

Бешиқни ёдимга туширди тобут.

Аъзам ЎКТАМ

Махлуқ жуда жирканч кўринишда, айниқса, ундан келаётган қўланса ҳидга чидаб бўлмас эди. Кўзларида очлик жазава-си ёниб турарди.

У қишлоқдан шаҳарга қочиб келган фоҳишани еди. Кейин наша кайфидан дунёга келмоқдан асл муддао нима экани ҳақидаги муқаддас таълимотни унутган бир тўда бангини паққос туширди.

Одамлар Махлуқдан телбаларча қочар, аммо шаҳардан чиқиб кетишнинг имкони йўқлигини билишмас эди. Чўнтагимдаги детектив ҳикоя учун “Хиёбон газетаси”дан олинган қаламҳақини маҳкам сиққанча дир-дир титраб, шоирга юзландим.

– Махлуққа қарши биргалашиб курашганда, уни енган бўлармидик... – деди қўшним илтижоли термилиб. Унинг нигоҳи-

да қўрқув, даҳшат эмас, мен англаб етол-
маётган хавотир бор эди.

– Болаларини ташлаб бўлса-да, ўзга
шаҳарларга қочаётганлар биланми?

Хайрон бўлдим. Кейин билсам, у ўзи
билан савол-жавоб қилаётган экан.

Шаҳарнинг ярми остин-устун бўлди.
Қий-чув, йиғи-сиғи, шовқин-сурон қулоқни
қоматга келтирди. Бироқ ҳеч ким Махлуққа
қурол у ёқда турсин, хода ҳам ўқталмас, у
эса кимнидир тилидан, бошқа бирини кўзи-
дан ея бошлар, паққос тушириб бўлгани-
дан кейин оғзидан нохуш ҳид таратганча
кекирар эди. Унинг вайронкор ҳаракат-
лари ўн учинчи китобимда тасвирланган
“Мафия сардори” билан ўхшашлиги мени
хайрон қолдирди.

Махлуқ шаҳар аҳлини деярли еб ту-
гатди. Энди биз томон бостириб кел-
моқда. Хавотирланиб қўшнимга қара-
дим. У асабийлашар, лекин ҳали ҳам
Махлуқдан қўрқмасди. Мен эса суякларим
шиқирлаётганини эшитдим. Махлуқ шитоб
билан яқинлашганда сонларим ораси қи-
зигани, сўнг ялтироқ шимим ҳўлланганини
сездим.

Махлуқ менинг қонсиз юзимга қараб
қаҳқаҳа отди. Унинг оғзидан отилиб чиққан
қолғиндилар юзимга тегди. Бадбўй хид-
дан кўнглим беҳузур бўлди. Махлуқ шо-
ирга маҳзунона тикилиб қолди. Мени эса
қўшнимнинг заррача қўрқув туймаётгани
ажаблантирарди.

Вайронага айланган шаҳар тинчиб қол-
ди. Махлуқ омон қолган биттаю битта уй
олдига борди. Биз ҳам унинг ортидан эр-
гашдик.

Қўрқинчдан деярли қутулган бўлсам-да,
оёғимга илашаётган ҳўл кўнглимни яна
беҳузур қила бошлади.

Уйдан аллақандай сеҳрли овоз эшити-
ларди. Аввалига англолмадим. Шоир мен-
га маъноли термилди. Очиғи, уни тушунол-
мадим.

Махлуқ деразага яқин борди. У паст-
камгина уйдан таралаётган аллани тинг-
ларкан, баҳайбат, бесўнақай гавдаси
кичрайиб борди. Шоирга қарадим. Қўш-
нимнинг маъюс кўзларидан шашқатор ёш
оқарди.

Махлуқ секин-аста инсонга айланди. У
яшариб, беғуборлашди. Она қўшиғи туга-
ганида, у уч-тўрт ёшдаги болага айланиб
қолган эди.

Болакайнинг юзига боқишга юрагим дов
бермади. У биз томон ўгирилди. Ё Раб! Бун-
чалар таниш чехра! Қаерда кўрганман уни?!

Шоир қулоғимга пичирлади: “Болали-
гинг”.

Рўпарамда – ўзим, менга илтижоли
термилиб турарди.

ҚАЙТИШ

Сув – ҳаёт ижодкори.

Йоханн Вольфганг ГЁТЕ

Балиқ аҳён-аҳёнда қирғоққа чиқиб, ов-
чиларни кузатар, қалбини ғам-алам, ар-
мон, ёлғизлик азоби ўртай бошласа, сув
тубига шўнғиб кетар эди...

Шу чоққача кит каби сув пуркагани, аку-
ла сингари йиртқичлик қилгани йўқ. Бахтга
қарши балиқнинг тангачалари ҳам олтин
эмас. Ўзи ҳам сув тубида яшайдиган, уз-
латнишин балиқлардай мулойим, ўтхўр.

У одамларга ўхшаб маржонларни бой-
лик деб эмас, балки Яратганнинг беназир
асарларидан бири деб биларди.

Ўтмишни эслашни унча хуш кўрмайди,
аммо биладиганларнинг айтишича, бир
вақтлар одамлар орасида яшаган.

Унинг ҳозирги макони бўлмиш Зараф-
шон ҳам авваллари ҳақиқий дарё бўлган.
Хайқириб оққан. Орол денгизи ҳам туз эмас,
Зарафшонга ўхшаб зар сочган. Шубҳасиз,
одамзод олтин деса, дарёю денгизларни
сипқоради, бир-бирини ўлдиради.

Қизиқ томони – дастлаб дарёга келган-
да балиқлар ҳақидаги тасаввурни бутунлай
ўзгача эди. Уларни энг покиза жониворлар
деб биларди. Одамларнинг кўпчилиги шун-
дай фикрлайди-да! Улар орасида гўштхўр-
лари ҳам бўлиши етти ухлаб тушига кирган
эмас. Бизнинг мўмин-қобил, ботини исёнга
тўла қаҳрамонимиз ана шундай балиқлар
билан мавсумий мажлисларга ҳам қатнаб
кўрди, бироқ кўнгли тўлмади. Қарадики,
гўштхўр балиқлар кўлмагида марвариди
кўп балиқларга тавозе қиладилар, дум-
ларидан ўпадилар, унчалик тош босмай-
диган балиқларнинг машварати куни эса
уларнинг йўқ ердан ишлари чиқиб қолади.
Бу ҳолат балиқларга ихлоси баланд қаҳра-

монимизга одамлар орасида яшаганидан
кўра қаттиқ таъсир қилди. Қалбида мунг,
алам янада ортди. Айтганча, эшитган эди-
ки, қанчалик кўп илминг бўлса, яшашинг
шунчалик қийинлашаркан...

Алҳол, дўстимиз қалбини чангу ғубор-
лардан асрамоқ учун дарёнинг туб-туб-
ларига саёҳат қилди. Сув тубига қанча
шўнғиса, ҳайрати шунча ошди. Сув юзи-
даги кўпик билан тубдаги маржонларнинг
фарқини теран англай бошлади. Сездикки,
бу обиҳаёт бутун умри давомида ўзига
ҳамроҳ бўлган. Лекин дўстимиз буни қалби
нурга тўлгачгина ҳис қилди.

Мени иш юзасидан дарёнинг нариги
қирғоғига юборишди. У ёқдагилар ҳам
бу ёқдагиларга ўхшаган одамлар, фақат
бошқа тилда гаплашар экан. Кейин “чега-
ра” сўзи кашф қилинди. Ортимга қайтай
десам, катта симтўсиқ. Энди қайтишим
учун ҳам бировга пулқоғоз беришим ке-
рак экан.

Булар-ку, ўз йўлига. Яқинда бир янги-
лик эшитиб, қулоқларимга ишонмадим.
Балиқ яна одамлар орасига қайтибди. Ай-
тишларича, бу қайтиш мендек одамнинг
тасаввурига сиғмайдиган, сўз билан тас-
вирлаб бўлмайдиган қайтиш экан...

Иқбол ҚЎШШАЕВА

YOLG'ONNING YONIDA TURMAYLIK

Арзон ташвиқот, гўр инкор

Шарқни улуғлаш баҳонасида Ғарб адабиётини, маданиятини ерга урадиганларга, “Сўфи Оллоёр олдида Толстой ким бўпти?”, “Машраб киму Камю ким?” қабилидаги жўн таққосларга кўп дуч келамиз. Донишманд Шарқ бунақа арзон ташвиқотга муҳтож эмас. Мутафаккир Ғарб ҳам чираниш оҳангидаги гўр инкорларга қилт этмайди. Шарқ маънавияти – хазина. Инсонни тадқиқ этадиган Ғарб, хусусан, рус адабиёти хазинага элтувчи йўлларни кўрсатади. Муталаа асносида мингларга бўлиниб кетган Ўзинг билан юзма-юз келаверасан. Бора-бора руҳингдаги тўсиқлар қулай бошлайди: дунёни кенгроқ, инсонни ичкироқ идрок эта бошлайсан, бағрикенгроқ бўласан. Иккиси ҳам “*Вах, менга Машриқ надир, Мағриб надир, / Балки кўкларга учармен, бари бир...*” деган умуминсоний ғояга келмоқ учун бир сулуқдир.

Мақсад на эди жаҳона келдинг...

Ўзимга савол бераман: собиқ Иттифоқ даврида грузинлар қандай қилиб грузин совет киносини эмас, ГРУЗИН миллий киносини ярата олди? Бизга “Басмачфильм” ёрлиғи ёпиштирилган кезларда улар Худо ҳақида, дин

ҳақида, эътиқоду маслак, одамзоднинг заминдаги ўрни, шоир миссияси ҳақида космик кўламдаги “Илтижо” фильми билан дунёга чиқди. Ваҳоланки, тарихчиларнинг ёзишича, Сталин қатағони Грузияда ҳам аёвсиз кечган. Бадиий адабиётдан ҳам биламизки, Кавказ чор Россияси давридаёқ рус амалдорларининг далаҳовлисига айланиб қолган. Қандай қилиб улар ўзлигини асраб қола билди?

Яна савол бераман: нега охириги йигирма-ўттиз йилда ўзбек эстрадасида шлягерлар – дурдоналар яралмади? Ҳолбуки, бугун ҳам тили грузинча, оҳанги кавказона, таъсир кучи эса умуминсоний, туйғуларни коинот, борлиқ ила олий уйғунлик қадар кўтарадиган янги-янги қўшиқлар яратилмоқда. Жўшқин нолалар руҳингизни чунон эркалайди, нотавон кўнглингиз қандай қилиб арзанда кўнгилга айланганини билмай қоласиз. Грузин – жигарингизга, Тифлис – иккинчи юртингизга айланади... “*Мақсад на эди жаҳона келдинг, / Кайфиятини баён этиб кет!*” – Отар Иоселиани, Вахтанг Кикабидзе, Тамара Гвердцители, Валерий Меладзе каби грузин фарзандлари мисолида кўряпмизки, улар доим буни эплаган ва эплайпти. Шунинг учун ҳам бу халқ катта санъат ярата олади.

Кайфиятингники баён эта олмадингми, сен ҳеч кимсан, ҳеч нарсасан!..

Коса тагида нимкоса

“Телба” романида Афанасий Тоцкий образи бор – ҳали расидалик чега-расига ҳам бормаган қизалоқнинг бокиралигини топтаган кибор. Кимсасиз етим қизчани кимсан Настасья Филипповна хонимга айлантиргани учун ўзидан ғоят миннатдор. Ҳеч қачон бир аёлни бадбахт қилдим, маъсум болалигини ўлдирдим-ку, демайди. Йўқ-йўқ, бу фикр хаёлининг кўчасига яқин ҳам йўламайди. Аксинча, мен унга мурувват кўрсатдим, марҳамат этдим, саводини чиқардим, у менсиз ҳеч ким эмасди, деб ишонади.

Ўйлаб қаралса, Тоцкий ўз босқинчилигини “халоскорлик” деб биладиган, жиноятини маданиятни тарғиб этиш ниқобида амалга оширадиган тажовузкор давлат моҳиятини ўзида мужассам этгандек. Бугунги қонли “постановка”нинг кўр ижрочилари ўтган аср инқилобидан бус-бутун, омон чиққан такаббур тоцкийларнинг, курагинларнинг зурриёдлари эмасмикан? Нега Достоевский Россиянинг аҳли аркони сиғинадиган, манаман деган хонимлар изига зор турадиган тўрани қалби кўр, молу давлатидан гуноҳи улкан зодагон қилиб гавдалантирди? Нега Толстой туғишганидан ҳам парҳез этмайдиган фаҳш қулининг отасини ордендор сарой мулозими си-

фатида тақдим этди? Василий Курагин – Наполеонни мағлуб этган қудратли империянинг вазири! Вазир бўлатуриб, ўлим тўшагидаги қариянинг бойлигини ўзлаштириш учун ҳар қандай тубанликка тайёр. Адабиётнинг буюк адолати бадиий асарни тарихий қийматга ҳам эга ҳодисага айлантира олди. Бунда фақат ўтмиш солномасини эмас, мангуликка муҳрланган миллат руҳиятини, халқ қалбини кўрамиз.

Юраги саҳнага айланган санъаткор

Вахтанг Кикабидзе ярим бўғиқ, бироз хирилдоқ овозда қўшиқ айтса ҳам нега танангизга титроқ югуради? Сизга буткул нотаниш гуржи тилида айтилган нолалар нега бунча таниш туюлади?.. Мен Кикабидзени тинглаб дард билан дарднинг фарқига етгандайман, аниқроғи, шу сирга изоҳ топгандайман: Буба амаки катта ижтимоий-инсоний дардларни шахсий дардига айлантирган, илло шахсий дардини зинҳор ижтимоий кўламга кўтармаган.

Уни Россия саҳнаси дунёга танитди. Айнан шу диёрда Вахтанг Кикабидзе номи билан машҳур бўлди. Лекин мисқоллаб йиққан шон-шухратини, ўзини кутаётган “юксак” марҳаматни грузин тупроғига кирган рус танки оёқлари остига сочиб юборди. На юбилейини ўтказиш учун кадрдон Москвасига борди, на улар тортиқ этган “Дўстлик” орденини қабул қилди!

У куч-қудратга ҳисоб бермади, аксинча, ундан ҲИСОБ сўраб ўтди. У меросини Ватанини ҳимоя этаётган мазлум миллат қўлларига топширмасдан тинчгина кетолмасди. Сиёсий дийдиёларнинг у учун заррача қиймати қолмаган эди. Инсоний бурчини бажарса бас...

Асл эранга хос қадамларни ташлаган шахснинг ўй-хаёлидан қандай кечинмалар ўтган? Юрагини қандай ҳиссиётлар кемирган? Булар беиз кетадими? Йўқ. Айнан ўша ҳил-ҳил пишган ҳиссиётлару тобланган кечинмалар унинг қўшиқлари оҳангида юз хил жилвада сизиб чиқади. Чехрасига истара бахш этган ажинларнинг изоҳи куй бўлиб воқеланади. Шунинг учун ҳам уни тинглаганда кибор ва забун Кавказ тарихини ўқигандек бўлаверамиз. Қўшиқлари инсон драмасини, унинг қувончию андуҳини дардчил ва ўктам овозда тушунтиради.

Санъаткор дунёни ўз саҳнасига айлантира олиши керак, деган гап бор. Лекин ижодкор юраги ҳам дунё саҳнасига, инсоният истиғфориغا айланиши шарт!

Иқрор

Мактаб иншоларида Алишер Навоийни “ғазал мулкининг султони” деб ёзишни одат қилган эдим. Аслида, ҳазрат дунёсидан буткул узоқ эдим,

ҳали у ҳақда ўз айтар сўзим йўқ эди. Ҳозир ҳам Навоий ижодини яхши биламан деб айтолмайман, лекин нуқул Шайхзода ибораси ортига беркиниш яхши эмаслигини биламан. Ул зот ҳақида қай даражададир ўз тасаввурим, муносабатим бор.

Ҳа, айнан муносабат йўқ жойда, фикр тўхтаган жойда ҳашамдор гапларга ружу қўйилади. Қалам кимдир ҳақида қоғоз қоралай бошладими, ўз-ўзидан ошириб-тошириб, идеаллаштириб ташлайди. Чунки мияда қаҳрамонни фақат мақташ керак, деган “дастур” ишлайди, холос. Худди туғилган кунда қутлов айтаётган одам ҳолига тушасиз.

Баҳодир Йўлдошев, Ҳалима Худойбердиева, Римма Аҳмедова, Гулбаҳор Йўлдошева, Жамшид Зокиров, Ҳожиакбар Нурматов, Иброҳим Ҳаққул, Омон Мухтор, Маҳмуд Саъдий, Мурод Абдуллаев, Лукмон Бўрихон ва Хулкар Олимжонова билан боғлиқ хотиралар мени тинимсиз таъқиб этади. Лекин улар ҳақида ёзмоқ учун мен ўзимга тик қарай олишим, ҳақиқий истиғфор, чин иқрор босқичига кўтарилишим шарт. Ўшандагина у инсонларни мenden ҳам яхши биладиган одамлар кўзига тик қарай оламан. Улар орасида имон асирлари, Ҳақнинг тутқунлари бор. Менга ўша инсонларнинг ўткир нигоҳи халал бераётир...

Уч улуг сиймо

Кўпдан бери уч буюк ижодкор ҳақида ўйлайман: Бобур, Толстой ва Абдулла Орипов. Улардаги умумийлик нимада, биласизми? Учови ҳам ўз ҳолини борица баён этиб кетди.

Акс таъсир

Йигирма йиллар олдин бир олимдан негадир кўп кўринмаётган, лекин ғоят истеъдодли аёл ҳақида сўраганимда у киши рўйхушлик бермай гапирган эди. Қизиги, суҳбатдошимнинг гаплари акс таъсир этиб, иштиёқимни кучайтиргандан кучайтирди. Ўшанда таъналарни ақлим қабул қилгандек бўлди-ю, юрагим кескин инкор этаверди. Ниҳоят, у аёл остонасига бордим. Домланинг гапига кўр-кўрона итоат этмай, юракка бўйсунганим ҳаётимдаги энг тўғри қарор бўлганини кўп ўтмай тушундим... Айнан ўша кескин эътироз учун ҳам бугун ўша олимга раҳмат айтаман.

Инсонни фош этар овоз

Овоз – нигоҳ, кулги ва йиғи каби одамнинг кимлиги, ички дунёсини фош этади. У, таъбир жоиз бўлса, бизнинг юрагимизга ўрнатилган микроскоп. Асаб саси асабга тегади. Кибрнинг товуши кўкракдан тепада туради, томоқдан чиқаётгандек таассурот уйғотади. Шанғи оҳанг, хунук овоз

юракнинг ғадир-будир чизгиларини кўрсатади, ўргимчак тўри чангалидаги фикр ва қалбнинг маҳдудиятидан сўзлайди. Минғирлашга мойил бир маромдаги овоз эса соҳибининг қанчалар зерикарли эканидан, илмилиқлигидан дарак беради. Хоҳ диний, хоҳ сиёсий ёки маърифий ташвиқотни касб қилган одам оҳангида таъкид устун туради. Бир танада ақлли-аҳмоқ қоришиб кетади.

Маддоҳ ва лаганбардор кимсалар овози қанчалик чиройли бўлмасин, гапи бетаъсир. Гўё гапирмаяпти, алжираяпти, гўё сувқувурдан шовқин чиқяпти дейсиз. Қон йиғлаб гапирса ҳам, сўзи ёдингизда қолмайди. Чунки улар сохтакор кимсалар. Шунинг учун ҳам уларнинг овозини асл оҳанглар, хос товушлар, табиий титроқлар тарк этади. Шахсияти илмилиқ одамнинг овозида ўзгачалик бўлмайди. Ҳатто унинг овози-да “ҳаммалашган” бўлади.

“Яраси очик” ижодкор

Римма Аҳмедова билан Ҳожиакбар Нурматов кўнглига чўккан, ўзини тинглай олган нодир шахсиятлар эди. Ўзига нима керагу нима керак эмаслигини аниқ биларди. Ҳар ишни ўзига эп кўрмас, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини муносиб тутарди. Халқчиллик ва аслзодалиқ ўртасидаги олтин ҳалқага ўхшарди улар. Шеъриятда Рауф Парфи “яраси очик” ижодкор бўлган эса, актёрлар орасида Римма опа ва Ҳожиакбар ака шундай эди...

Сўзсиз фарёд, сассиз қувонч

Туркиянинг собиқ бош вазири Аднан Мендерес ҳақида гап кетса, поляк кинорежиссёри Кшиштоф Кесьлёвский ёдимга тушади. Ёки аксинча – санъаткорни ўйласам, вазир жанобларининг нимтабассумли қиёфаси хаёлимда гавдаланади. Булар ўртасида қандай умумийлик бор, деб сўрарсиз. Дор остидаги Мендерес билан Венеция кинофестивалида бош совринни қабул қилаётган пан Кесьлёвскийнинг руҳий ҳолати, кайфияти уйқаш туюлади менга. Мендерес афанди ўз қатлини қанчалар хотиржам, нурли маъюслик ила қаршилеса, Кесьлёвский ҳам ғалабасини худди шундай қабул қилади. Гўё рўй бераётган воқеаларнинг унга ҳеч алоқаси йўқ. “Дунёнинг тагига етганлар” деб шодлигу қайғуни бирдек қарши оладиган, донишмандлик босқичига кўтарилганларга айтилса керак.

Руҳ бу даражада юксалиши учун қандай чиғириклардан, сўқмоқлардан ўтмоғи керак? “Агарда имкон бўлса, нариги дунёга Нозим кўзидаги мунгни олиб кетардим”, деган экан Миртемир домла. Мен эса юрагимда нақш бўлиб чизилган шу икки ҳазрати инсоннинг муваффақият ва ҳалокат қаршисидаги кечинмалари моҳиятига етишни, юрак тубидаги жавоҳирларни англашни шу қадар истайманки!..

Нафақат бахт, бахтсизликка ҳам сокинлик ярашади. Гоҳ шодлигингиз билан ўзга юракка озор бериб кўясиз, гоҳ қайғунгиз билан кимнингдир қувончига соя соласиз. Сўзсиз фарёд, сассиз қувончга қандай эришмоқ мумкин? “Олтин шер” ҳайкалчасини ушлаб турган ғолиб билан дор оғочига салом бераётган мағлуб ўртасидаги масофа қанча? Ичингизда шунақанги харсангтош бўлсаю ютуқда ҳам, ютқизикда ҳам сизни қилт эттирмаса, руҳнинг чайқалишига йўл қўймаса... Балки ўзгага маломат, ўзидан мамнунлик, дунёсидан манфаату умидворлик ҳиссидан буткул фориг бўлган одам озодликка эришар? Назаримда, айнан шу ҳасбу ҳолда баланд, завқли парвоз бордек...

Хомхаёлга эргашиб

Гоҳида ўйлайман: нега фалончи кўп ўқиган, узоқ йиллардан бери қалам тебратиб келаётган ва катта адабиётга мансублик иддаоси бўлса-да, ҳаминқадар ёзувчи даражасида қолиб кетган? Нега?..

Етти-саккиз йил олдин муҳаббат мавзусида чучмалгина қисса ўқиб қолдим. Қаҳрамонлар сал депсиниб кетай деса, оёқ остида ўлгур бир тошча ҳам чиқмайди. Назаримда, бу каби ғариб қиссаларнинг муаллифлари ҳаёт қонуниятларидан, муҳаббатнинг зиддиятли моҳияти, инсон тийнати-дан кўра ўзининг тор тутумларини устун кўради. Ўз ҳақиқатини инсоният ҳақиқатида кўргиси келади. Бутун бир воқеликни, қаҳрамонлари тақдирини мана шу хомхаёлга бўйсундирмоқчи бўлади. Шунинг учун ҳам бундай асарлар ўз ўқувчисини, ҳасратдошини топиши душвор.

Сўз интиқоми

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида иш бошлаган кезларим Гулчеҳра Умарова бир мақолани қўлимга тутқаздилар. Бор-йўғи икки ярим бет. Мақоланинг охирига қарайман: “Фалончи Фалончиев, филология фанлари доктори, театршунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Давлат мукофоти совриндори, фалон орден соҳиби...” Таассуфки, шунча ваҳимага арзирли биттаям тирик сўз топилмаса денг! Узр-у, фақат расмий некрологга ярайдиган ўлик нимарсалар. Гулчеҳра опа ўзига ярашган қув табассум билан деди: “Ака бир умр шунақа ёзди. Ҳеч ким ундан ортиғини кутмайди. Лекин мақолани чиқартирмай қўймайди”.

Дарҳол тушундим: у муаллиф “сўнгги рицарь” эмас. Ҳа, айтар гапининг тайини йўқ “ёзғувчи”лар исм-шарифини ҳеч ёлғизлатиб қўймас экан. Илми ҳаминқадар бўлиши мумкин, лекин унвонларининг қаторидан хато ўтишини хоҳламас, кейин билсам, бу ҳам бир ҳимоя усули экан. Кимнинг ўзига,

сўзига ишончи қанчалик сушт бўлса, тиргакка, суянчиққа шунча кучли эҳти-
ёж сезар экан. Ваҳоланки, ғўддайиб турган ўша “савлат” мақоланинг ҳам,
эгасининг ҳам ғариблигини янада қабартириб кўрсатади.

Хўш, давлатлар-чи? Улама сифатларга муҳтож мамлакат ҳам ўша
ожиз олим аҳволидами? Исроф этилган сўз интиқоми оғир келаркан. Йи-
гирма беш йил давомида “мустиқил юртимиз” деган таърифни нақорат
қилганимиз сари, шахс сифатидаги эркимизни анор суви каби сиқиб-сиқиб
чиқардик. Энди бу сира хатолардан сабоқ чиқарайлик.

“Покдомон” жодугар

Илон Маск ҳақида бир пост ўқидим. Эътиқод борасида баҳслироқ фикр
айтган экан. Ижтимоий тармоқларда одамлар яйраб-ййраб шунақанги
изоҳлар қолдирганки, ғўё Маск тушолмайдиган жаннат улар учун нақддек!
Одамзод – таскинлар ижодкори. Хатто ёвузлик тимсоли бўлмиш ялмоғиз
кампир ҳам аччиққина тилини икки қарич қилишга ваз топармиш: ҳали-
гача қўлимни ҳеч кимга ушлатмаганман, менинг покдомонлигим олдида
сенларнинг шуҳратингу кашфиётларинг бир тийин!..

Ўтда ёнмас, сувда чўкмас

Юрий Живаго Комаровскийдан “Сен қандай қилиб ҳар қандай тузум-
дан бус-бутун чиқасан? Ҳар қандай ҳокимиятнинг керакли одамига ай-
ланасан, бунинг сири нимада?” деб сўрайди. Жавоб бундай: “Чунки мен
Худога ишонмайман”.

Смоктунувский надомати

1980-йилларнинг бошида бир фильмни суратга олиш ишлари “ватан-
гадолар шаҳарчаси” Горькийда кечади. Атоқли актёр Иннокентий Смок-
туновский яқин атрофда диссидент олим Андрей Сахаров яшаётганини
эшитиб, уни зиёрат қилмоқчи бўлади. Йўлга отланаётганида хушёр дўст-
лари унга бормасликни маслаҳат беради. Лекин у Горькийга келиб, Саха-
ровни кўрмай кетолмаслигини айтади. Манзилга яқинлашиб, уй атрофида
икки нафар махсус хизмат ходими юрганини кўради. Оний кўркувга енгил-
ган актёр ортга қайтади.

Сўнги нафасида эса санъаткор аччиқ афсус-надомат қилади: “Ўша
шармандали кунни эсласам, ҳануз ўзимдан уяламан. Хўп, Сахаровникига
кирсам нима бўларди – мен иштирок этган фильмлар тоқчада чанг бо-
сиб ётиши, ўзим имтиёзлардан мосуво бўлишим мумкин эди... Хўш, нима
бўпти?! Лекин ўзимга ҳурматим йўқолмасди-ку!”

Нега моҳиятдан қўрқамиз?!

Улуғ актёр Наби Раҳимов айтган экан: “Мен ўлганимда фалончи одам
майитим тепасида гапирмасин. Буни васият деб билинлар!”

Баъзида устоз журналистлару ҳамкасбларнинг ёдномаларини ўқиган-
да ўша васият ёдга тушади. Ҳақиқат шуки, ёлғон мадҳлару дилетантча
ҳамдардликлар, носамимий битиклар анъанавий журналистикани адо қи-
лади. “Бўл тайёр – доим тайёр!” шиори самимиятни ўлдиради. Ҳар қанча
титкиласак-да, бисотимиздан соф истиғфорга йўғрилган фикрлар чиқмай-
ди. “У истеъдодининг бор бўй-бастини кўрсата олмади, жаваҳири ўзи би-
лан кетди. Саҳнабоп қиёфаси, аслзодаларга хос виқорига қарамай, саҳна-
да бир он ҳам нафас олмади. Ҳаётидаги йўқотишлар, шахсий драмалари
уни қадрдон театридан айирди. Кинода ҳам ундан фойдалана олишмади.
У ўзбекнинг Нодирабегими ёки Ўзбеккойими бўлиши мумкин эди...” каби
рост гаплар ғўё марҳум обрўйини туширадигандек. Негат моҳиятга мўра-
лашдан чўчиймиз? Негат бунчалар шаклбозмиз?! Саёзлик қачон савлатга
айланишга улгурди? Ўзини заррача ҳурмат қилган одам ўтганлар бизнинг
ясама ҳамду саномизга муҳтож эмаслигини тушунади. Ҳали ором топма-
ган руҳни безовта этмайлик. Бас, у ёлғон дунёни – бизни тарк этаётир.
Рост гапингиз бўлмаса, тинч қўйинг марҳумни!

Риё шаккокликни туғдирар

XX аср 50-йиллари иккинчи ярмидан 70-йиллар бошигача совет кино-
сида оилали аёл муҳаббати мавзусига кўп мурожаат этилди: “Жамила”,
“Уч терак қаҳвахонаси”, “Анна Каренина”, “Ваня тоға”, “Сурайё”, “Лайлак
келди – ёз бўлди”, “Инсон қалби ҳақида қисса”... Негат киночилар бу қал-
тис мавзуга айнан аёл кўксини қалқон қилдилар? Сталин вафотидан сўнг
мамлакатда эрк эпкинни енгил эсгандай бўлди. Эрка ташналик одам қони-
да бор. Ўшанда темир тақиқларга, инсон иродасини букиб турган рутубат-
га исён ифодаси сифатида аёл ишқи танланди.

Бугун ҳам ёшлар даъво қилаётган “жинсий эркинлик” тушунчасини
“буюк келажак” утопияси туғдирмадимикан? Тушунайлик ва тан олай-
лик: биз айтиб келган ва айтаётган чўпчаклар мурод-мақсадига ета ол-
май, юнон трагедиясига айланди. Катта риёкорлик катта шаккокликни
туғдирди.

Ҳаёт ҳақиқати

Асл адабиётсиз, соф санъатсиз, ҳақиқий тарихсиз ясалган ҳар қандай
ғоя ва мафкура қумдан қурилган уй каби омонатдир.

Султонмурод ОЛИМ

BOBUR NEGA NAVOIYGA ETIROZ QILGAN?

Илк навоийшунос

Заҳириддин Муҳаммад Бобур – Алишер Навоийнинг кичик замондоши, ёшлари ўртасидаги фарқ 42 йил. Демак, улар ўзаро ота-ўғил ёшида бўлган, лекин ҳаётда кўришмоқ насиб этмаган.

Профессор Абдуқодир Ҳайитметов илк навоийшунослар сафида Бобурни ҳам санаб, “Бобурнома” асарида Навоий ва у яшаган ижтимоий-сиёсий, маданий муҳит янги қарашлар билан ёритиб берилди” деб ёзади (Ҳайитметов А. Илк навоийшунослар. “Нақшбандия” журнали, 2012 йил, 2-сон. 9-бет).

Бу икки сиймо муносабатлари озми-кўпми ўрганилган. “Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси”даги мақоланинг бир фасли айнан шу масалага бағишлан-

ган (Сирожиддин Ш., Аъзам А. Навоий. Амир Низомиддин Алишер. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Тошкент, “Sharq”, 2014. 386 – 388-бетлар). Жумладан, уларнинг шахс сифатидаги ўхшаш жиҳатлари, Бобур лирикасида Навоий таъсирининг айрим қирралари, “Аруз” рисо-ласининг биринчи қисмида Навоийдан 26, иккинчи қисмида эса 264 байт мисол ўла-роқ олингани, асарда фақат Навоийдангина бир неча ғазал тўлиқ келтирилгани, Бобур “эди” радибли ғазалини Навоийнинг бир воқеабанд ғазалидан таъсирланиб ёзгани баён этилади. Айни чоқда кичик замондо-шининг Навоийга танқидий муносабати ҳам эслаб ўтилади: “Бобурнома”да бундай юк-сак баҳолар билан бир қаторда Навоий ижо-дининг айрим жиҳатлари: “Мезон ул-авзон”,

“Муншаот” асарлари ва форсий девонига нисбатан салбий баҳолар мавжуд. Бундай мулоҳазаларнинг туғилиши, бир томондан, Бобурнинг қўлига тушган қўлёмаларнинг хатолар билан кўчирилгани (С. Ҳасанов) ёки Навоий ижоди билан тўлиқ танишиб ул-гурмаган пайтда айтилгани билан изоҳла-нади”. Мақола муаллифлари Бобурнинг Навоийга муносабатини белгилашда фақат “Бобурнома” билан чекланиш хатолигини қайд этиб, “Бобурнома”даги фикрларни му-аллиф умрининг охирларида битган “Аруз” рисо-ласи ва Навоий шеъриятининг Бобур “Девон”ига таъсири билан бирга қараш лозим дейдилар ва исбот тариқасида мазкур мисолни келтирадilar: Бобур “Аруз” рисо-ласида Навоий томонидан “Дарёи аброр” (Хусрав Деҳлавий) қасидасига жавобан ёзилган “Тухфат ул-афкор” қасидасидаги каби матлаъ кам воқе бўлганини қайд этган экан. Хуллас, бу олимларимиз фикрича, “Бобур Навоийнинг ижоди ва сиёсий фао-лияти билан яқинроқ танишиб борар экан, унга эътиқоди ҳам юксала борган”.

Бизнингча, бу далиллар Бобурнинг На-воийга танқидий муносабати буткул ўзгар-ганини тўлиқ исботлай олмайди.

Таниқли адабиётшунос Отабек Жўрабо-ев “Бобур – навоийшунос” (“Жадид” газета-си, 2024 йил, 9 февраль) мақоласида икки улуг зот муносабатларига оид қатор факт ва маълумотларни келтиради. Мақола му-аллифи “Аруз рисо-ласи”да Навоийдан 215 та парча келтирилиб, биттасидагина унинг муаллифи очиқ айтилмаганини қайд этади, “Хазойин ул-маоний”нинг биринчи дево-нидан 88, иккинчи девонидан 38, учинчи

девонидан 26, тўртинчи дево-нидан 24 шеъ-рий парча кел-тирилганини аниқлайди. Бу жами 186 тани-ташкил этади. “Қолган 37 та шеър (байт ва рубоийлар) эса

“Хазойин ул-маоний” таркибида йўқ асар-лардир. Албатта, уларнинг ҳам айнан Али-шер Навоийники эканлигига ҳеч бир шубҳа йўқ” деб ёзади О. Жўрабоев. Келтирилган сонларни қўшсак, 215 эмас, 223 келиб чиқяпти, демак, бу ерда рақамларда озги-на адашиш бор. Шунинг учун олимнинг ўзи таъкидлаган мана бу фикрга биз ҳам қўши-ламиз: “Бобурнинг “Аруз рисо-ласи” устида ҳали илмий-қийосий ва матний тадқиқлар давом этиши лозим”.

Жабҳалар

Бизнингча, Бобурнинг Навоийга муноса-батини қуйидаги тўрт йўналишда ўрганиш зарур: Бобур лирикасида Навоийнинг таъ-сири; “Аруз рисо-ласи”да Навоий шеърияти-га муносабат; “Бобурнома”да Навоий ижо-дига берилган ижобий баҳо; “Бобурнома”да Навоий ижодига нисбатан танқид.

Кўриб ўтилган тадқиқотларда буларнинг ҳар бирига оид озми-кўпми мулоҳазалар бор. Ҳеч бўлмаганда, улар илмий масала қилиб ўртага қўйилган. Келажакда шу тўрт жабҳа бўйича жиддий ва йирик тадқиқотлар ёзиш керак.

Танқид устига танқид

“Бобурнома”да муаллифнинг Навоийга юксак эҳтироми юқорида кўрсатилган ишларда, айниқса, Отабек Жўрабев мақоласида баён этилган, аммо бир жиҳат – “Бобурнома”да Навоий ижодига танқидий муносабат очик қолган. Хўш, шунча юксак эҳтиромига қарамай, Бобур нега Навоийга баъзан беписандроқ муносабатда бўлади?

Одатда чин мухлис ихлос қўйган инсонидан айб қидирмайди. Ғарбона қарашда ифодаласак, “кумир” деб билган кишида айб кўрса-да, уни кўрмасликка олади. “Бейб – Парвардигор” деб қўя қолади. Навоий Султон Ҳусайнда айб кўрмаган деб ўйлайсизми? Ахир, буюк мутафаккир умрининг ярмидан кўпи, аниқроғи, 31 йили бевосита ёки билвосита айнан шу ҳукмдор хизматида кечган-ку. Асарларидаги шохларга хос қанчадан-қанча иллатлар танқидида зимдан ўзи дохил бўлган саройда кўрган-кечирганларининг таъсири йўқми? Бор. Ё Султон Ҳусайн шу даражада танқиддан холи, яъни фаришта зот эдими?..

Нега Бобур Навоийга нисбатан шундай дипломатик йўл тутмади?

Бу саволга жавоб бермоқ учун “Бобурнома”даги Навоий танқид қилинган барча парчаларни кўриб ўтишга тўғри келади. Аён бўладики, Бобур дастлабки навоийшунослардан бири, шу билан бирга, унинг дастлабки ашаддий танқидчиси ҳамдир.

Навоий “тақлидчи”ми?

Бобур “Хамса”, “Лисон ут-тайр” ҳамда “Хазойин ул-маоний”ни тилга олади. Албатта, булар ўзбек адабиётини жаҳон сўз

санъати даражасига олиб чиққан асарлар. Шундан сўнг бирдан танқид бошланади: “Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлғонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқеъ бўлубтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким, битибтур, йиғиштирубтур” (*Бобурнома. Тошкент, “Фан”, 1960. 233-бет*).

Ахир, Навоийнинг мактублари ҳам юксак қалам соҳиби тарафидан битилган-ку! Қолаверса, улар улкан тарихий аҳамиятга эга: шу асосда китобхон шоир шахсининг кўп-кўп қирралари, жумладан, ижтимоий фаоллиги, замон кишиларига муносабати, ҳаётий позицияси, давлат ва жамият, дин ва тасаввуф масалаларига аралашуви ва ҳоказоларни билиб олади. Хатга хат талаби билан ёндашиш керак, бадий асар талаби билан эмас. Иккинчидан эса, мактубларини Жомий каби йиғиб, тўплам ҳолига келтиришининг нимаси ёмон? Бир муаллифнинг ўз хатларини жамлашини анъана деб билсак, Навоий шуни давом эттирган, холос. Учинчидан, мабодо, бу камчилик бўлганида ҳам, Бобур айтмай кетиши мумкин эди-ку...

Навоий арузни Бобурчалик билмаганми?

“Яна “Мезон ул-авзон” отлик аруз битибтур, бисёр мадхулдур. Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи бухурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузга мутаважжих бўлғон кишига маълум бўлғусидур”.

Бу ерда “бисёр мадхулдур” дегани мақтов (*мадхул – дахлдор дегани*). “Мезон ул-ав-

зон”да туркий аруз вазнлари тасниф қилинган. Бундай соф туркий аруз илмий таҳлил этилган асар Навоийгача яратилмаган эди. Унда бирорта форс-тожик тилидаги шеърдан мисол йўқ. Хўш, нега Бобур шундай буюк тадқиқотда хатолар кўрди? Профессор Уммат Тўйчиев Бобур хато деб ҳисоблаган ўринларга тўхталиб, унинг қўлидаги асар хаттотлар хато кўчирган нусха бўлганини айтади. Аммо буни ўша қўлёзмани кўрмай туриб исботлаб бўлмайди. Чунки Бобур қайси қўлёзмани ўқигани маълум эмас. Бинобарин, “Мезон ул-авзон” Бобурнинг танқиди асосида жиддий ўрганилиши зарур.

Жомий ва Бобур баҳоси нега зид?

“Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда “Фоний” тахаллус қилибтур. Баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурудтур”. Бобур “Девони Фоний”даги шеърларни нега “бўш ва паст даражада” деб таърифлаган? Ё ҳақиқатан ҳам шундайми? Унда Мавлоно Абдурахмон Жомийдек улғудан улғу зот “Хирадномаи Искандарий” достонида Навоий ҳақида мана бундай демаган бўлар эди:

*Ба туркӣ забон нақше омад ачаб,
Ки чодудамонро бувад мӯҳри лаб.
...Бубахшид бар форси гавҳарон,
Ба назми дарӣ дурри назмоварон,
Ки гар будӣ он ҳам ба лафзи дарӣ,
Намондӣ маҷоли суҳангустарӣ.
Ба мизони он назми мӯъҷазнизом,
Низомӣ кӣ будию Ҳисрав – кадом?*

Мазмуни: туркий тилда шундай бир ажойиб нақш келдики, жодугару сеҳргарлар ҳам тилларини тийди... Ҳали ҳам у форсий

тилда гавҳар сочиб, форсийда дурларни назмга солувчиларни аяди. Бордию у ҳам форсийда ижод қилганида эди, уларнинг сўз айтишга мажоли қолмас эди. Унинг пухта-пишиқ, ихчам назми олдида Низомий ким бўлар эдию Деҳлавий ким? (*Жомий ва Навоий. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 20-бет*).

Нима, Жомий ёлғон ёзганми? Муболағадан фойдаланганми? Навоийга хушомад қилганми? Йўқ. Бизнингча, униси ҳам, буниси ҳам эмас.

Биной мудом Навоийни мот қилганми?

“Бобурнома”да Навоий ва Биной муносабатлари, ўрталаридаги қаттиқ-куруқ ҳазил-мутуйибалар нисбатан кенгроқ баён этилади. Бир мисол келтирамиз: “Алишербеки, қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишга бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун “Алишерий” дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ (рўмол) боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни “нози Алишерий” от қўйдилар. Бу жумладин, Биной Ҳиридин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзга (тўқимчига) ғайримуқаррар (ўзига хос, бошқача) полоне буюрур, отини “Алишерий” дер, “полони Алишерий” машхур бўлди”.

“Бобурнома”да келтирилган эпизодларда худди юқоридагидек ҳамма вақт Биной Навоийни мот қилган бўлиб чиқади. Ҳолбуки, бу сира гап талашишларда Навоий жуда кўп ўринларда ютган ҳам.

Бобур бир қўпол ҳазилни битар экан, икки нарсани унутмайди: воқеа баёнидан кейин “ва-л-ухдату ал-ар-ровий”, яъни “бунинг тўғри ёки хатолиги менга шу ривоятни айтган кишининг гарданида” деб ёзади. Демак, бу ҳазил-мутойибага Бобурнинг ўзи бевосита гувоҳ бўлмаган. Яна китобхон ҳузурида бир оз хижолат чекиб “Маъзур тутунг. Мунча зарофатким, бўлди, Тенгри учун хотирингизга кечурманг” дея қўшиб ҳам қўяди.

Танқид ҳуқуқи

Хўш, нега Бобур Навоийдек улуғ зотга беписандроқ муносабатда бўлди? Бизнингча, бунинг уч сабаби бор: 1) Бобур табиатан ўта реалист шахс эди. Борини бори, ҳеч нарсани яширмасдан ёзиш унинг қатъий ақида-сига айланган. Ҳатто ўз отаси ва амакилари, бошқа яқинларига баҳо бераётганда ҳам шу жиҳатни сезиш қийин эмас; 2) Бобур темурий ҳукмдор эди. Ёзаётганида у Тангри таолодан бошқа ҳеч бир зот олдида ўзини бурчдор ёки жавобгар ҳис қилмас, Навоий мақом нуқтаи назаридан шоҳ олдида бир вазир эди. Унинг ҳаёти ва ижодига баҳо бераётганида Бобур айнан шу позициядан туриб ёндашди; 3) Абусаид мирзо Бобурга ота томондан бобо бўлиб, 1451 йили Самарқанд тахтига ўтиради. Абулқосим Бобур вафотидан кейин (1457 йил 21 январь) Ҳирот тахти учун кураш бошланиб кетади ва бу курашда Абусаид мирзо ғолиб бўлади. Навоий Абулқосим Бобур саройида хизмат қилган мулозим, бундан ташқари Ҳирот тахти учун курашган Султон Ҳусайннинг яқин дўсти эди. Шунинг учун Абусаид Навоийни Ҳиротдан сургун қилди. Бу ҳақда “Билмон, не жарима била

Султон Абусаид мирзо Ҳиридин ихрож қилди” деб ёзади Бобур.

Дастлабки икки сабабни батафсил шарҳлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Аммо учинчи сабабни кенгроқ талқин этишга тўғри келади.

Наҳотки, Бобур ўз бобосининг Навоийни нима сабабдан сургун қилганини билмаса? Ахир, у Абусаид мирзо Навоийнинг икки тоғасини қатл эттирганини очиқ ёзади-ку. Ким икки тоғасини қатл эттирган подшоҳга эл бўла олади? Бобур Навоий тоғаларининг ўлдирилиши сабаб Султон Абусаидга душманга айланганини билган.

Икки тоғанинг қотили

Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасининг иккинчи мажлисига икки тоғасини ҳам киритган. Биринчи тоғаси Мир Саид Кобулийнинг “туркчага майли кўпроқ” эканини қайд этиб, бир туюғини келтиради. Биз учун муҳими шуки, уни ким ўлдирганини ҳам айтади: “Султон Абусаид мирзо илгида Сарахс кўрғонида шахид бўлди”. Иккинчи тоғаси Муҳаммад Али Ғарибий янада истеъдодлироқ, хушсуҳбат, хушхулқ экани, муסיқий илмидин ҳам хабардорлиги, хати чиройлилигини ёзади. Надоматлар бўлсинким, шундай йигитни ҳам Абусаид ўлдиртиради: “Султон соҳибқирон хизматидин ғариблик ихтиёр қилиб, Самарқандда қолғонда оғасининг қотили шаҳодат мартабасига еткурди”.

Мажлисийни ўлимдан сақлаган мукофот

Ҳасанхожа Нисорийнинг (XVI аср) “Музаққири аҳбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) тазкирасидаги бир боб чигатой султонларига

бағишланган. Ҳолбуки, бу султонларнинг Чигатойхонга (1183 – 1241) бевосита авлодлиги йўқ. Гап шундаки, бизнинг юртимизни Чингизхон иккинчи ўғли Чигатойга берган, Мовароуннахрнинг қарлуқ-чигил лаҳжасида сўзлашадиган ўтроқ аҳолиси бора-бора “чигатойлар” деб аталган. Эски ўзбек адабий тили шу лаҳжага асослангани учун “чигатой тили” деб юритилган. Шу тариқа киши исми миллат номига айланиб кетган. Чигатой султонлари деганда эса ўша замонларда темурий ҳукмдорлар тушуниланган.

Хуллас, тазкирада қизиқ бир воқеа баён этилган: Мавлоно Мажлисий Заҳриддин Бобурга қасида ёзиб, ҳукмдор мажлисида ўқиб беради. Бобур шоирни 7 минг танга билан сийламоқчи бўлади. Қасида ҳали тугамай туриб, шоҳнинг хаёлига чигатой улуси таҳқирлаб ёзилган, Муҳаммад Солиҳга нисбат бериладиган бир рубоий тушиб, шеърини тугатиши билан Мажлисийдан “Муҳаммад Солиҳ бу рубоийни не сабаб билан ёзган?” деб сўрайди. Мажлисий “Бу рубоий подшоҳга ёққанга ўхшайди” деб ўйлаб, “У шеърни мен ёзганман, айримлар билмасдан Муҳаммад Солиҳга нисбат беришади” дейди. Бобур Мирзонинг авзойи бузилади, шоирни қатл эттирмоқчи бўлади. Лекин Худо кўнглига афв солиб “Қасида сийлови учун тайин этилган 7 минг танга унинг хун баҳоси бўлсин, аммо ўзини дарҳол бу ердан даф қилинглари!” деб буйруқ беради (Ҳасанхожа Нисорий. *Музаққири аҳбоб. Дўстлар ёдномаси. Тошкент, “Халқ мероси”, 1993. 80 – 81-бетлар*).

Атоқли адабиётшунос Натан Маллаев Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоъ” асарида келтирилган, Муҳаммад Солиҳ

Шайбонийхоннинг темурийларга ҳужумини мақтаб ёзган мана бу рубоийни Бобурнинг ғазабини кўзгаган шеър деб тахмин қилади:

*Мискин чигатойки, кундузи тундур анга,
Аҳволи паришон-у, қаро тундур анга.
Мағрур бўлуб, сиғмас эди Ер юзига,
Сичқон тушуғи эмди минг олтундур анга*

(Маллаев Н. *Ўзбек адабиёти тарихи. XVII асргача. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1976. 634-бет*).

Бобур она тарафдан Чигатойхоннинг авлоди эди. Шунинг учун чигатой улусига отилган тош унинг юрагига икки карра тегар эди. Узоқ ажоддини ва халқини таҳқирлаб ёзган шоирдан шундай ўч олган қайси неварра кўнглида ота тарафдан бобоси Абусаид мирзони ёмонлаб, тарихда бадном қилиб кетган шоирга нисбатан кек сақламайди?..

Ҳар қанча кечиримли бўлмасин...

Бобур билар эдики, Навоий унинг бобосини аввал Самарқанддан устози Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган шеърини мактуби – “Маснавий”да, кейин эса “Садди Искандарий”да қаттиқ танқид қилган. Мактубда Ҳиротда аҳвол ниҳоятда оғирлашгани тасвирланади, Самарқанд эли Ҳирот аҳлини талагани, асир қилгани ёзилади – Самарқанд эли бошида эса Бобурнинг бобоси турган эди.

“Садди Искандарий”нинг 29-боби Абусаид ҳақида. Унда душман тараф Абусаид лашкарини етарли маош билан таъминлагани, лашкар шу боис ғаним тарафга ўтиб, мирзонинг қатл этилишига ёрдам қилгани, Бобурнинг бобоси шармандаларча ҳалок бўлгани ёзилади. Мана, бобнинг сарлавҳаси: “Султон Абусаид Кўрагон наввара

марқадаҳу ҳикоятиким, ройи укдакушойи била кўп мамлакат олди ва тиғи умрфарсойи била кўп элга ошуб солди ва лекин сипоҳи рози эмас эркандин иш вақти борча кўзғолди ва ўзи аъдо (душман) аро маҳлакага (таҳликага, хавфли вазиятга) қолди, балки хасм (душман) ул сарафрознинг тиғи кин била бўйнин чолди” (*Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-том. Тошкент, “Фан”, 1993. 198-бет*).

Навоий Абусаид мирзода жаҳонгирлик даъвоси кучлилиги, унга ғайб олами кўп хунар берган бўлса ҳам, бир айби борлиги – эли ва лашкарини кўп танқис тутиши, яъни сипоҳига дуруст маош бермаслиги, шу тариқа бисёр хазина тўплашга майли борлиги, бундан ўзи хурсанд-у, халқи эса қаттиқ норозилигини очиқ битади.

Султон суягини хўрламас, деганларидек, ҳар қанча адолатли ва кечиримли бўлмасин, бу танқид Бобурга ёқмагани аниқ.

Жомий нега Ҳиротни тарк этди?

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да йўл-йўлак айтиб ўтилган, лекин жаҳон адабиёти тарихи учун муҳим бир маълумот бор: Абдурахмон Жомий Шоҳрух Мирзо ҳукмдорлигининг ўрталаридан то Абусаид Мирзо подшоҳлигининг аввалига қадар пойтахт Ҳиротда, кейин шаҳар четдаги Хиёбон деган жойда пири Саъдиддин Кошғарий қабри бошида яшаган. Навоий “Маснавий”-сидаги тасвирлардан Жомий пойтахтни бекордан-бекорга тарк этмаган бўлса керак деган тахминга борамиз. Чунки Абусаид Мирзо бошчилигидаги Самарқанд лашкарининг Ҳиротдаги талон-торожи, босқинчилиги нақшбандий пирни бу нотинч жой-

ни тарк этишга мажбур қилган бўлса ажаб эмас. Навоий буни очикламаган бўлса ҳам, ишора билан китобхонга билдириб ўтади.

Лаъл устунми ёки тош қозон?

Навоий замонасида форс-тожик тилидаги мана бу байт жуда машҳур бўлган: “*Лаъл санг асту деги сангин санг, // Лек андар миён тафовутҳост*” (мазмун: лаъл ҳам, тош қозон ҳам тош, лекин ўртада фарқ бор).

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да ёзилишича, бир куни ҳазрат Жомий ҳузурида биров шу сатрлардан, лаъл билан тош қозон ўртасидаги ўхшаш ва фарқли тарафлардан сўз очади. Шунда Жомий бир шайхнинг бу ҳақда айтган гапини келтиради: “Тош қозонда ҳар хил лазиз таомлар пиширилади, ундан каттаю кичик ҳамма манфаат кўради. Лаълдан эса халойиққа турли зарарлар етади”. Юзаки қараганда, бу суҳбат бир байт маъноларининг талқинидан бошқа нарса эмас. Шоҳга, замонга, сиёсатга ҳеч ҳам алоқаси йўқдек. Аммо Навоий бу кичик имкониятни ҳам қўлдан чиқармайди – алоқа топади ва буни Абусаид Мирзо сиёсатига боғлайди: “Ўша кунлари Султон Абусаид Мирзо Ҳиротда ҳар кишида жаҳоҳир бўлса – олиб, бўлмаса – тинтув ўтказиб, элга ҳар хил азоб ва зарар етказаетган ва бу байт ўқилган мажлисда эса тош қозонда ош пишаётган эди”. Бу ерда ҳам Абусаид Мирзонинг зулмкорлиги, босқинчилиги ва адолатсизлиги қайд этиб ўтилган.

Қистириб ўтилган танқид

Ёзувчилик қизиқ касб: ёзадиганингизни биринчи ва иккинчи даражалига ажратиб олишга мажбурсиз. Китобхонга кейингиси-

нинг ҳеч қизиги йўқ-да. Уни айтмаслик керак, вассалом. Хўш, Навоийдек буюқдан буюқ соҳиби қалам шу оддийдан-оддий қоидани билмайдими? Билганда қандоқ! Лекин...

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Жомийнинг авлиёлигига мисол сифатида бир воқеа баён этилади: Хожа Дехдор деган кишининг тушига ҳазрат Жомий кириб “Қуръон ўқи!” дебди. Орадан етти-саккиз йил ўтиб, Хожа Дехдор буни Навоийга айтади. Улуғ шоир “Модомики, пири комилимиз тушинга кириб “Қуръон ўқи!” деган бўлсалар, энди Каломуллоҳни ёд ол” дейди унга. Хожа Дехдор бу маслаҳатга кириб, кучли қори бўлиб етишади. Бу туш кўрилганидан ўттиз беш йил ўтганидан кейин Жомий жон узаётганида бошида Қуръон ўқиш учун қори топилмайди. Хожа Дехдори Навоий Астрободга юборган эди, у Навоийнинг бу ердалигини билиб етиб келади ва Жомийнинг охири нафасида бошида Қуръон тиловат этиб туради.

Бор гап шу, Абусаид мирзога дахл қилдиган ҳеч ери йўқ. Лекин... масала шундаки, Хожа Дехдор бу тушни кўрган маҳалда Абусаид Мирзо хизматида эди. Навоий ўша йили “Султон Абусаид Мирзо аввал қатла Шоҳрухия кўрғонин бориб қабаб эрди, ул юрушта Хожа Дехдор билан эрди” дея султоннинг босқинчилигини қистириб ўтади.

Навоий нега Машҳадга борди?

“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” манокбида Навоий Машҳадга боргани, у ерда бетоб бўлгани, Паҳлавон Муҳаммад хабар топиб, уни даволашга ҳисса қўшгани ҳақида сўзлайди. Аммо баҳонада Ҳиротни тарк

этгани сабаби ҳам айтилади: “Султон Абусаид Мирзо замонидаким, Хуросон аҳли Самарқанд аҳлига асир эрдилар ва ҳар навъ зулм ва тааддики (тажовуз), алардин воқеъ бўлса, бу асирлар мутеъ ва фармонпазир. Бу фақирни айни ифлосу фалокат ва сарнавишу ранжуриш Машҳад сори тортиб, элти...” (*Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-том. 114-бет*). Маълум бўладики, Навоий Абусаид Мирзо дастидан Ҳиротдан чиқиб кетганда аввал Самарқандга эмас, Машҳадга борган.

Бобур нега Навоийнинг укасига иш бермади?

“Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекининг туққан иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунароқ киши эди. Султон Ҳусайн Мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлигини туттурдилар. Балх ҳукумати-дин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида мен Қундуз келганда менинг қошимга келиб эди, масх (башараси ўзгарган) ва мабхут (ҳайрон қоларли) эди. Беклик қобилятидин дур (узоқ) ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур (тушкун). Ғолибо, Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур” (*“Бобурнома”, 235-бет*).

Хўш, Султон Ҳусайн Навоий ҳурматидан унинг укасини ҳоким қилган экан, Бобур нега унга иш бермади? Бу ҳам майли. Навоийнинг ҳурматидан муаллиф Дарвеш Алибекнинг шу камчиликларини айтмай кетса ҳам бўлар эди-ку. Боз устига, Ҳусайн Мирзо Навоийнинг ҳурматидангина унга Балх беклигини берганини ҳам писанда қилиб ўтади...

Табрик мактуби

Бобур иккинчи бор Самарқандни олганда Навоийдан табрик мактуби келади. Самарқандда ким ҳукмдор бўлиши Султон Ҳусайн подшоҳлигидаги Хуросон давлати учун ҳаёт-мамонт масаласи эди. Хуросон давлатида “муқарраби шоҳий” (шоҳнинг энг яқин кишиси) мартабасига эга, бошқача айтганда, давлатнинг бош мафкурачиси сифатида Навоийнинг Бобурни табриклаши табиий эди. Бобур ҳам унга жавоб мактуби йўллаган. Охирида бир туркий байт ҳам битган: “Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тақриқ ва ғавғо бўлди” (“Бобурнома”, 142-бет). Чунки Бобур бунгача Самарқандни тарк этишга мажбур бўлган. Шу тариқа бу икки хат матни ҳам қўлимизда йўқ, Бобур битган мактубга жавоб ёзилган-ёзилмагани ҳам тарих жумбоғи бўлиб қолган.

Шоҳ эшигидаги тиланчи

Навоий Абусаид Мирзо ҳукмронлигидан қаттиқ норози кайфиятда бўлгани ва буни у ҳукмрон бўлган кезларда ҳам яширмаганини замондошлари асарларидан ҳам билиб оламиз. Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”ида мавзуга дахлдор бир воқеа

тасвири бор. Навоий устози Паҳлавон Муҳаммад билан Ҳиротдаги “Боғи сафед”-ни кезиб юрган маҳали Юсуф деган кишига дуч келадилар. Паҳлавон Муҳаммаднинг таниши бўлган бу одам айрим вазирлар унинг сувини тортиб олганидан шикоят қила кетади. Подшоҳга арз қилмоқчи бўлса, ясовуллар ичкарига киритмабди. Аҳволи шу қадар ночор бўлибдики, ҳар куни одамлардан бир бурда нон тилаб, жон сақлаб юрган экан. Буни эшитган Навоий унга “Гадое, ки нон аз дари шоҳ чуст, // Бибояд зи оби худаш даст шуст” деган байтни айтади (мазмун: шоҳ эшигидан нон тилаган тиланчи ўз сувига қўлини ювиб, қўлтиғига урсин) (*Fiёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, “Akademnashr”, 2017. 180 – 181-бетлар*).

Хондамир бу воқеа айнан Абусаид Мирзо ҳукмронлиги замонида юз берганини алоҳида қайд этиб ўтади. Демак, Навоий бу шеъри билан халқнинг Абусаиддан адолат талаб қилиши мутлақо бефойдалигини у ҳукмронлик қилиб турган замоннинг ўзида очикдан очик айтган. 1501 йили ёзиб тугалланган “Макорим ул-ахлоқ”дан Бобур беҳабар бўлмаган, албатта.

Кўринадики, Навоий ва Бобур ўртасидаги муносабатлар унчалик оддий бўлмаган. Бу мақолани тарих жумбоғини ойдинлаштириш йўлидаги дастлабки уриниш сифатида қабул қилгайсиз, азиз муштарий.

Виктор АЛИМАСОВ

O'ZIDAN O'ZGAN – TUSHOVLARNI UZGAN

Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, 4,57 миллиард йил аввал Ер курраси вужудга келган, 3,9 миллиард йил аввал эса она заминда ҳаёт пайдо бўлган. Одамзоднинг пайдо бўлиш муддати борасида турли рақамлар келтирилади. Улар нисбий, баҳсли ва мавҳум, аммо бир нарса аниқ – одам ўзини ёввойи табиатдан ажратгандаёқ онгида “мен” тушунчаси илдиз отган.

Илмий фаразларга кўра, одамга ташқи, сирли кучнинг ёки трансцендентнинг; ёввойи табиатда одам тасаввурига сиғмаган, аммо ибтидоий кишини ўйлашга мажбур қилган табиий ҳодисаларнинг; туғилиш ва ўлим, ер ва осмон, онглилик ва онгсизлик каби қарама-қаршиликларнинг таъсирида

“мен” пайдо бўлган. Агар биринчи ва иккинчи омилларда ташқи, ёввойи ва сирли куч таъсири (ёввойи табиатдан тўлиқ ажралмаган, инстинктив “мен”) етакчилик қилса, учинчисида онг, зиддиятларга бой борлиқни англашга интилиш (ёввойи табиатдан ўзини ажратган, онгли “мен”) пойдор саналади. Бу жуда мураккаб, “мен” билан бирга “меники”, “ўзим” ва “ўзимники”, “сен” ва “сеники”, “у” ва “уники”, “улар” ва “уларники” каби зиддайнларга бой тафаккур босқичи эди.

Олмон мутафаккири Гётенинг қаҳрамони Фауст “Ҳаётим не, менинг ўзим кимман?” деган саволни кун тартибига қўйган эди. “Менинг учун олам жумбоқдир, / Тафаккурдан жуда йироқдир”, деб хитоб

қилади Фауст ожизлигини бўйнига олиб. Шунга қарамай, у одамзодга тааллуқли эканини исботламоқ учун ўзини Мефистофель ҳукми остидаги долғали ҳаётга топширади:

*Ол бағрингга, замон тўфони,
Саргузаштлар қучоғига от.
Шавқу дардга тўла дунёни,
Шодликни ҳам, ғаму жафони,
Висолни ҳам, ҳижрон балони
Берсин менга борича ҳаёт.
Элтса фақат шиддат карвони,
Ўзлигини топур одамзод.*

(Гёте И. В. *Фауст. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 54-бет. Эркин Воҳидов таржимаси*).

Шиддат карвони бетўхтов ҳаракатда. Хўш, одамзод ўзлигини, “мен”ини топдими, топурми?..

“Мен”га оид анимистик-тотемистик, теомифологик, трансцендентал-теологик, биоматериалистик, субъектив-идеалистик, социоантропологик каби фалсафий-антропологик ёндашувлар мавжуд. Бу сирада гносеологик, социологик, этнометодологик каби талқинларни ҳам санаш мумкин, бироқ тадқиқот объектининг ички тизимини ҳаддан зиёд майдалаштириш англаш методини чалкаштиради (қаранг: *Декарт Р. Сочинения в 2 томах. Том 1. Москва, “Мысль”, 1989. Стр. 250 – 256*).

Анимистик-тотемистик йўналиш Эдуард Тайлор, Эмиль Дюркгейм, Сергей Токарев, Сергей Толстов каби олимлар илмий излаишларида батафсил таърифланган. Жумладан, инглиз антропологи Э. Тайлор дунё халқлари ҳаёти ва тафаккурида анимизмининг ўрни бўйича фундаментал тадқиқот ўтказган. Унинг фикрича, анимизм ибтидо-

ий одамларнинг ён-атрофидаги нарсаларда жон, руҳ мавжуд, улар яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтаради, деган қарашини ифода этади (қаранг: *Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва, “Политиздат”, 1989*). Мазкур қараш деярли барча динларда тажассум топган. Ҳинд файласуфи Нагаржуна (II – III асрлар) эса анимистик тасаввурни ўз турмуш тарзи ва ғоявий-назарий таълимотига айлантирган. У ва унинг издошлари ён-атрофимиз кўзга кўринмас жониворларга тўла деб ҳисоблаган, уларни ютиб-ўлдириб қўймаслик учун оғзи-бурнига дока тутиб, босиб ўлдирмаслик учун эса йўлларини супириб юрганлар. Белга боғланган супурги нагаржуначиларнинг ўзига хос белгиси бўлган (қаранг: *Радхакришнан С. Индийская философия. Том 1. Москва, “Иностранная литература”, 1957. Стр. 254 – 267*).

Бошқа космологик қарашларда ҳам табиат, борлиқ билан муросада яшаш, ён-атрофдаги жонзот ва нарсаларга озор етказмаслик керак, шафқатсизлик жавобсиз қолмайди деган ақида учрайди. Шу тариқа икки “мен”, яъни анимистик тасаввурларга эга ибтидоий одам “мен”и ва жони, руҳига эга ён-атрофдаги нарсаларнинг “мен”и пайдо бўлган. Ибтидоий киши ҳали ўзини табиий борлиқдан тўлиқ ажратмаган; анимизмда унинг “мен”и табиий борлиқнинг “мен”ига айнаидир. Ушбу дуализм тотемизмда ҳам мавжуд, бироқ ундаги иккинчи “мен” тотемга (унинг уруғи) тааллуқли. Ибтидоий киши дуч келган нарсани эмас, ўз тасаввуридаги ҳайвонни тотем деб билган. Хуллас, илк одамларнинг ўзини табиий борлиқдан фарқлаши натижасида “мен” – объект = “мен” – объект антропологик модели

шакллланган. Ушбу модель концептуал ғоя сифатида бутун фалсафий тафаккур тарихида турли кўринишларда яшаб келади.

Онг, тафаккур ва ҳаётий тажрибанинг ошиши билан “мен”га бўлган муносабат, антропологик талқинлар ҳам ўзгарган. Жумладан, субъектив омилнинг аҳамияти ортган. Теомифологик ва трансцендентал-теологик йўналишларда тўпланган тажрибалар, шунингдек, инсоннинг “мен”и ҳамда “сен”, “у”, “улар” ҳақидаги дифференциал-антропологик қарашларнинг рационал аҳамият касб эта бошлаши субъектив омиллар таъсиридан эди. “Мен” – объект энди “мен” – субъект тарзида ҳам намоён бўла бошлади. Натижада “мен” – объект = “мен” – объект модели ўртасида “мен” – субъект ҳам пайдо бўлади.

Янги моделга хос муносабатлар, зиддиятлар, тўқнашувлар фалсафий-антропологик таълимотлар негизида турли йўналиш ва оқимларни шакллантирди. “Мен” (Фауст) ва “у” (Мефистофель) ўртасидаги баҳслар онгни, идрокни объективизм ва субъективизм, материализм ва идеализм, рационализм ва иррационализм, модернизм ва традиционализм, цивилизм ва натурализм кабиларга ажратиб юборди. Мефистофель “Мен билан бирга юр, кезайлик жаҳон” дея Фаустни саёҳатга чорлаган эди. Юқоридаги “изм”лар – Мефистофель чорлаётган “жаҳон кезиш”. У ваъда беради: “Сенга шундай нарса этаман ато, / Уни кўрмагандир бу ёруғ дунё”. У руҳлантиради:

*Ўзингники сенга берилган бу бош,
Ўзингники елканг, қўлинг, оёғинг.
Ҳукму фармонингда не бўлса йўлдош,
Демак, бу сеники, лозим билмоғинг.*

Ва у огоҳлантиради: “Калта ўйламоқдир бандалар иши, / Ўзинг ҳам эмассан бошқадан ортиқ”.

Инсонга хос ушбу заифликни “мен” концепциялари муаллифлари тан олади. Теомифологик ва трансцендентал-теологик концепциялар эса “мен”даги заифликни кучга айлантиришга уринади. Теомифологик йўналишда “мен” маъбудсифат, аммо инсоний истаклар билан яшовчи алподам, титанлар образларида талқин қилинади. Қадимги Юнонистон ва Рим мифологиясидаги Хаос, Гея, Эрос, Уран, Крон, Зевс, Тартар каби маъбудлар, Океан, Стикс, Тифон каби улкан ҳайбат ва кучга эга титанлар ана шундай тимсоллардир. Уларнинг турмуш тарзи, орзу-истаклари инсоний. Айнан инсоний “мен” уларни ерликларга айлантиради. Масалан, самовий Уран серҳосил Ерга уйланади. Она Ер куч-қувватда тенгсиз олти ўғил ва олти қиз – титанларни дунёга келтиради. Кейин эса тахт талашув можаролари рўй беради (Кун Н. *Легенды и мифы Древней Греции. Ташкент, “Ёш гвардия”, 1986. Стр. 4*).

Эътибор қаратилса, афсоналарда маъбудлар ва титанларга инсоний сифатлар нисбат берилади. Уларнинг ҳам ўз “мен”и ва манфаатлари бор. Улар “мен”-субъектлардир. Умуман, барча афсона ва мифлар ана шу антропологик парадигмага қурилган.

Теомифологик ва трансцендентал-теологик йўналишлардаги “мен” ташқи “мен”ларни, уларнинг ижтимоий борлиқдаги ўрнини эътироф этиб, антропология объекти доираларини кенгайтирган. “Мен”нинг ташқи “мен” орқали ўзини намоён этиши тарих саҳнасида янги “мен”лар чиққанининг инъикоси эди. Зевс, Эрос, Ҳермес, Аполлон, Ҳеракл, Прометей “мен”лари фақат афсонавий эмас, тарихда уларнинг прототиплари мавжуд.

Антропология учун муҳими шундаки, ташқи “мен”ларнинг объективлиги ва ўзининг объектив талабларига эга экани “мен” мавжудлигининг кафолатидир. Бу тезис Рене Декартнинг “Мен фикрлаяпман, демак, мен мавжудман” деган тор, сенситив-антропологик фикрига зиддир. Бироқ у Жан Жак Руссо ва Клод Леви-Стросс антропологиясига яқин. Фалсафада Руссо биринчи бўлиб, “мен”нинг бошқа “мен”лар билан боғлиқлигини ўрганишга даъват этди, яъни инсонни инсоният кенглигида ўрганишга чорлади. Шу боис ҳам Клод Леви-Стросс Руссони “антропологиянинг отаси” деб атади (*Леви-Стросс К. Первобытное мышление. Москва, “Республика”, 1994. Стр. 22 – 23*).

“Мен”нинг мавжудлиги ташқи “мен”лар туфайли; ташқи “мен”ларга бутун субъектив-объектив борлиқ киради. Бу эса уч поғона – “мен” (биофизиологик мавжудот), ташқи “мен” (психосоциологик мавжудот) ва ички “мен”га (интеллектли мавжудот) ажратишга ундайди. Анимистик-тотемистик йўналишда асосан биофизиологик омиллар устуворлик қилган бўлса, кейин-

ги йўналишларда психосоциологик, охириги йўналишда эса интеллект билан боғлиқ омиллар устуворлик қилади. Бироқ анимистик-тотемистик йўналишга тааллуқли илк антропологик модель ҳеч бир йўналиш, ҳеч бир поғонада мутлақ йўқ бўлиб кетмайди. Улар трансформацияга учраши мумкин, лекин ўз таъсирини сақлаб қолади, чунки инсоннинг табиат билан уйғунлиги аксиомадир.

Трансцендентал-теологик йўналишда инсон ўзини чулғаб олган ҳаётий муаммоларга ечимни транцендентал “мен”дан кидиради. Худо, сажда объекти, қадамжолар ва бошқа тимсоллар “мен”ни ўзидан юқори, тажриба билан англаб бўлмайдиган “мен” борлигига ишонтиради. У борлиқни яратган, нажоткор ва мутлақ “мен” деб таърифланади. “Мен” транцендентни имманент, яъни тажрибага мувофиқликнинг акси ўлароқ идрок этади. Бугун онг, билим, ҳатто илм соҳаси ҳам диний тажрибага таянади. Диний тажриба жамият ҳаётидан ташқарида шаклланмайди, у ретроспектив (тарихга қаратилган) ва перспектив (келажакка қаратилган) англаш билан узвий боғлиқдир. Фалсафа ва педагогика фанлари доктори, профессор М. Ҳожиева бундай ёзади: “Жамият тараққиётини теомифологик талқин қилиш кишиларни эзгу амаллар билан, келажакка ишониб яшашга даъват этиши билан ибратлидир. Диннинг аввало ахлоқий ҳодиса экани, кишилар қалбида келажакка умид уйғотиши дидактик хусусиятга эга. Ҳатто у маълум бир догмага асосланса, ушбу догмаси орқали кишиларда келажакка муносабатлар уйғотса-да,

жамият ва “мен” тараққиёти доимо унинг диққат марказида турган (*Ҳожиева М. Жамият ва инсон фалсафаси. Ўқув қўлланма. Тошкент, “Маънавият”, 2021. 9-бет*).

Теомифологик ва трансцендентал-теологик концепцияларда “мен” феномени ғайритабиийликка сингдириб юборилса-да, улар тараққиётининг сўнгги босқичида пайғамбарлар, авлиёлар ва ирфоний комил шахслар орқали ижтимоий реал воқелик касб этади. Ушбу икки концепция илм-фан, ижтимоий фикр, ментал олам, айниқса, фалсафага чуқур таъсир этган. Ҳатто рус файласуфи Николай Бердяев маданият ва унга тааллуқли барча тушунчалар, жумладан, билим, таълим, фалсафа ҳам “культ”, яъни сифиниш сўзидан келиб чиққан дейди (*Бердяев Н. Философия свободы. Смысл творчества. Москва, “Правда”, 1989. Стр. 256 – 259*). “Мен”нинг азалий фалсафий мавзуга айланиши ҳам Н. Бердяев таъкидлаган “культ” таъсири туфайлидир. Агар француз олими Блез Паскаль инсонни, “мен”ни таажжубли мавжудот, “аллақандай янгилик, аллақандай махлуқ, аллақандай хаос” дея ҳайратга тушса, Н. Бердяев инсон “мен”и мавжуд дунёдан сирли, у ҳануз охиригача маълум эмас деб ҳисоблайди (*қаранг: Бердяев Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии). Москва, 2018. Стр. 14*). Паскаль концепцияси антропологик-космологик, Бердяевники эса антропологик-экзистенционал хусусиятга эга. Янги давр фалсафаси асосчилари Фрэнсис Бэкон концепцияси сциентик, Рене Декарт концепцияси эса рационалистикдир. Бундай илмий баҳслар кейинги

даврларда яшаган Ҳегель, Клод Ҳелвеций, Людвиг Фейербах, Артур Шопенхауэр, Карл Маркс, Фридрих Нитше, Людвиг Витгенштейн, Мартин Ҳайдеггер, Хосе Ортега-и Гассет, Бертран Рассел, Мишель Фуко, Борис Ананьев, Алексей Леонтьев каби олимлар изланишларига ҳам хос (*қаранг: Марков Б. Философская антропология. Очерки истории и теории. Санкт-Петербург, “Лань”, 1997*). Уларнинг қарашлари хилма-хил, баҳсли, гоҳо бир-бирига зид. Аммо улар инсон барча ғносеологик муаммолар марказида турувчи, ақл-идрокка эга, ижтимоий борлиқни яратишга қодир мавжудот эканини тан олишда яқдилдирлар.

“Мен” – севишга ва нафратланишга қодир, трансцендентни, комилликни топиш ниятида ўзидан ўзмоққа шай шахсдир. Мефистофель бунга шубҳа билдиради, унинг наздида, “мен” – ёлғонларга ишонувчан, тез эгилувчан мавжудот. Фаустга ҳам иккиланиш, инсоний ожизлик хос. Охирида унга Илоҳ, Пок руҳ ёрдамга келади. Шу тариқа Гёте “трансцендент-мен”ни нажоткор образ дея талқин қилган. Бу, назаримизда, Фауст “мен”ининг ўз тақдирини ўзи яратувчи кучга, образга айланишини савол остига қўяди.

Биоматериалистик йўналиш “мен”нинг табиий-биологик жиҳатларига эътибор қаратади. У табиий-биологик мавжудотнинг, яъни одамнинг ифодасидир. Дарвин ва дарвинизм, баъзи тадқиқотчилар ёзганидек, одамдаги “мен”ни рад этган эмас. Аммо бу таълимот “мен”даги биофизиологик жиҳатларни ўрганиш билан чекланган. Витал борлиқ у учун бирламчи, ментал

борлиқнинг субстанцияси биологик омилларда. Мазкур концепция билан баҳслашиш пировард натижада унинг етакчилигини эътироф этишга олиб келади. Чунки социоантропогенез хулосасига кўра, одамдаги ижтимоийлик, маданийлик унинг борлигида атиги 3 – 5 фоизни ташкил этади, қолган 95 – 97 фоиз эса биофизиологик омиллар амридадир. Файласуф-антропологлар, инсоншунослар, ахлоқшунослар одамдаги ана шу 3 – 5 фоиз улушга дахлдор муаммолар билан банд.

Антропологлар инсон ва инсонийлик масалаларини ўрганишни Сукрот-Платон фалсафасидан бошлайди. Сукрот диалоглари, антропологик моҳиятига кўра, “мен” ва унинг олами билиш салоҳияти ҳақидаги концептуал фикрлардир. Мутафаккир билим, тарбия, бахт, довюраклик, ватанпарварлик, адолат, гўзаллик, эзулик, хуллас, нима ҳақида фикр юритмасин, нафақат билиш жараёнининг, шу билан бирга, ўзликни англаш ва “мен” шаклланишининг ҳам мураккаблигини уқтиради. Бунга унинг Менексен билан диалогини мисол қилиб келтириш мумкин (*Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. Москва, “Мысль”, 1990. Стр. 145 – 157*). “Ҳеч нима ни билмаслигимни билдим” деган машхур иқрор эса шахс ва билим шаклланишининг мураккаблигини тасдиқлайди.

Субъектив-идеалистик йўналиш тўғрисида гап кетганида, аввало, инглиз файласуфи Жорж Беркли тилга олинади. Файласуфнинг “жанговар идеализми” церковни ҳимоя қилишга қаратилган. У объектив борлиқ “руҳ”, “қалб”, “ғоя” деган субъектив тушунчалар ва уларнинг комбинацияларидир

деган фикри билан “мен”нинг билиш имкониятларини кенгайтиргандек бўлди. Бироқ файласуф мавзуни фалсафий-антропологик таҳлил қилишдан йироқ эди. “Мен” ҳақидаги барча концепцияларда инсон ва инсонийлик, инсоннинг жамиятга муносабати, билиш қобилияти, бошқа “мен”ларнинг ҳаётий тажрибаларни ўзлаштириши каби кўпинча субъектив хусусиятга эга ёндашувлар кўзга ташланади. Инсон ўз инсонийлигини, ижтимоий муносабатлар субъекти эканини нафақат объектив фаолиятида, субъектив қараш ва фикрларида ҳам ифода этади. Фалсафа ва антропология ҳам инсон субъектив-гносеологик изланишларининг маҳсулидир. Декартнинг боя эсланимиз “Мен фикрляпман, демак, мен мавжудман” деган субъектив фикри фалсафий антропологиянинг ўзаги ҳисобланади.

Субъектив-идеалистик ёндашувсиз сциентик фалсафий қарашлар, таълимотлар йўқ. Минг афсуски, биз сўз юритаётган концепциянинг субъектив-идеалистик йўналиш билан боғлиқ жиҳатлари ҳали антропологлар диққатини тортмаган. Келгуси илмий изланишлар айна шу йўналишга қаратилиши лозим.

Социоантропологик йўналиш “мен”нинг бошқа “мен”лар, “сен”, “у”, “улар” билан уйғунлигини ифодалайди. Улар “мен”га нисбатан ташқи “мен”лардир. Ушбу “мен”лар комбинациялари ижтимоий муносабатларни ташкил этади ва уларга динамизм, йўналиш беради. “Мен”лар ўртасидаги алоқалар қанча кенг ва ранг-баранг бўлса, ижтимоий муносабатлар шунча ранг-баранг, демократик ва очиқ бўлади. Ранг-баранглик ва очиқликка мойил бўлмаган, тор

манфаатларга асосланган муносабатлар турғунликка, “мен”ни маънавий, ғоявий ва ахлоқий деградацияга етаклайди. Демак, “мен”лар ўртасидаги муносабатларнинг ранг-баранг ва очиқлиги демократик тараққиёт учун муҳимдир.

Ижтимоий муносабатлар “мен”дан экстравертликни талаб қилади. Экстраверт, Карл Юнг таъбири билан айтганда, жамият, социум тараққиёти учун интравертивлигидан кечадиган, фидойи шахсдир (*қаранг: Юнг К. Психологические типы. Москва, “АСТ”, 1997. Стр. 406 – 408*). Аммо “мен”даги интравертликни эго ёки эгоизм билан айнанлаштирмаслик керак. Интраверт бўлмаган “мен” йўқ, бироқ барча “мен”лар ҳам худбин бўлавермайди. Эгоизм интравертликнинг радикал кўриниши, у шахсиятпарастлик, тор манфаатларга эргашувни англатади. Нигилизмда ҳам радикал эгоизм мавжуд. Нитше нигилизми ана шундай мутаассибона худбинликка мисолдир.

Интраверт “мен” поэтик ижодда беқиёс тасвирлар ва образлар яратади. Истеъдодли шоир ўз “мен”ига оид кечинмаларни ўқувчи “мен”ига айлантира олади. Масалан, халқ шоири Муҳаммад Юсуф “Мен биттадурман” шеърида бундай ёзади:

*Санам, сочингдан ҳам шайдоларинг кўп,
Хуснинг ошиқлари – адоларинг кўп.
Ниманг кўп, кўйингда гадоларинг кўп,
Аммо мен биттаман, мен биттадурман.*

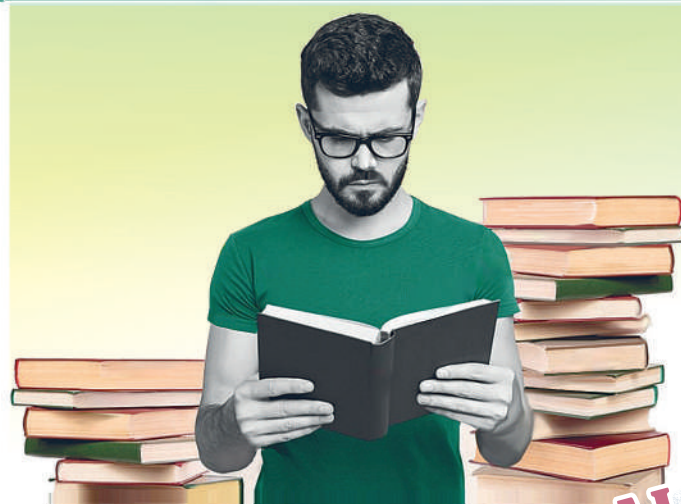
“Мен” аслида ягоналикка, бетакрорликка ишора. Бетакрорлик – чин шоирга хос фазилат. Инсон, шахс, фуқаро ҳам шундай бўлмоғи даркор. У инсонлиги, қадри юксак шахслиги, маънавий кучи ва интеллектуал салоҳияти билан беназирдир.

Инсонни улуғлаш – унинг “мен”ини улуғлаш, шахсга ишонч – унинг “мен”ига ишонч, асли. Шунинг учун “мен”нинг ижтимоий макондаги ўрни либерал-демократик қадриятлар билан белгиланади. Моҳиятан “мен”ларнинг ранг-баранглиги тарафдори бўлган бу қадриятлар инсонга ҳар доим ҳам, айниқса, улар ижтимоий фикрни шакллантирувчи баднийат ва калтафаҳм арбоблар измида бўлса, ижобий таъсир этавермайди. Кант, Ҳегель, Монтескьё, Руссо каби файласуфлар илгари сурган мумтоз либерал-демократик қадриятларни асраб қолиш учун ижтимоий тараққиёт, эрк ва ҳаёт тарафдорлари бўлган “мен”лар иттифоқи зарур.

“Мен” концепцияларига хос фалсафий-антропологик ғояни ўзида жамлаган Фауст умрига якун ясаётиб бундай дейди:

*Узоқ ҳаёт йўлин ўтдиму босиб,
Олам ҳикматини айладим якун.
Ким эрк, ҳаёт деб жанг қилолса ҳар кун –
Эрку ҳаёт учун ўша муносиб.*

Бугун инсоният ва ижтимоий тараққиёт ҳам эрк учун, ҳаёт учун курашиб яшовчи “мен”ларга ўта муҳтож.

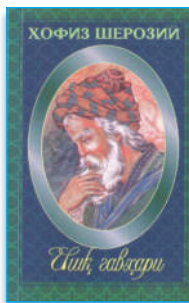
SO'ZDAN YARALGAN MO'JIZALAR

Adabiyotshunos va tarjimon Rustam JABBOR mutolaa qiladi

СИРЛАР ТАРЖИМОНИ

Сўз ким учундир шунчаки мулоқот воситаси, ким учундир ўткир қурол ёки оддий товушлар йиғиндиси бўлса, илоҳий истеъдод эгалари учун бемисл мўъжизалар манбаидир. Ҳофиз Шерозий ана шундай улғў ижодкорлар сирасига киради. Асрлар ўтса-да, унинг дилбар ва беназир ашъори назм шайдоларини ҳайрат уммонига ғарқ этиб келаётир.

Хожа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий милодий 1326 йили Эроннинг қадимий илму ирфон масканларидан саналган Шероз шаҳрида туғилган. Отаси Баҳоуддин асли исфаҳонлик бўлиб, базозлик билан шуғулланар, оила ўртамеёна кун кечирар эди. Отанинг бевақт вафоти сабаб оила танг аҳволга тушиб қолади. Икки ака иш қидириб ёт ўлкаларга кетади, кичкина Муҳаммад эса новвойга шогирд тушади. У арзимас маошининг бир қисмини тирикчиликка, қолганини илм таҳсили ва хайр-эҳсонга сарфларди. Ёшлигидан ўткир зеҳни, фасоҳати, юксак шеърӣ қобилияти билан ажралиб турган Муҳаммад диний ва дунёвий илмларни чуқур ўрганган, Қуръони каримни ёд олган. Ширали овозда Қаломуллоҳни тиловат қилиши, диний китоблар, қисса ва марсиалар, ғазалларни ўқиши барчага манзур бўлганидан, у қиссахонлик қилиб рўзғор тебратган.

“Ҳофиз” сўзи арабча “ҳафаза” – асрамоқ калимасидан ясалган. Икки тоифа кишилар шу ном билан иззатланадилар: Қуръони каримни ёд олган қорилар ва ширали овозга, юксак истеъдодга эга бўлган хонандалар. Бизда сўзнинг иккинчи маъноси кенгрок қўлланади.

Ҳофиз Шерозий ҳар икки маънода бу номга муносиб эди. У Қуръонни ўн тўрт усулда қироат қила олар, қасидаҳонлигу қиссахонлиқда ҳам унга тенг келадигани топилмас эди. Шу боис у ўзига Ҳофиз тахаллусини олган. Ёшлигидан хаттотлик илмини ҳам эгаллаган.

Ҳофиз – инсон қалбида жўш урган, аммо сўз билан ифода этиш мушкул бўлган туйғуларга ном бера олган, уларни ифода эта билган шоир, чин маънода илоҳӣ ишқ куйчиси. Унинг мажоз воситасида битилган шеърларида “авом ишқи”га хос юзакилик учрамайди. Ҳофиз ғазалларида риндлик, бодапарастлик, кўр-кўрона тақвою тоатни тарк этиш, ҳақиқатни огоҳ ва ўткир қалб кўзи ила кўриш ва унга интилиш ғоялари илгари сурилади. Мутаассиб руҳонийлар ўз даврида уни даҳрийликда айблаб, таъқиб этган бўлсалар-да, маърифатпарвар мутафаккирлар, ориф алломалар шоирнинг бирор мисрасида шаккоклик белгиси йўқлиги, аксинча, у Қуръон ва ҳадислардан зинҳор четга чиқмаганига шохидлик беришган. Шу боис ўз даврининг етук фозилларидан бўлган Мир Қосим унинг қуллиётини “форс тилидаги Қуръон” деб атаган экан. Шоирнинг ўзи ҳам бир ғазалида “Ҳар чи кардам, ҳама аз давлати Қуръон кардам”, яъни “Нимаики қилган бўлсам, ҳаммасини Қуръоннинг шарофати, амри ва давлати туфайли амалга оширдим”, дейди.

Алишер Навоий бобомизнинг ҳам шоир ижодига эҳтироми юксак бўлган. Форсий тилда битган ғазалларида Ҳофизга хос фасоҳат ва балоғат жилва қилиб туради. “Насойим ул-муҳаббат” асарида унга “лисон ул-ғайб ва таржумон ул-асрор”, яъни ғайб тили ва сирлар таржимони, дея таъриф берган. “Насойим ул-муҳаббат”да ёзилишича Ҳофиз Шерозий бирор пирнинг сабоғини олмай, қўлидан тутмай туриб, шундай комилликка етишганки, бундай даража ҳали бирор инсонга насиб этган эмас.

Бироқ давр ижтимоий муҳити, мўғуллар истилосидан сўнг парокандаликка юз тутган мамлакатдаги аҳвол шоир ижодига ҳам таъсир кўрсатади. Ҳофиз гарчи кўплаб ҳукмдорлар эътиборини тортган, улар илтифотига сазовор бўлган эса-да, асосан фақирлик ва муҳтожликда кун кечиради. Қалтабин уламолар, истеъдодсиз шоирларнинг таъқибига учраб, улардан кўп азият чекади. Сарой шоирларидек бой, тўқ ва фаровон кун кечириши ҳам мумкин эди, аммо у қалб хазинаси, ишқ дақинасини ҳар қандай бойликдан устун билди:

*Чу Ҳофиз ганжи ў дар сийна дорам,
Агар чӣ муддаий бинад, ҳақирам.*

Маъноси: гарчи муддаий – даъвогарлар кўзига ҳақир, камбағал ва мискин кўринсам-да, худди Ҳофиз сингари Яратгanning хазинасини қалбимда жо этганман.

Ҳофиз бутун умр она шаҳри Шерозда яшади. Шеърлари ҳаётлик чоғидаёқ Эрону Туронни забт этган бўлса-да, ўзи Исфаҳон ва Язддан бошқа бирор шаҳарга саёҳат қилмади; ватан соғинчи ва ҳажрига мубтало бўлмаслик учун у ҳар қандай сафардан воз кечди.

*Намедиханд ижозат маро ба сайру сафар,
Насими боди мусаллову оби Рукнобод.*

Маъноси: Мусалло боғининг шаббодасию Рукнобод ариғининг суви сайру сафар қилишимга ижозат бермайди.

Ҳофиз ижодига наинки Шарқ, балки ғарбликлар ҳам катта қизиқиш билан қараган; шеърлари Оврупо тилларига таржима қилинган. Мағрибликлар Ҳофизни ўзларининг Ҳейне, Шиллер, Данте, Вольтер сингари буюклари билан ёнма-ён қўйганлар. Байрон, Гёте, Пушкин каби улуғлар Ҳофиздан илҳомланиб гўзал шеърлар битган.

Ҳофиз туркий халқларнинг ҳам севимли шоиридир. Ўтмишда бирор ўзбек шоири йўқки, шоир шеъриятининг жонбахш булоғидан қониб, баҳраланмаган бўлсин. Унинг ҳўб машҳур байтини ҳар бир ўзбек китобхони таржимасиз ҳам тушунади-ю, лекин қўшмисра шоир Хуршид таржимасида латиф жаранг сочади:

*Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.*

Айтишларича, байтдан хабардор бўлган Соҳибқирон Темур Шерозни фатҳ этган чоқда муаллифни ҳузурига чорлаб, “Эй шоир, мен шу икки шаҳарни обод қилиш, унинг доврўғини оламга таратиш учун ярим дунёни эгаллашга жад қилган бўлсам-у, сен уни қандайдир холга бахш этсанг – бу қанақаси бўлди?” деб сўрайди. Шоир бундай жавоб қайтаради: “Олампаҳо! Саховатиму қўли очиклигим туфайли буйла мискин аҳволга тушиб ўтирибман”. У шундай деб фақирона кийимига ишора қилади. Жавоб Соҳибқиронга манзур бўлиб, шоирни қимматбаҳо инъомлар ила сийлаган экан.

Шоир ўз ғазалларида бизнинг шаҳарларимизни гўзаллик, малоҳат ва фаҳот тимсоли сифатида тилга олади:

*Ба шеъри Ҳофизи Шероз меҳрасанду менозанд,
Сияҳашмони кашмириву туркони самарқандий.*

Мазмуни: Шероз Ҳофизи шеър айтса, самарқандлик сулувлару кашмирлик қоракўзлар ноз бирла хиром айлар.

Байтдаги “турк” сўзи икки маънони англатади: туркий миллат ва гўзал, сулувл, шўх. Ҳофиз Шерозий ҳазратлари шу тариқа ўзига хос, ҳофизона нозик-таъблик, шарқона сўз ўйини – ийҳом санъати билан ўзбек қизларини таърифлаб кетганлар.

Қадимда Ҳофиз ғазаллари юртимиз мадрасаларида ўқитилган. Хаттотларимиз унинг дилбар шеърларини қайта-қайта кўчириб, китобат қилиб, назм шайдоларига тарқатган. Шеърхонлик кечаларида албатта Ҳофиз ғазалларидан намуналар ўқилган, хонандалар унинг қўшиқларини қуйлаганлар.

*Ё Раб, ин шамъи дилафрўз зи қононаи кист?
Жони мо сўхт, бипурсед: ки жононаи кист?*

Мазкур матла билан бошланувчи ғазални ўзбекона оҳангларда ўзбек ҳофизи Шерали Жўраев ижросида тинглаб гўзал ҳисларга ошно бўлганмиз:

*Қайси уйнинг шамъидир у, қайси жойда хонаси?
Уртади жонни, сўранг: кимнинг эрур жононаси?*

Шу қўшиқни ҳар гал тинглаганимда икки ҳофизнинг нақадар бетакрор иқтидор соҳиби эканига ич-ичимдан иқрор бўламан...

Ҳофиз бир ғазалининг мақтаида бундай деган:

*Манам он шоири соҳир, ки ба афсуни суҳан,
Аз наи килк ҳама қанду шакар меборам.*

Мазмуни: мен шундай сеҳрғар шоирманки, сўз ила афсун ўқиб қаламнинг қамиши орасидан қанду шакар тўқа оламан.

Рост, Ҳофиз қаламидан тўкилган бу “қанду шакар” асрлар ўтса-да, лазиз таъмини йўқотмайди.

НАВОЙНИ ЙИҒЛАТГАН ДОСТОН

Лайли ва Мажнун. Мана, неча юз йилларки бу икки ном пок севги ва садоқат рамзи бўлиб келаётир. Уларнинг ишқи қанчадан-қанча қиссаю афсоналарда қуйланмади! Не-не шоирлар уларнинг қайғу-аламга тўла ҳаётини достон этмади дейсиз!

Лайли ва Мажнун чиндан ҳам ҳаётда яшаб ўтганми, деган савол адабиётшунос олимларни кўпдан ўйлантириб келади. Баъзи маълумотларга кўра Қайс тарихий шахс бўлиб, унинг тўлиқ исми Қайс ибн Муоз ёки Қайс ибн Мулавваҳ бўлган ва Мажнун тахаллуси билан шеърлар битган.

Дарҳақиқат, араб мумтоз шеъриятида исломиятдан аввал ушбу тахаллус билан бир қанча шоир ижод қилгани маълум. Лекин уларнинг қай бири ишқи достон бўлган Мажнун эканини аниқлаш мушкул. XI асрда яшаган тарихчи ва сайёҳ Носир Хисравнинг машҳур “Сафарнома”сида ёзилишича, араб ўлкаларидан бирида, Тоиф яқинида маҳаллий кишилардан бири унга Лайли яшаган кўрғоннинг харобаларини кўрсатган.

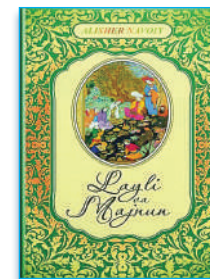
Шарқ адабиётида Лайли ва Мажнун мавзусининг пайдо бўлиши билан боғлиқ хилма-хил фикрлар, тахминлар мавжуд. Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий сингари форс адабиётининг етук салафлари бу мавзуда бир-биридан рангин ва гўзал достонлар яратганлар. Ана шу уч буюк сиймони ўзига устоз билган, ўз таъбирича, “асҳоби Каҳф” итидек уч биродарга эргашган ҳазрат Мир Алишер Навоий илк бора бу қиссани туркий тилда қайтадан дунёга келтиради, кўҳна қиссани навоиёна руҳ ва фасоҳат ила янгилайди.

Навоий талқинича, икки ёш қалбида ишқ ғунчалари айнан баҳор фаслида пайдо бўлади. Мажнун ишқининг маромига етиб “пишиши”, у ҳижрон оташида ёнган палла эса саратоннинг жазирамасига уйғун келади. Икки ишқ асирининг умри хазонга юз тутиши кеч кузнинг маҳзун ва дилгир манзараларига уйқашиб кетади.

Асарни ўқир эканман, кўз ўнгимда икки хил қиёфадаги Мажнун гавдаланади. Биринчиси – оқил, ҳар жиҳатдан комилликка эришган, қобил фарзанд; у ота-она ризоси учун ҳар ишга тайёр. Иккинчиси – бутун жисму жони Лайлига айланган, вужуди жунун савдоси-ла тўлиб-тошган савдойи...

Икки ёшнинг муҳаббати шу қадар кучлики, улар ота-оналарининг амридан бўйин товлаб, висолга етишмоғи (худди бугунги кундаги аксар романтик фильмлар қаҳрамонлари сингари) ҳам мумкин эди. Йўқ, уларнинг ҳар иккиси ота-она олдидаги масъулиятни унутмайди. Ҳар иккиси ота-она майли, орзу-ҳавасини деб умрини ўзгалар билан пайвандлашга рози бўлади. Аммо тақдирнинг ўйинини кўрингки, ҳар иккиси ҳам муайян сабабларга кўра чимилдиқни тарк этади ва тасодиф уларни учраштиради.

Лайли ва Мажнуннинг учрашув онини ҳам шоир ўзгача иштиёқ билан тасвир этган. Айнан ўша тунда бутун борлиқ икки қалбнинг бирлашуви учун шароит яратган, паррандаю даррандалар сукутга чўмган. Юлдузлар ҳам фалақда

жимгина уларга бахт тилар, тун ҳам бу дийдорнинг узоқ давом этишини истаб сахарнинг йўлига қора парда тутган эди. Бу висол ўтли дил изҳорларидан, жонбахш суҳбатлардан, ширин эркалалардан нарига ўтмайди... Тонг отгач, Лайли ва Мажнун қисмат амрига бўйин эгиб ортга қайтадилар. Мажнун чин маънода поклик ва беғуборлик тимсоли эди. Унинг муҳаббати шунчаки – бир жинс вакилининг иккинчи жинсга интилиши эмас эди. Асар сўнгида Навоийнинг ўзи айтганидек, бу ишқ мажозийликдан бошланиб, ҳақиқатга қовушган илоҳий бир муҳаббат эди. Шу боис Мажнун жамият учун бегона, ҳатто дали-демона бўлиб кўринган.

Не ажабки, уни инсонлар эмас, ҳайвонлар, тилсиз жонзотлар тушунди. Ҳатто энг хуркак жонивор бўлмиш жайронлар ҳам ундан қочмай, дўст тутинади. Ваҳший ҳайвонлар содиқ итдек ювош тортиб қолади. Қушлар елкаларига қўниб, у билан сирлашади. Агар Мажнун бу қадар пок бўлмаганида отаси Лайлини ўлдирмоққа қасд қилгани ҳам, ота-онасининг ўлими ҳам унинг тушида аён бўлмас эди. Ҳатто Лайлининг ўлими ҳақида ҳам унга ғойибдан хабар етади.

Буюк адиб Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”даги Қумушбидини, Оноре де Бальзак ўзининг севимли қаҳрамони Горио отани “ўлдириб” қўйганида ёш боладек кўзёш тўккан. Худди шу ҳолни ҳазрат Навоий ҳам бошдан кечирган эканлар:

*Сўгин нечақим узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир.*

Атоқли адабиётшунос Суйима Ғаниеванинг эслашича, хорижлик машҳур шарқшунос олим катта минбарда туриб дoston ҳақида гапираркан, кўзига ёш олиб, “Мен ана шундай буюк шоирни етиштирган ўзбек халқи олдида таъзим қиламан!” деган экан.

Достонни ўқирканман, миямда доим бир фикр чарх ураверади: чин дилдан севмаган инсон бундай жонли, ғамгин ва ўтли асарни битолмаган бўларди! Навоий бир лаҳзалик висолдан сўнг яна Мажнунни ўз измига солган фироқ ҳақида ёзар экан, дейди: “Киши юз йил ҳижрон дардини ютиб, бир дамгина васл лаззатини тотса-ю, яна айрилиққа дучор бўлса-да, ғам чекмаса бўлади, ахир барибир васлдан баҳра олди-ку, шунинг ўзи ҳам бир неъмат. Аммо ана шу неъмат ҳам менга насиб этмади...” Бу жумлалар буюк бобомизнинг ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган армонидан сўз очгандек туюлади. Зеро, тақрор айтсак айб саналмас – севгини ўз бошидан кечирмаган инсон муҳаббатни бу қадар олий даражада тараннум этиши мумкинми?! Ҳа, Мажнун бу – ошиқ Навоий. Зотан, ҳазрат ўзини Мажнунга бежиз қиёсламаган:

*Вомику Фарҳоду Мажнундеклар ул водий аро
Бўлсалар пайдо, мени ҳам ул ародан излангиз.*

ҲАЁЛОТ ОЛАМИДАГИ ОДАМ

Инглиз постмодерн адабиётида Жон Роберт Фаулзнинг ўзига хос ўрни бор. У, айниқса, “Коллекционер”, “Афсунгар”, “Француз зобитининг хотини”, “Дэниэль Мартин”, “Мантисса” сингари роман ва қиссаларида воқеликни ноанъанавий усулда, ўткир ва теран нигоҳ ила ёритишга ҳаракат қилган.

Адиб 1950 – 1963-йилларда Франциянинг Пуатье университетида, Грециянинг Спецесс оролидаги гимназияда, Лондондаги Авлиё Годрик коллежида ўқитувчилик қилади. Юнон оролида машҳур

“Афсунгар” (“The Magus”) романини яратиш ғояси туғилади; асар воқеалари ҳам шу ерда бўлиб ўтади. Жон бўлажак умр йўлдошини ҳам айнан Спецесс оролида учратган. Дарвоқе, Фаулзнинг кўплаб қаҳрамонларида Элизабетнинг қиёфаси, сажияси, феъл-атвори муҳрланган, буни ёзувчининг ўзи ҳам эътироф этган.

“Афсунгар” адибга шон-шўҳрат олиб келди. Асар бош қаҳрамони Николас Эрфенинг прототипи муаллифнинг ўзидир. Романда кундалик турмушидан зе-рикиб, саргузашт истаб, она юртидан бош олиб чиқиб кетган, кейин ўзи истагандек реал воқеликдан йироқ, ҳаёлот оламига тушиб қолган, охир-оқибат дастлабки ҳаёт тарзига қайтган одам қисмати ҳикоя қилинади. Инсон истакларининг чексизлиги, тақдир эса ҳар бир одамга имкониятлари даражасидаги ҳаётни инъом этиши асарнинг асосий мазмун-моҳиятини ташкил этади. Роман ўз имкониятимиз хорижидаги нарсаларни орзулаб эмас, ҳаёт бизга тақдим этган неъматлардан тўғри фойдаланиб, умрнинг ҳар лаҳзасидан завқ олиб яшашимиз лозимлигини уқтиради гўё.

Роман сюжети оддий эмас. Николаснинг Грециядаги чекка оролда Кончис билан учрашуви уни ҳаёти тубдан ўзгаришига олиб келадиган сирли ўйинлар ва синовлар силсиласига гирифтор қилади. Кончиснинг шахси ва мақсадлари сир бўлиб қолади. У фақат афсунгар эмаслиги, балки Николаснинг ҳаётини ўзгартиргани келган сирли куч экани сезилиб туради. Романда эркинлик, масъулия, танлов, ҳақиқат, иллюзия ва ҳаётнинг маъноси каби фалсафий, экзистенциал масалалар кўтарилган.

Назаримда, роман ниҳояси онгли равишда очиқ қолдирилган. “Николаснинг ҳаёти қандай ўзгарди? Кончис мақсадларига эришдими? Николаснинг янги шахси шаклланганми?” Бу каби саволларга жавоб йўқ. Жавобсизлик эса ўқувчига ўз талқинини яратиш, роман маъносини ўзича англаш имконини беради. Ўқиш асносида унда Ҳомернинг “Илиада” ва “Одиссея”си, Шекспир драмалари таъсирини илғагандек бўласиз.

70-йилларга келиб, Фаулз ҳаётий қарашларини ўзгартиради. Бу ўзгаришлар “Қора ёғочдан қурилган минора” (1974) қиссасида яққол кўзга ташланади. Асар қаҳрамони озодлик ва одатий ҳаёт тарзидан қай бирини танлаш ҳақида узоқ ўйланиб, ниҳоят иккинчисини танлайдики, бу ҳол ҳар бир ўқувчида айрича муносабат уйғотиши табиий...

ҲАЁТ УНЧАЛИК ЁМОН ЭМАС

...XIX аср охирлари. Франция, Париж. Ўртаҳол одамлар тўпланиб, гурунглашиб ўтирадиган қаҳвахоналардан бирига сочлари тўзгиган, одмигина кийинган, шопмўйловли кишининг кириб келиши ҳеч кимнинг эътиборини тортмади. Давра аҳли гурунгга чандон берилиб кетган, бири олиб бири қўйиб, машҳур адиб Ги де Мопассаннинг асарларини муҳокама қилишар эди. Баҳс ҳаддан ташқари қизиқ кетганидан ва ҳамма ўз фикри, таассуротларини айтишга ошиқаётганидан бу ерда адибнинг ашаддий мухлислари жамланганини англаш қийин эмасди.

Нотаниш киши секингина даврага қўшилиб, гали келишини сабр билан кутди. Ниҳоят, вазмин сўз бошлади:

– Азизлар, Мопассаннинг асарларини мен ҳам ўқиганман. Аммо улар сиз айтганчалик мукамал сўз дурдоналари эмас, кундалик ҳодисаларнинг оддийгина акс садоси, холос. Ҳайронман, уларнинг нимаси сизни шу қадар мафтун этди экан?

Давра сув қуйгандек жимиб қолди. Аммо бу жимлик бутун қаҳвахонада кўпажак тўполоннинг ибтидоси эди.

– Нега қараб турибмиз? Мопассанни танқид қилиш қанақа бўлишини кўрса-тиб қўймаймизми бу саёққа!

Шўрлик нотаниш киши оломоннинг оқ калтак-қора калтаги остида қолди. Ғазабга минган мухлислар бечорани аямай тепкилар, дўппослар, у эса бутун вужуди билан ўзини мушт ва тепки ёмғиридан ҳимоялашга тиришар эди. Шу чоқ кимдир ўзини четга олганча, бор овозда қичқилиб юборди:

– Шошманглар, нима қиялпсизлар?! Ахир бу... Ги де Мопассаннинг ўзгинаси-ку!..

Мопассан ўз даврида минглаб адабиёт мухлисларини ўткир тили, ҳаққоний ҳикоялари, бетакрор ижоди билан ром эта олган буюк француз ёзувчиларидан. У жаҳон адабиёти тарихига кичик жанр – ҳикоячиликнинг йирик дарғаси бўлиб, ўқувчини ҳам қулишга, ҳам йиғлашга, ҳам фикрлашга чорлайдиган ўлмас новеллалари, инсон ва ҳаёт ҳақидаги такрорланмас асарлари билан кирди. Қисқа ва сермазмун ҳикояларида инсон руҳиятининг ҳамма англайдиган, аммо ифодадалашга қийналадиган қирраларини, мавҳум ҳиссиётларни, инсон табиати, феъл-атвори ва тақдирини тиниқ-равон тасвирлай олди.

Мопассаннинг онаси ўз даврининг буюк ёзувчиси ва мутафаккири Гюстав Флобернинг мухлиси ва дўсти эди. Мопассаннинг ёзувчи сифатида шаклланишида маърифатпарвар онаси ҳамда Флобер ижодининг аҳамияти бениҳоя катта бўлган. Бўлғуси адиб Флобернинг руҳий ва маънавий тарбияси остида камол топди. Устоз адиб унинг илк машқларини ўқиб, “Сенда истеъдод борми-йўқми – билмадим, аммо, ҳеч қачон унутмаки, истеъдод узоқ ва машаққатли сабр-бардошни талаб этади, тинимсиз изланиш керак”, дея маслаҳат берган эди.

Мопассаннинг ёзувчилик истеъдоди юзага чиққан давр Франция-Пруссия урушидаги шармандали мағлубият, Париж коммунаси воқеалари юз берган йилларга тўғри келади. Адиб асарларида ана шу сиёсий-ижтимоий долғалар ҳам ўз аксини топган.

Ёш адибнинг “Дўндиқ” ҳикояси (1880) катта ҳодиса сифатида баҳоланган. Устози Флобернинг таърифи билан айтганда, “шу биргина ҳикоянинг ўзиёқ Мопассаннинг адабиёт тарихида қолмоғи учун етарли эди”. Ҳикояга руанлик енгилтабиат бир қизнинг саргузашти асос қилиб олинган. Пруссалар томонидан ишғол қилинган Руандан йўлга чиққан дилижансда бир гуруҳ зодагонлар, оқсуяк хонимлар ва жаноблар орасида шаҳарда енгилтаклиги билан танилган “Дўндиқ” лақабли қиз ҳам бор эди. Дастлаб ҳамроҳлар қизнинг ўзларига номуносиб ҳамсафар эканини ошкора сездирадилар. Аммо узоқ йўлга етарлича озиқ-овқат ғамламай чиққан олиймақом йўловчилар қизнинг камтарона меҳмондорчилигини рад этишмайди. Дўндиқ ҳамсафарларини тазйикдан қутқазмоқ учун душман офицерининг жирканч талабини бажаришга мажбур бўлади. Олийнасаб кимсалар ўз жони, ҳузур-ҳаловати учун уни душман тўшагида ётишга ундайди. Таъқиб ва ўлим таҳликасидан қутулиши билан эса у кимсалар яна нафрат кўзойнагини тақиб олишади...

“Ҳаёт” романи (1883) адиб ижодий камолотининг юксак чўққиларидан биридир. Ушбу асарда инсон ҳаёти ҳар доим бир хил кечмаслиги, тақдир унинг орзу-истаклари, ҳис-туйғулари билан ҳамиша ҳам ҳисоблашавермаслиги бош қаҳрамон Жанна де Во қисмати мисолида акс эттирилади. Ҳаётда инсон ҳар қадамда алдов, хиёнат, ноҳақлик билан юзма-юз келиши мумкин. Ишонувчан-

лик, оққўнгиллик, соддадиллик билан ҳаётнинг шафқатсиз курашларида ғолиб чиқиш мушкул. Бунинг учун одамдан сабр-тоқат, чидам, ақл-идрок ва керак бўлса айёрлик ҳам талаб этилади. Асар ниҳоясида қаҳрамонлардан бири айтган гап муаллиф ҳулосасини ифода этади: “Ҳаёт унчалик дуруст эмас, аммо у айримлар ўйлаганидек ёмон ҳам эмас”.

Дарвоқе, Мопассаннинг бир неча ҳикоясини ўзбек тилига ўгирганман. “Зебигардон” ҳикояси мени қаттиқ ҳаяжонга солган. Телевидениеда айнан шу ҳикоя асосида теленовелла сценарийсини ҳам ёзганман. Адибнинг “Тазарру” ҳикояси ҳам таржимон, ҳам ўқувчи сифатида мени ларзага солган, бир неча кун ғалати кайфиятда юрганман...

РИМ БИЛАН ҒОЙИБОНА ТАНИШУВ

Дунё болалар адабиётида Жанни Родари ижоди муҳим ўрин тутди. Унинг эртақ ва ҳикоялари, қиссалари жаҳоннинг турли мамлакатларида яшаётган болалар қалбига, онгу шуурига чуқур кириб бора олган.

Жанни Родари Италияда туғилган (1920). Унинг отаси ёшлигида вафот этади ва онаси уч ўғлини олиб ўз қишлоғи – Варесоттога жўнайди. Жанни акаларига қараганда нимжон ва касалванд эди. У болалигидан мусиқа ва адабиётга ошно бўлади. Скрипка чалиш сирларини кунт билан ўрганади. Нитше, Шопенхауэр, Толстой асарларини севиб мутулаа қилади.

Иккинчи жаҳон уруши бошланганда талаба бўлган Родари Қаршилиқ ҳаракатига аъзо бўлади. Урушдан сўнг 1948 йилда “Унита” газетасига мухбир бўлиб ишга қиради. Ўша йилдан эътиборан у болаларга атаб асарлар ёза бошлайди.

Родари бутун дунё болаларининг меҳрини қозонган “Чиполлинонинг саргузаштлари” асарини яратган. “Жельсомино ёлғончилар мамлакатиди”, “Осмондаги ва ердаги шеърлар”, “Янги йил арчалари сайёраси”, “Осмондаги торт”, “Бекорчи лақабли Жованнинининг саргузаштлари” сингари асарлари ҳам кичикинтойлар китоб жавонидан ўрин олган.

Адиб асарлари ўзбек тилида ҳам босилиб чиққан. Жумладан, 1990 йилда “Рим эртаклари” китоби нашр этилган эди. Менга бу китобни ўрта мактабда, қайси бир танловда совға қилишган. 600 саҳифага яқин китобни бир ҳафта қўлдан қўймай ўқиганим эсимда. Айниқса, “Учтадан охири бор эртақлар” асари бошқача, ғайриоддий услуби билан мурғак шууримда из қолдирган. Бу туркумдаги эртақларнинг ҳар бирида муаллиф ўқувчига воқеаларнинг уч хил ечимини тақдим этади. Мактабда “Сиз ёқтирган асар” мавзусида иншо ёзганимизда, камина худди шу асарни таҳлил қилиб, “беш” олган эдим. Кейинчалик ҳар бир эртақни турли ечимларда тақдим этиш анъанаси синфимизда кенг тарқалган. Ҳар бир эртақни ўқиганимда Родарининг шу услуби эсимга тушар, ўзимча унинг иккинчи, учинчи хотимасини ўйлаб топиб, махсус дафтарга жамлаб борганман. Ижод йўлини танлашимга ҳам, эҳтимол, шу асар туртки бергандир?..

...Кун кеча Италия сафаридан қайтдим. Римнинг гавжум, сершовқин кўчаларини кезарканман, бу қадимий ва бетакрор шаҳар билан мени ғойибона таништирган буюк адиб Жанни Родарининг қувноқ ва ҳикматли овози қўлоғим остида тинимсиз жаранглаб тургандек бўлди...

Taraqqiyot tilsimini izlab

Жаҳонда интеграция ва глобаллашув жараёни кучайган вақтда жамиятни модернизациялаш йўналишида тўпланган муаммоларни таҳлил этиш ва концептуал моделларни ишлаб чиқиш, демократик ривожланиш жараёнларини сиёсий-фалсафий таҳлил этиш ва уни бошқариш тизимини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада ривожланган давлатларда эътиборга лойиқ илмий изланишлар олиб борилмоқда. Шу боисдан Президент Шавкат Мирзиёев масалани жиддий қилиб қўйди: “Давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига баҳо беришда қонунийликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қандай ҳимоя қилинаётгани, уларга давлат хизматлари кўрсатишнинг сифати ва очиқлиги биз учун энг асосий мезон бўлиши шарт. Халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак” (*Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этайлик. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2016. 21-бет*).

Ўзбек жамиятини модернизациялаш аънавлари тарихи ўрта асрларга бориб тақалади. А. Қодиров нақшбандиядаги меҳнат, яратувчанлик этикасини насронийликдаги М. Лютер, А. Кальвинлар асос солган протестант меҳнат этикасига ўхшатади: “Шарқ Уйғониш даври илмлари орқали оёққа турган Ғарб цивилизацияси айнан протестант меҳнат этикаси туфайли тараққиётда Шарқдан илгарилаб кетди” (*Қодиров А. Аънавий жамият ва уни модернизациялаштириш стратегияси. Тошкент, 2006. 5-бет*). Олим Ўрта Осиёнинг ривожланишда орқада қолиши сабаби Ғарбда денгиз йўлларининг очилиши на-

тижасида Буюк Ипак йўлига эҳтиёж камайиши, географик кашфиётларда (Колумбнинг Американи кашф этиши ва бошқалар); фан ва техникада оқшашимиз сабаби ислом динининг ортодоксал, тасаввуфнинг айрим реакция қанотлари таълимотларининг салбий таъсири кўпроқ бўлганида деб ҳисоблайди.

Нақшбандиянинг “Дил ба ёру даст ба кор” шiori ислом юртларига кенг тарқалган. Бизнингча, бу таълимотнинг Осиёда оммалашувида унинг соддалиги, мантикийлиги ва мақсади етакчи омил бўлган. Лекин, барибир, бу таълимот жамият ҳаётига, дейлик, Конфуций қоидаларидек сингиб кетмади.

Таълим ислохотлари орқали жамият модернизацияси ғоясини жадид боболаримиз бошлаб берди. Бу – Туркистон халқларини ўрта асрчилик турмушидан қутқариш ва маънан уйғотиш ҳаракати эди. Жадидчилик моҳиятида миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамоти, уйғониши, миллий мустақиллик учун кураш масаласи ётарди. Жадидлар миллатнинг тараққий топтоғи озод ва мустақил бўлишдан бошланишини англаб етди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Франция ва бутун Европада модернизацияни бошлаб берган “маърифатпарварлик абсолютизми” шамоллари икки асрдан кейин Туркистонга етиб келди. Аммо чор Русияси мустамлакачилари жадидчиликни ҳаётга татбиқ этишга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Яъни маърифатли халқ бўлиш ғояси Европада яхши қарши олинган бўлса, Туркистонда таъқиб ва қатағонга учради. Халқнинг маърифатли бўлиши ҳукмрон сиёсатга ёқмади.

Жамиятнинг бир ижтимоий-иқтисодий тараққиёт босқичидан иккинчисига ўтиши осон кечади-

ган жараён эмас. Бунинг учун барқарор тараққиётга зарур асос вужудга келтирилиши лозим. У эса мамлакат тараққиёти даражаси, халқнинг ўзига хос турмуш тарзи, менталитетига асосланган ҳолда, ўтиш даврининг стратегик моделини ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ қилишни талаб этади.

Ўтиш даврининг барча мамлакатлар учун умумий бўлган андазаси йўқ. Истиқлолнинг илк йилларида Ўзбекистоннинг ҳам ўз ривожланиш модели ишлаб чиқилди. Биринчи Президент Ислоҳ Каримов “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли”, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” каби асарларида ўзбек моделининг моҳияти ва вазифаларини кўрсатиб берди. Унда республиканинг ўзига хос хусусиятлари, шарт-шароитлари, миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзи, халқ аънавлари, урф-одатлари ҳар тарафлама ҳисобга олинган.

Жаҳон мамлакатларида тараққиётнинг турли моделлари мавжуд. Жумладан, “американча модел”да эркин бозор муносабатлари, “япон модели” ва “француз модели”да давлатнинг кучли иштироки, “олмон модели” ва “швед модели”да ижтимоий йўналиш устуворлик қилади. Лотин Америкаси ва Африка мамлакатлари моделларида асосий эътибор иқтисодиётни барқарорлаштиришга қаратилади. “Польша модели”ни танлаган Шарқий Европа давлатлари жамиятни эркинлаштириш, “фалаж терапия” (шок ҳолати) орқали бозор сари бормоқда. Жануби-Шарқий Осиёнинг Сингапур, Жанубий Корея, Тайвань, Ҳонгконг каби давлатлари импорт молларни олиш ўрнига ўзи рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариб, ички ва ташқи эҳтиёжни таъминлашга ҳаракат қилмоқда (*бу ҳақда яна қаранг: Омонов Б. Жамиятни модернизациялашнинг концептуал асослари. Тошкент, “Алоқачи”, 2019. 140-бет*).

Бирон бир моделдан кўр-кўрона нусха кўчириш – номақбул усул. Муайян восита ва усуллар қайси давлат учун мулжалланган бўлса, улар ўша мамлакатга хос алоҳида шароитда ижобий сама-

ра беради. Шу маънода ўз ижтимоий-иқтисодий моделимизни танлаб олганимиз ўзини оқлади.

Совет тузумидан мерос қолган иқтисодий вазият, аҳоли кўпчилик қисмининг паст турмуш даражасини инобатга олмай, “фалаж қилиб даволаш” усули қўллansa, биздаги мавжуд тузилма, меъёр ва алоқалар тезда барбод бўларди. “Янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг – бошпанасиз қоласиз” деган шiorда халқимизнинг руҳияти тўлиқ акс этган эди.

Бозор муносабатлари – ўзини ўзи бошқарадиган тизим. Бозор иқтисодиётини барпо этишдан, демократик, иқтисодий, сиёсий ислохотлардан кўзланган пировард мақсад – инсоннинг меҳнат, ижодий ва маънавий имкониятларини рўёбга чиқаришни таъминлайдиган муносиб турмуш шароитини яратиш.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда жамиятнинг қуйидаги устувор соҳаларида модернизациялаш амалга оширилди: сиёсий соҳада – эски давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими тугатилди, янги жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари яратилди, давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими шакллантирилди; иқтисодий соҳада – давлат мулкига асосланган эски иқтисодий тизим барҳам топди, хусусий мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи берилди, бозор муносабатларига ўтишнинг ҳуқуқий асослари яратилди; маънавий-мафкуравий соҳада – инсон онги ва қалбига мажбуран киритилган ягона мафкура, коммунистик дунёқараш барҳам топиб, янги демократик жамият унсурлари вужудга келди.

Кейинги йилларда “ўзбек модели” ҳақида турли фикрлар, ҳатто унинг самара бермаслигини асослашга уринишлар бўлмоқда. Жумладан, “давлатнинг бош ислохотчи”лиги демократияга зид, у эркинликни бўғайди, демократия бўлмаган жойда иқтисодий ислохотлар олиб бориш мумкин эмас” қабилдаги фикрлар ўртага ташланмоқда. Бирёқлама айтилган бу фикрларга қўшилмаймиз. Масалан, Жануби-шарқий Осиёда барча ислохотлар бошида давлат туради. Улар ялпи ички маҳсулот ўсиши, техника ва технология ривожини, аҳолининг турмуш тарзи бўйича дунё аҳлига ўрнатилган бўлмоқда.

Ҳар бир давлат равнақида шахс ва давлат ўртасидаги бегоналашувни бартараф этиш, бошқарувнинг демократлашиши ва очиқлиги асосида давлатни ижтимоий жавобгар субъектга айлантириш, аҳолининг барча қатламлари эҳтиёжини қондирувчи изчил сиёсат, ижтимоий адолат ўрнатиш, тарафлар ўртасида келишув (консенсус) ва ўзаро фойдали ҳамкорликка эришиш муҳим тамойиллар ҳисобланади. Ушбу хусусиятларни амалда шакллантириш учун давлат ва жамият ўртасида доимий мулоқот бўли-

ши лозим. Демократик бошқарувда очиқликсиз самарага эришиб бўлмайди.

Модернизациялаш – замонавийлашиш – узлуксиз цивилизация жараёни. Бинобарин, бугун ҳам сиёсий ислохотлар ва жамиятни модернизациялаш муаммоларини аниқлаш ҳамда бошқарув тизимини такомиллаштириш истиқболли ва долзарб масала ҳисобланади.

Бахтиёр ОМОНОВ,
ЎзМУ профессори, сиёсий фанлар доктори

Globalashuv: lison va inson

Ҳар қандай маданият ва унинг таркибий қисми бўлган тил рамзлар олами ҳисобланади. Инсон ҳаёти, олам ва одамга муносабати, борлиқ ва инсонни баҳолаш мезонлари, интилишларининг маъно-мазмунини рамзлар белгилаб беради. Сўз ва тилдан ижтимоий онгни бошқаришда фойдаланиш – долзарб масала. Бу борада рус олими Александр Богдановнинг фикрлари диққатга сазовор. У сўз ва унинг замирида шакллантирилган мафкурада ижтимоий-сиёсий жараёнларни бошқаришнинг асосий қуролини кўради. Олим XIX аср охири – XX аср бошларида Россияда ғарбчилар ва славянофиллар ўртасидаги баҳс қизигандан қизиган бир даврда илк бор тилни омма онгини манипулятив бошқаришнинг омили сифатида талқин этади. У сўзда янги воқеликни, янги тафаккур ва ҳаракат тарзини дастурлаштириш воситасини кўради. Жамиятда ижтимоий бирликка эришиш учун тилнинг ягона қондасини жорий этиш лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди. Тил ва у орқали ифода этилган ғоя ҳам тарихни яратувчи, ҳам реал воқеликни шакллантирувчи куч сифатида намоён бўлади. Шунинг учун янги тилни яратиш ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг асосий воситаси сифатида “мафкуралашган тафаккур”ни шакллантиришга ёрдам беради. Унинг талқинида тил ва мафкура бошқарув маданиятининг энг муҳим жиҳатини ташкил этади. Зеро, тил бир маданиятни бекор қилиш ва дунёни бутунлай

бошқа асосда қайта ташкил этишнинг қудратли воситаси ҳисобланади (*қarang: Богданов А. Всеобщая организационная наука. Текстология. В 2-х кн. Кн. 1. Москва, 1989. Стр. 124 – 131*). Бу фикрнинг рўёбини сўнгги йилларда “маънолар комплекси интервенцияси” орқали айрим мамлакатлар миллий маънавий-маданий асосларини емиришга уринишда ҳам кузатиш қийин эмас.

Баъзи олимлар тилнинг ҳокимиятга эришишдаги ўрни масаласига алоҳида эътибор қаратмоқда. Хусусан, француз тадқиқотчиси Пьер Бурдьё тилнинг сиёсий мақсадларни амалга ошириш воситасига айланишини кузатиб, “леgitим” (қонуний) ёки “тўғри” тил ҳодисасига эътибор беради. Тил сиёсий қуролга айланган экан, бу “қурол”ни “ишлаб чиқарувчилар” ҳамда унга эгалик қилувчилар бўлиши табиий. Шу асосда П. Бурдьё “лингвистик бозор”, “лингвистик капитал” ва “лингвистик капитал эгалари” тушунчаларини киритади. Айнан “лингвистик капитал эгалари” тил бозорида нарх-навони белгилаш қоидаларини жорий этади. Улар, француз социологининг фикрига кўра, ўзи ишлаб чиққан санкциялар тизими орқали “расмий тил”ни қонунлаштиради, яъни қайси сўзлар қадрли ва керакли, унинг маъно кўлами қандай эканини белгилайди (*Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Harvard University Press, 1991. P. 51*). Олим масаланинг яна бир жиҳатига эътибор қаратади.

“Рамзий капитал эгалари” мафкурaviй маҳсулот буюртмачилари сифатида рамзий зўравонлиқнинг зўравонлиқ тарзида эмас, балки бутунлай бошқа, аниқ белгиланган маънода талқин этилишини назорат қилиб боради. Шунга мувофиқ, “тайёрланган мафкурaviй маҳсулот унинг асл маъносини очишга бўлган ҳар қандай уринишни ахлоқсизлик ёки ғайриқонуний ҳаракат сифатида қай даражада кўрсата олса, шунчалик самарадорлиги ошади” (*Ўша манба, 153-бет*).

Шунга яқин фикрларни америкалик тадқиқотчи Хью Данканда ҳам учратамиз. “XX асрнинг улкан ижтимоий инқилоби айни коммуникация соҳасида, яъни ҳокимият эгалари учун тимсоллар (образ) ёки атамаларни яратиш ва назорат қилиш ҳамда шу йўл билан ўз ҳокимиятларини қонунлаштириш имкониятини берадиган воситалар доирасида амалга оширилди. Мафкуралар рамзий шакллардир. Улар аслида муайян атама бўлиб, буларни ким яратаётган ва назорат қилаётган бўлса, ўша бизнинг ҳаётимизни назорат қилади. Ҳар қандай “инқилобчи йўриқномаси”да ҳокимиятни эгаллаш йўлидаги биринчи қадам – ҳокимиятнинг барча рамзлари ва коммуникация воситалари устидан назоратни қўлга киритиш экани ҳақида гап бор. Биз ҳокимиятни куч билан олишимиз мумкин, аммо хатти-ҳаракатларимиз айнан кундалик мулоқотда ишлатиладиган тимсоллар билан белгиланади ва буларни яратиш ҳамда оммалаштиришни назорат қилганлар жамиятни бошқаради” (*Duncan H. Symbols in Society. Oxford University Press, 1968. P. 33*).

Бу икки мутахассис “рамзий ҳокимият”, “рамзий зўравонлиқ” масалаларини алоҳида олинган жамият ва давлат бошқаруви билан боғлиқ тарзда таҳлил этган. Аммо ҳозирги даврда уларнинг фикр-хулосалари халқаро муносабатларда ҳам ифода топаётганини сезиш мумкин. Глобаллашув шароитида “глобал лингвистик бозор” шаклланаётгани очиқ-ойдин кўзга ташланмоқда. Бу бозорни бошқараётганлар, яъни лингвистик капитал эгалари ҳам аён. Айни шулар бу бозордаги об-ҳавою нарх-навони белгиламоқда.

Шунга мувофиқ, “леgitим” (қонунлашган) атамаларнинг мазмуни ва “аён ҳақиқатлар” жамламаси, аввало, мазкур гуруҳ манфаатларини

ифодалаётганини англаш қийин эмас. Очиқ-ойдин кўриниб турибдики, дунёга етакчиликни даъво қилаётганлар, бир томондан, бу легитим тил доирасига кирмайдиган тушунчаларни ва улар ифодалаган воқеа-ҳодисаларни “нотўғри”, “инсонпарварликка зид”, “даҳшатли” дея талқин қилишга интилса; иккинчи томондан, етакчилик мавқеини сақлаб қолишга хизмат қиладиган тегишли сўз ва ибораларни фаол муомалага киритмоқда. Шу тариқа, масалан, ҳарбий кампанияни қонунлаштириш учун номаъқул давлат ёки ҳудуд тизимига нисбатан “тўғри сўзлар”га тескари атамаларни, олайлик, “диктатура”, “инсон ҳуқуқларини поймол этувчи”, “эркин фикрни бўғувчи” кабиларни қўллаш кифоя қилади.

Дунёдаги бошқа сиёсий кучлар ҳам муайян ижтимоий фикрни шакллантириш учун ўз легитим тиллари луғатини фаол ишга солмоқда. Оммавий ахборот воситаларида бундай кучлар, бир томондан, қонунлаштирилган тилга, “тўғри сўз”ларга ўзича маъно юкласа, иккинчи томондан, вазиятга қараб, уларнинг маъно кўламини ўзгартиради.

Инсон онгу тафаккурини ўзгартириш орқали, уни миллий анъана, урф-одат, лўнда қилиб айтганда, маданиятидан ажратиш гегемон давлат ёки давлатларнинг “очиқ жамият моделлари” ҳақидаги орзуларига йўл очади ва дунё устидан ҳукмронлик қилишни осонлаштиради. Табиийки, ўзлигини таниган халқ бунга, қандай бўлмасин, тўсиқ қўйишга, мафкурaviй тазйиқларга қарши курашишга интилади.

Испан социологи Мануэль Кастельс сўзлари билан айтганда, “Ахборотлашган жамиятда ҳокимият фундаментал поғонада маданий кодларга кириб боради... Шу маънода, ҳокимият, у реал бўлганда, номоддий бўлади... Маданий олишувлар моҳиятан ахборот асридаги ҳокимият учун курашдир. Ҳокимият хатти-ҳаракатлар меъёрларини белгилаш имкониятини берадиган ахборот тармоқлари ва улар орқали тарқатиладиган рамзларда яширинган” (*Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общества, культура. Москва, ВШЭ, 2000. Стр. 502 – 503*). Рамзлар эса, авваломбор, сўзда акс этади. Сўзда халқнинг руҳияти мужассам. “Ҳар бир одамнинг ҳоли

сўзи ортида яширингандир” дейди каломда руҳни кўрган ва унга маъно юклаб, ҳушёрлик билан ёндашишга ундаган буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий.

Дунёда ҳукмронликка интилаётган кучларнинг таъсиридан холи бўлишнинг энг мақбул воситаси – тараққиёт йўлини миллий хусусиятларга, азалий шаклланган урф-одат ва қадриятларга мувофиқ тарзда белгилаш. Ўзбекистон айна шу йўлни танлади, фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат, деб белгилади. Президент Шавкат Мирзиёев айтганидек, “Ўзбек тили давлат тили сифатида халқимизни бирлаштиради-

ган, жамиятимизни улуг мақсадлар сари сафарбар этадиган қудратли куч бўлиб майдонга чиқди” (*Ш. Мирзиёевнинг Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг 30 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқидан*).

Хуллас, глобал ҳокимият глобал рамзлаштириш орқали амалга оширилган экан, давлатчиликни сақлаш, жамиятдаги барқарорлиқнинг асосий гарови бўлган халқнинг маънавий қувватини ошириш – авваламбор, миллий-маънавий рамзлар оламида ўзида мужассам этган тилни асраш масаласи билан чамбарчас боғлиқ.

Улуғбек САИДОВ,
ЎзР Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси доценти,
филология фанлари номзоди

Sarhad bilmas kuch

Матбуот ижтимоий онг кўринишларидан биридир. Газета-журналлар ижтимоий муҳит об-ҳавосидан нафас олади, шу муҳитда яшайди, шу муҳит манзараларини ёритади (*Худойқулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси. Тошкент, ТошДУ нашриёти, 1999. 10-бет*).

Оммавий ахборот воситаларининг асосий вазифаси – жамоатчилик фикрини уйғотиш, шакллантириш ва уларни муайян манфаатлар асосида мақсадли йўналтиришдан иборат. Тадқиқотчи М. Бекмуродов фикрича, ОАВнинг ижтимоий фикр субъектларига кўрсатадиган таъсири, одатда, икки йўналишда, яъни жамоатчилик фикрининг бошланиши, шаклланиши ва унинг бевосита амал қилиш жараёнларида намоён бўлади (*қараң: Бекмуродов М. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. Тошкент, “Фан”, 1999. 170-бет*).

ОАВнинг жамият маънавий ҳаётида тутган ўрни тобора юксалмоқда. Айни чоқда одамларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжи ҳам кучаймоқда. Ҳозирги кунда ҳаётимизни ахборотсиз тасаввур этиш қийин. Замонавий тезкор ва аниқ технологиялар яратилиши натижасида ОАВнинг имкониятлари кенгаймоқда.

Матбуот тарбия қуроли ҳамдир. Шу боис Ўзбекистон Чегара қўшинлари тизимида маъна-

вий-маърифий тарбия ишларини олиб боришда ОАВнинг аҳамияти катта. Бу соҳада маънавий-маърифий тарбиянинг асосий мақсади чегарачилар онгига ватанпарварлик туйғуларини синдиришга; аждодларимизнинг бой маданий мероси билан фахрланиш, анъаналарга содиқлик, миллийлигимизни, қадриятларимизни англаш кабиларни қарор топтиришга; ўз бурчини муносиб ўташ учун тайёрлашга қаратилган. Маънавий-маърифий тарбия асосан ҳарбий қисм командирлари, чегара пости бошлиқлари, тарбиявий ишлар бўйича ўринбосарлари, клуб, кутубхона ходимлари фаолиятида акс этади.

Ватан остонадан бошланади, дейди доно халқимиз. Давлат чегараси мамлакатнинг остонаси, махсус назорат ўтказиш масканлари эса дарвозаси ҳисобланади. Уни кўз қорачигидек асраш, қўриқлаш чегарачилар зиммасидаги масъулият ва шарафли бурчдир. Бугунги кунда ҳарбий хизматчиларда маънавий таҳдидларга қарши жасорат билан курашиш салоҳиятини шакллантириш муҳим. Бу эса тарихий онга, миллий ўзликни англашга нисбатан бўлаётган таҳдид ва хатарларни чуқур ўрганишни тақозо этади.

Собиқ Иттифоқ даврида бир-бирига ара-лаштириб юборилган республикаларнинг мус-

тақилликка эришгач, ўзаро давлат чегараларини белгилаш осон бўлмади. Мамлакатимизнинг истиқлол йилларидаги чегара сиёсати, ҳарбий-сиёсий вазият, янги мустақил давлатлар ўртасида давлат чегараларини белгилаш, муҳандислик иншоотларини қуриш, ҳарбий қисмларни тузиш, стратегик ва тактик жиҳатдан жойлаштириш, уларнинг барча турдаги таъминотини ташкил этиш, давлат чегараларини ҳимоя қилишда олиб борилган кенг кўламли ислохотларни ОАВда ёритиш долзарб масалага айланди. Бир қанча журнал ва газеталар, жумладан, ЎЗР ДХХнинг давлат чегараларини ҳимоя қилувчи кўмитаси муассислигида чоп этилаётган “Чегарачи”, “Ватан остонаси” журналлари; “Сарҳад”, “Ҳамроҳ” газеталарининг тарбиявий аҳамияти каттадир. “Остона”, “Жасур”, “Ватан остонаси” бадиий фильмларида; “Чегарачи”, “Ватанпарвар” кўрсатувларида; “Ахборот”, “Давр” дастурлари орқали эфирга узатилган видеолавҳаларда; “Sarhad.uz” расмий телеграм канали; шунингдек, “Самолётларнинг конструктив ҳолатлари”, “Темирийўл чегара назорати”, “Автоўл чегара назорати”, “Чегара нарядларининг хизмати” ва бошқа кўплаб ўқув-ҳужжатли фильмларида чегара қўшинларида олиб борилаётган ислохотлар, ҳарбий анъаналар, чегарачиларнинг ютуқ ва камчиликлари, уларнинг тарихи, кечмиши ва бугуни ҳақида фикр юритилади.

Соҳадаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш, маънавий-маърифий ишларнинг самараси ва таъсирчанлигини ошириш, кўлами ва миқёсини янада кенгайтириш, аҳоли, аввало, ёшлар қалбида амалга оширилаётган ислохотларга дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, соҳадаги ишларни мувофиқлаштиришнинг ягона тизимини яратиш қуйидаги устувор вазифаларни бажаришни тақозо этади:

– аҳолининг интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланиш маданиятини ошириш, ғоявий ва ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетини кучайтириш;

– маданият, адабиёт, кино, театр, мусиқа ва санъатнинг барча турлари, ноширлик-матбаа маҳсулотлари, ОАВда маънавий-ахлоқий мезон-

лар, миллий ва умуминсоний қадриятлар устуворлигига эришиш;

– ёшлар онгига салбий таъсир этувчи, уларни ғоявий қарамликка бошлайдиган ҳаракатларга қарши самарали кураш олиб бориш ҳамда иродали, фидойи, ватанпарвар ва ўз мустақил фикрига эга авлодни тарбиялаш.

Тадқиқотчи Георгий Почепцовнинг таъкидлашича, гоҳида кучли етакчилик иқтидорига эга шахс кўп-кўп ижобий фазилатларга эга бўлса-да, ижобий тасаввур уйғотмаслиги мумкин. Бунинг сабаби унда муҳит ҳақидаги ахборотнинг камлигидир. Ҳар қандай раҳбар ОАВдан хабардор бўлиши, инқироз ҳолатида ҳам, муваффақиятли фаолиятида ҳам улар билан бирга бўлиши унинг обрў-эътиборини таъминлайди (*Почепцов Г. Профессия: имиджмейкер. СПб, “Алетейя”, 2001. Стр. 94*).

Чегара билмас куч нима? Ахборот! Айниқса, интернет нафақат шахсга, балки жамият ва давлат хавфсизлигига дахл қилувчи қуролга айланиб улгурди. Хусусан, БМТ Бош ассамблеяси, Европа Кенгаши, ШХТ, МДХ ва бошқа ташкилотлар томонидан ахборот-коммуникация технологияларидан жиноий мақсадларда фойдаланишга қарши курашиш бўйича минтақавий ва халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган.

Статистик маълумотларга кўра, ҳозирда дунё аҳолисининг 4 миллиарддан зиёди интернет фойдаланувчиси ҳисобланади. Киберхавфсизлик бўйича халқаро экспертлар 2019 йилда киберхужумлар ҳар 14 сонияда содир бўлишини аниқлади. Ҳар йили кибержиноятчилик оқибатида етказилган моддий зарарнинг миқдори дунё ЯИМнинг бир фоизини ташкил этмоқда (<http://www.statista.com>).

Хулоса шуки, инсонпарвар ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда ахборот ҳамда у билан боғлиқ бўлган ахборотлаштириш жараёнининг ҳуқуқий тартибга солиниши алоҳида аҳамият касб этмоғи лозим.

Раззоқ ШОЙМАРДОНОВ,
Республика Маънавият ва маърифат маркази
бўлим бошлиғи

Ўзликнинг javhari nima?

Глобаллашув даврида миллий ўзликни асраш масаласи дунё олимлари диққат-этиборидаги мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Муҳожирлар мамлакати саналган АҚШда ҳам бу мавзуда салмоқли тадқиқот ва изланишлар олиб борилаётир. Ўтган асрнинг 90-йилларида тамаддунлар тўқнашуви хусусидаги назарияси билан шўхрат қозонган олим Самюэль Хантингтон “Биз киммиз? Америка миллий ўзлигига таҳдидлар” деб аталган китобида айтиш билан долзарб масала теграсида сўз юритган (*Samuel P. Huntington. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New York, Simon & Schuster, 2004*).

Муҳофазакор бўғинга мансуб сиёсатшунос С. Хантингтон Лотин Америкаси ҳамда Осиёдан кўчиб келган кўп сонли муҳожирларни АҚШ ўзлигига таҳдид ўлароқ баҳолайди. Хусусан, испанзабон мексикаликлар яхлит давлатни пароканда қилаётганидан баҳс этади.

С. Хантингтон таъкидича, АҚШда яшовчи турли миллат вакиллари жипслаштирувчи қадрият бу – англиз-протестант маданиятидир (*59-бем*). Яъни муаллиф англиз протестантизмидан ўсиб чиққан насронийлик таълимотини американча миллий ўзликнинг асоси деб билади. Янги юзийликда Ғарб давлатларида, жумладан, Қўшма Штатларда насронийлик ҳамда черковнинг таъсири сусайгани маълум. Хантингтон буни рад этиб жумладан шундай ёзади: “Дин американча ўзликнинг жавҳари бўлган ва шундай бўлиб қолади. Америка давлати диний тафаккурга таяниб барпо этилган. Америкаликлар саноати ривожланган бошқа давлатларга қараганда диний эътиқодда собитроқдир” (*19-бем*).

Сиёсатшунос АҚШдан қўним топган муҳожирлар англиз тили ҳамда протестант маданиятини қабул қилмаётгани, ассимиляция жараёни суст кечаётганини танқид қилади. Унинг фикрича, АҚШ давлатчилиги негизида англиз тили, Инжил ўғитлари, шунингдек, қонун устуворлиги, ҳукмдорларнинг ҳисобдорлиги, индивидуализм, меҳнат ахлоқи ва Ерда жаннат барпо этишга

қатъий ишонч каби қадриятлар ётади. Американча ўзликнинг тамали саналган бу қадриятлардан йироқлашув лисоний ва маданий бирликка раҳна солиши уқтирилади. Америка маданиятининг устун эканини бот-бот таъкидлаган С. Хантингтон муҳожирларнинг ақл-заковати, касбий кўникмасини савол остига олади, кўпроқ уларнинг жамиятга келтираётган зиён-зарари ҳақида фикр юритади.

XX асрнинг иккинчи ярмида АҚШда мультикультурализм таълимоти кенг тарқалди. Бағрикенглик тамойилига таянган ушбу концепция турли миллат, маданият вакиллари ягона сиёсий маконда ҳаёт кечирар экан, этник озчилик мансублари ҳам ўзлигини сақлаб қолишга ҳақли деган ғояни илгари суради. “Биз киммиз?..” китоби муаллифи эса мультикультурализм сиёсатини наинки англиз-протестант маданияти, АҚШ давлатчилигига ҳам таҳдид деб атайди (*171-бем*).

С. Хантингтон фикрича, глобаллашув долғаларида қолган АҚШ олдида уч йўл бор:

1. Космополитизм йўли. Бу йўл чегаралардан воз кечиб глобал очиқ жамият қуришни назарда тутди. Миллий, диний, ирқий хилма-хиллик ҳукм сурган космополитик жамиятда миллий ўзлик йўқолади.

2. Империяча бошқарув йўли. Қўшма Штатлар етти иқлимда ҳукмронлик қилади. Бу ҳолатда ҳам жаҳонгирлик йўлини танлаган давлат миллий ўзлик талабларидан воз кечишига тўғри келади.

3. Миллий бошқарув модели. Бунда давлат Америка миллий ўзлигига таянган ҳолда идора этилади. АҚШнинг “бетакдорлиги ва беназирлиги”га заррача шубҳа қилмаган Хантингтон айтиш учинчи йўлни ёқлайди.

Қайд этиш жоизки, “Биз киммиз?..” китобида баён қилинган баҳсли фикрларга Америка илмий жамоатчилиги раддиялар берган. Хусусан, муҳожирларнинг ақлий салоҳиятига шубҳа билдирилгани ксенофобия, яъни ўзга миллат, ирқ ва дин вакиллари нисбатан нафрат ўлароқ қораланган (*Kevin R. Johnson, Bill Ong Hing. National Identity in*

a Multicultural Nation: The Challenge of Immigration Law and Immigrants. Michigan Law Review. Volume 103. Issue 6. 2005. P.1347).

Сиёсатшунос Алан Вулф англиз-протестант маданияти миллий ўзлик асоси деб белгиланишига эътироз билдириб, ушбу маданият мансублари ўртасида ҳам ички зиддият, тафриқалар мавжудлигига эътибор қаратган (*Alan Wolfe. Native Son: Samuel Huntington Defends the Homeland. // Foreign Affairs. 83. May 1, 2004*).

Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса профессор С. Хантингтон миграция феноменини салбий бўёқда тасвирлашга зўр бериб, унинг АҚШ иқтисодиётига улкан фойдасидан кўз юмганини қайд этган.

АҚШда муҳожирларнинг “гетто”лари вужудга келаётгани, турли этник гуруҳ намоёндалари умумий тил, муштарак маданиятдан айро қолаётгани ижобий воқея эмас, албатта. Айтиш чоқда, Оқ уйга қадар кириб борган ўнг қанотга мансуб сиёсатдонларнинг АҚШдаги миллионлаб муҳожирларни ўз ватанига бадарға этиш ташаббуси ҳам оқилона ечим бўлмайди. Чунки “бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт қўйиш” на инсонийликка, на мамлакат қонунчилигига тўғри келади.

Хўш, АҚШда миллий ўзлик қай тартиб-тамоийлларга асосланиши керак? Бу борада атоқли файласуф ва сиёсатшунос Фрэнсис Фукуяманинг нуқтаи назари жўяли кўринади. “Қўшма Штатлар-

ға (этник) хилма-хиллик улкан фойда келтирганини эътироф этган ҳолда, (этник) хилма-хиллик миллий ўзлик асоси бўла олмаслигини таъкидлаш лозим. Ўзлик (идентлик) конституциявийлик, қонун устуворлиги, фуқаролар тенглиги каби ғояларга таяниши керак. Зотан, барча америкаликлар бу ғояларни ҳурмат қилади”, деб ёзади олим (*Francis Fukuyama. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2018. P. 137-138*).

АҚШнинг этник харитаси шиддат билан ўзгармоқда. Сўнгги тадқиқотларга қараганда, 2021 йилда оқтанли америкаликлар 192,2 миллион кишини (умум нуфуснинг 58 фоизи), қоратанлилар, испанзабонлар, осийликлар ва бошқа этник гуруҳ мансублари 141,1 миллион кишини ташкил этган бўлса, 2050 йилга бориб янги авлод муҳожирларнинг сони оқтанлилардан ортиб кетади (*Multicultural Americans to become majority population by 2050: Report. // The Hill. January 17, 2024. <https://thehill.com/homenews/4412311-multicultural-americans-majority-population-2050/>*). Шу тариқа этник озчилик этник кўпчиликка айланади. Бу сира демографик ўзгаришлар ҳам Хантингтон илгари сурган ўзлик концепциясини амалга ошириш душвор эканидан далолат беради.

Собиржон ЁҚУБОВ,
мустақил тадқиқотчи

Xitoyning qo'shnichilik diplomatiyasi

Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари Хитой учун муҳим стратегик аҳамиятга эга. Шу боис расмий Пекин ушбу минтақа билан кўп томонлама муносабатларга алоҳида эътибор қаратади. Иқтисодий нуқтаи назардан, Жануби-Шарқий Осиёнинг жадал ўсиши ва глобал таъминот занжирларига интеграциялашуви уни Хитойнинг “Бир макон, бир йўл” ташаббусида муҳим ҳамкорга айлантиради. АСЕАН (Жануби-Шарқий Осиё давлатларини бирлаштирган ташкилот) давлатлари билан муносабатларни ривожлан-

тиришга қаратилган саъй-ҳаракатлар замирида Хитой таъсирини кучайтириш ва бошқа йирик кучларни мувозанатлаш истаги ҳам бор.

Жануби-Шарқий Осиё дин, маданият ва тарихий жиҳатдан хилма-хилликка эга ўн бир мамлакатдан иборат: Бруней, Бирма (Мьянма), Камбожа, Шарқий Тимор, Индонезия, Лаос, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Таиланд ва Вьетнам. Минтақа географияси, тарихий иқтисодий алоқалари ва миллионлаб этник хитойларнинг минтақага кўчиши туфайли Хитой ташқи сиёсатида алоҳи-

да ўринга чиқди. Жаҳон урушларидан кейинги даврда Хитойнинг Жануби-Шарқий Осиё билан муносабатлари турли босқичларда ривожланди. Хитой Коммунистик партияси 1949 йили ҳокимият тепасига келгач, минтақадаги партизан ҳаракатлари сабаб ўзаро муносабатларни ўрнатиш қийин кечди.

1970-йилларга келиб, Совет Иттифоқи билан муносабатларнинг сусайиши Хитойни минтақа давлатлари билан робиталарни мўътадиллаштиришга ундади. Шу тариқа Пекин ўша ўнйилликнинг ўрталарида Малайзия, Филиппин ва Таиланд билан расмий дипломатик алоқалар ўрнатди. 1990 йилда эса Индонезия ҳамда Сингапур билан алоқаларни яхшилашга эришди ва АСЕАН билан ташкилот сифатида расмий мулоқот бошлади. Хитой сиёсатидаги бу эволюцияни Пекиннинг “қўшничилик дипломатияси” деб баҳолаш мумкин.

Хитой Халқ Республикаси раиси Си Цзиньпин 2013 йил октябрь ойида Индонезия парламентида қилган чиқишида Чин давлати ва АСЕАН ўртасидаги ҳамкорлик минтақа ва ундан ташқаридаги халқлар манфаати учун зарурлигини урғулади. Пекин илгари сурган “умумий тақдир” масаласи минтақанинг нафақат иқтисодий, балки ташқи сиёсатдаги манфаатларини ҳам қамрайди.

Хитойлик сиёсатшунос Чжан Юнлинг фикрича, кейинги ўн йил ичида Хитойда янги катта тўлқин пайдо бўла бошлади. Бу стратегия Хитойнинг қўшнилари билан ҳамкорликни кучайтиришини, улар билан ХХ аср бошларидаги каби беписанд муносабатда бўлмай, тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида кўришини англатади.

Хитой минтақада ўз мақсадларини амалга ошириш учун иқтисодий рағбатлантириш ва айна дамда “қарздор қилиб қўйиш” каби усуллардан фойдаланмоқда. У буни кўплаб янги институтлар ва лойиҳалар, хусусан, “Бир макон, бир йўл” ташаббуси орқали амалга оширади. “Бир макон, бир йўл” Хитойнинг қўшничилик дипломатиясини ривожлантириш ва Жануби-Шарқий Осиёда “умумий тақдир”га эришиш учун энг муҳим платформаси ҳисобланади. Индонезия, Вьетнам ва Малайзия Хитой капиталини ўзлаштиришда пешқадам саналади. Режалаштириш, техник-иқтисодий

асослаш, тендер босқичида ёки ҳозирда амалга ошираётган лойиҳалар бўйича Индонезия 93 млрд доллар билан рўйхатда етакчи бўлса, Вьетнам ва Малайзия 70 ва 34 млрд доллар билан иккинчи ва учинчи ўринларни эгаллайди.

Пекин “Бир макон, бир йўл” лойиҳаларини ривожлантириш ҳамда Жануби-Шарқий Осиёдаги иқтисодий ва сиёсий амбицияларини илгари суриш учун Ланканг-Меконг ҳамкорлик механизми каби янги субминтақавий ташаббусни ҳам ишлаб чиқди. 2015 йили Катта Меконг субминтақасини (Камбожа, Хитой, Лаос, Мьянма, Таиланд ва Вьетнам) ташкил этувчи олти давлат орасида тузилган Ланканг-Меконг ҳамкорлиги иқтисодий ва маданий соҳаларда ўзаро муносабатларни ривожлантиради. Пекин саноатни ривожлантириш, шунингдек, савдо, қишлоқ хўжалиги ва қашшоқликни бартараф этишга қаратилган лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш учун 22 млрд доллардан ортиқ маблағ ажратди. У ҳозирда Камбожанинг энг йирик молиявий қўллаб-қувватловчиси бўлиб, 2017 йилнинг ўзида мамлакатга 12,6 млрд доллар сармоя киритган. Лаосда қиймати 7 млрд долларлик Хитой – Лаос темирйўл лойиҳасини молиялаштирмоқда. Лаос ва Камбожа Пекин билан икки томонлама ҳаракат режаларини имзолаган давлатлар сирасига киради. У Хитойнинг “умумий тақдир – умумий келажак” лойиҳасидаги сиёсий қарашларини расман тасдиқлайди.

Гарчи 1950-йиллардан бери расмий равишда бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик Хитой ташқи сиёсатининг асосий тамойили ҳисобланиб келган бўлса-да, у Жануби-Шарқий Осиё давлатларининг ички ишларига ҳам нисбатан кўпроқ аралашмоқда. Масалан, ушбу мамлакатлар фуқароларини Хитойда қисқа муддатли дастурларда ўқитиш бўйича ўз фаоллигини кучайтирди. “Хитойнинг кўп томонлама ҳамкорлик стратегияси ва Мьянма ҳақиқатлари” китоби муаллифи Хин Кяу Кйи 2013 йилдан ҳозирги кунгача Хитойда икки минг нафаргача Бирма фуқароси саёҳат, дўстлик ташрифлари ва ўқув сафарларида қатнашганини ёзади.

Пекин Жануби-Шарқий Осиёдаги “хорижий хитойлар” билан “хитой халқига янгилик олиб

кириш”, уларнинг “орзуларини рўёбга чиқаришга ёрдам бериш” учун алоқани қайта йўлга қўйди. Си Цзиньпин бошчилигида Хитой раҳбарияти хориждаги хитойликларга нисбатан узоқ вақтдан бери ўрнатилган сиёсатни ўзгартирди. Айна вақтда минтақада 30 миллиондан зиёд хитой яшайди. Улар ўтмишда Хитойга қарши исёнлар, тартибсизликлар қурбони бўлган ва мамлакатдан чиқиб кетган.

Нафақат Хитой, балки минтақадаги бошқа мамлакатларнинг ҳам манфаатига хизмат қиладиган бу ҳаракат “Бир макон, бир йўл” лойиҳасининг амалга ошишида муҳим ўрин тутди. Чунки бу иттифоқнинг замирида баравар ривожланиш, тенг тараққий этиш каби эзгу ниятлар мужассам.

Ҳабибулла САДИБАКОСЕВ,
сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори

Brim izdoshlari

Театр декорацияси, сценография – тасвирий санъатнинг театр билан боғлиқ соҳаси. Декорация, либослар, ёруғлик, сахна техникаси воситасида спектаклнинг томоша образи (кўриниши) яратилади. Театр рассоми иллюзия ёрдамида томошабинда тарихий давр ва шароит тўғрисида тасаввур ҳосил қилишга уринади.

Ўзбекистон театр санъати сценографияси тарихида 1960 – 1990-йилларда рассом Георгий Брим ишлаган эскизлар ва уларнинг сахнавий ечимлари муҳим ўрин тутди. Ҳозир ҳам Брим издошлари театр рассомлиги бобида устоз анъаналарини жаҳон сценографияси тенденцияларига мос ҳолда такомиллаштирмоқда.

Ўзбекистон Президентининг 2018 йил 28 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори ҳамда 2020 йил 28 майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида театрларни ривожлантириш, жамоатчиликда сахна санъатига бўлган қизиқишни кучайтириш борасидаги устувор вазифалар белгилаб берилди. Ушбу вазифалар асосида ҳар бир театрда йилига 4 тадан, республика бўйича 150 – 160 га яқин янги спектакль сахналаштирилади.

Режиссёр ва сценограф рассом тандеми ҳар бир спектаклга замонавий тенденциялар, инновацион усуллар асосида ёндашса, томошабинни жалб этиш осонлашади. Бу жиҳатдан Георгий Брим яратган мактабнинг етук намоёнаси, сценограф рассом, педагог Шухрат Абдумаликов

амалга ошираётган ишлар ибратли. У ёш режиссёр ва сценограф рассомлар ҳамкорлигини шакллантириш мақсадида ижодий лаборатория тузди. Шу тариқа Асқар Холмўминов (Ўзбекистон), Хуршид Мустафоев (Тожикистон), Нигора Ғойибназарова (Ўзбекистон), Шоҳрух Йўлдошев (Ўзбекистон) каби ёш режиссёрлар билан бирга янгича талқиндаги спектакллар яратилди. Жумладан, А. Холмўминов Сурхондарё вилояти ўзбек давлат мусиқали драма театрида “Жалолiddин Мангуберди” (Назар Эшонқул), Н. Ғойибназарова Сирдарё вилояти мусиқали драма театрида “Қирол Лир” (Уильям Шекспир), “Меҳробдан чаён” (Абдулла Қодирий), “Тоҳир ва Зухра” (Собир Абдулла), “Момо Ер” (Чингиз Айтматов), Ш. Йўлдошев Жиззах вилояти мусиқали драма театрида “Нодирабегим” (Туроб Тўла) драмаларини сахналаштирди.

Сценограф рассом ижоди бошқа ижодкорларниқидан тубдан фарқ қилади. Драматик асарни индивидуал тарзда таҳлил этиш, бадий ва ғоявий ечим асосида эскизлар яратиш, театрнинг аввал бадий кенгаши, сўнгра техник кенгаши жамоасига лойиҳани тақдим этиш, махсус масштаби чизмалар ишлаш, декорацияларнинг монтаж ва демонтаж ишларини ташкиллаштириш, декорацион қурилмаларни ёритиш – ҳаммаси сценограф зиммасига юкланади.

Ёш режиссёр Нигора Ғойибназарова сахналаштирган “Тоҳир ва Зухра” спектаклида сценограф-рассом эскизида бешик тасвири бор. Метафорик аҳамиятга эга бўлган ушбу деталь ҳаракатлантирилганида дастлаб қаҳрамонлар

бешиги, кейинчалик эса бешик атрофида нарсалар ёйиб қўйилиб мол-дунё растаси, спектакль сўнгида эса тобут вазифасини бажарган. Бешик билан тобутнинг шаклий ўхшашлиги орқали расом ва режиссёр “Туғилиш ва ўлим ораси бир қадам, бу бозор дунёда инсон меҳр-муҳаббат-ла яшаб, ўзидан эзгу ном қолдириши муҳим” деган ғояни олиб чиққан.

Таниқли театршунос Алла Сосновская 1980-йилларда бу тенденцияларни батафсил таҳлил қилган. Атоқли режиссёр Баҳодир Йўлдошев Георгий Брим билан ҳамкорликда сахналаштирган афсонавий “Майсаранинг иши” спектакли ўзига хос воқеа бўлган эди. Ушбу сахна асарини билан Ўзбекистонда “театр сахнасида театр” жанрига асос солинди. Абдор Ҳидоятлов номидаги давлат драма театрида сахналаштирилган биринчи версиянинг кейинчалик катта очиқ майдонга кўчирилиши “очиқ ҳаводаги театр” йўналишини вужудга келтирди.

Ш. Абдумаликов 2015 йилнинг сентябрь ойида Бухородаги Абдуллахон мадрасасида театр санъати усталарининг ёзги мактаби доирасида маҳорат машғулоти ўтди. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони асосида “Оташқада” мусикий-пластик композицияси намойиш қилинди. Ш. Абдумаликов ва шогирдлари томонидан ишланган Бобил минорасини эслатувчи декорация очиқ майдонда намойиш этилган спектакль ғоясини теран очишга хизмат қилди. Рассом қушлар етти водийни босиб ўтишини ифодалаш

учун миноранинг етти поғонасини яратган. Охири ҳақиқат дашти босқичига етилганда, гуриллаб гулхан ёниб, сахна ва томошабинлар ўтирган маконни ёритади. Сценограф расом ва режиссёр Авлиёқули Хўжақулиев талқинида “Ҳақ ва ягона ҳақиқат нури” ана шундай ифодаланган. Театр расомлари анъанавий равишда сахна бўшлиқларини парда ва махсус кийимлар билан беркитишади. Сабаби, сахнадаги қора тусли макон катта ҳажмли декорацияни кичрайтириш, ҳатто уни “ютиб” юбориш хусусиятига эга. Бундай вазиятда унсурларини тўғри жойлаштири олиш муҳимдир. Биз таҳлил этаётган сахна асарини талқинида декорациялар эмас, деталларнинг, яъни катта “реквизит”ларнинг декорация ўрнини босиши расом кашфиёти бўлган дейиш мумкин.

Янги давр театр расоми олдида жаҳон тенденцияларини умуминсоний ва миллий қадриятларимиз билан уйғунлаштирган ҳолда томошабин эътиборига ҳавола қилиш, оҳорли ижодий усулларни қўллаш, сахна беағи элементларини такомиллаштиришдек масъулиятли вазифани қўяди. Бу борада новатор санъаткор Г. Бримнинг шогирдлари, хусусан, Ш. Абдумаликов тажрибасини оммалаштириш, соҳага оид ўқув қўлланмалари ва дарсликларга киритиш, ижодий тажриба лабораториясини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Нигора УМАРОВА,

*Миллий Рассомлик ва дизайн институти
мустақил тадқиқотчиси*

Akutagava “dastro‘mol”i

Рюноске Акутагава (1892 – 1927) XX аср япон адабиётини янги поғонага кўтариб, жаҳонга танилган адиблардан. У миллий адабиётни Ғарб сўз санъати анъаналари билан уйғунлаштириб, анъанавий тасвир ва ифода усулини янги йўналишга бурган ёзувчи сифатида танилган. Япон адабиётида энг машҳур мукофот унинг номи билан аталади.

Рюноске Акутагава – ҳикоя устаси. 1916 йили ёзилган “Дастрўмол” ҳикоясида у модернист сифатида қадимги самурай кодекси сақланиб қоли-

шини орзулаган профессорнинг аянч тақдирини қаламга олган.

Ҳикояни теранроқ англаш учун у яратилган вақтдаги ижтимоий, сиёсий, маданий вазият билан таниш бўлмоқ лозим. 1912 – 1926-йиллар Япония тарихида демократлаштиришга биринчи уриниш бўлган “Тайсё даври” деб аталади. Бу давр “француз муаллифларининг кучли таъсири остида бўлган Рюноске Акутагава даври” деб ҳам таърифланади. Ушбу йилларда Япония саноати ривожланган давлатга айлана боради.

Бироқ нархлар ҳам иқтисодий ўсишга мутаносиб тарзда кўтарилади. Оддий одамларнинг ҳаёти ёмонлашади, бу эса бутун Япония бўйлаб ғалаёнларга олиб келади. Умумий сайлов ҳуқуқи, сўз, митинглар, уюшмалар эркинлиги талабидаги оммавий ҳаракатлар кучаяди. У вақтлар Япониядаги ижтимоий-сиёсий вазият оғир, одамлар руҳий иштибоҳ хасталигига чалинган, деярли кунора даҳшатли кўнгилсизликларга дуч келиш мумкин эди. “Кунчиқар юрт”га Ғарбнинг қизиқиши кучайган, бир неча юз йиллар мобайнида ташқи муҳитдан узиб қўйилган японларни “демократик” маҳсулотлари билан маҳлиё қилишга киришилган бўлса-да, императорлик фуқароларни кучли тазйиқ остида ушлаб турар, чегарадан чиққанлар аёвсиз жазоланар эди.

“Дастрўмол”нинг бош қаҳрамони – Токио император университетининг ҳуқуқшунослик факультети профессори Хасэгава Киндзо. Умрини мустамлака сиёсати тадқиқига бағишлаган олимнинг хулосасига кўра, япон инқирозини бар-тараф этиш учун бусидодан ўзга йўл йўқ. Бусидо “жангчи йўли” деган маънони англатади. У самурайлар кодекси, чинакам жангчининг жамиятда, жангда ва ёлғиз қолганда хулқ-атвор меъёрлари, қадим ўтмишга бориб тақалувчи фалсафа ҳисобланади. Ҳикоя қаҳрамони фикрича, “бу таълимотда Амрико ва Оврупо мамлакатларининг насронийлик руҳига яқин жиҳатлар мавжуд”. Агар замонавий Япониянинг маънавий низоми бусидога асосланса, бу япон халқининг улар билан яқинлашувига, халқаро тинчликни таъминлашга хизмат қилиши мумкин... Шу пайт оқсоч уйга меҳмон келганини айтиб, ташир қоғозини узатади. Киндзо уни ўқиб турган китоби орасига хатчўп қилиб қўяди. Қирқ ёшларни қоралаган меҳмон аёл баҳорда ошқозон пардасининг яллиғланиши билан хасталаниб, университет касалхонасига ётқизилган талаба Нисияма Конитиронинг онаси эди. У ўғлининг вафоти ҳақида маълум қилиш ва профессорга миннатдорлик билдиришга келганини айтади. Уй соҳибини ўғли ўлганига етти кун бўлган аёлнинг ўзини тутиши ажаблантиради. Ақалли бир томчи кўзёш йўқ! Овози ҳам муло-йим-хотиржам. Камига, лабларида нимтабассум. Агар аёлнинг сўзлари бир четга йиғиштириб

қўйилса, ўртада кундалик майда-чуйдалар ҳақида суҳбат кетаётгандай эди. Шунда профессор Берлинда таҳсил олиб юрган кезлари Вильгельм I қазо қилганида пансионат бекасининг 12 яшар қизи ва 9 ёшли ўғли унинг бўйнига осилиб, хўнграб йиғлаганини эслайди. Бусидо тарафдори бўлмиш Киндзо овруполикларнинг ҳис-туйғуларини ифода этишда ўта таъсирчан эканини ҳеч ҳазм қилолмасди. “Энди эса ўзи манови аёлнинг кўзёш тўкмаганига лолу ҳайрон бўлиб ўтирибди”. Аёл оқ дастрўмол тутган қўлларини тиззасига қўйган. Профессор унинг қўллари дир-дир титраётганини пайқаб қолади. Аёл ич-ичидан тошиб келаётган изтироб тошқинини босиш учун рўмолчани бармоқларига ўраб, шундай таранг тортардики, сал қолса, тамом... рўмолча иккига бўлиниб, аёл портлаб кетадигандек. Аёл зоҳир-да кулиб турса-да, ботинда зор-зор бўзларди... Профессор кечки овқат маҳали воқеани миридан-сиригача хотинига айтиб бериб, меҳмонни “япон аёлларининг бусидоси” деб атади. Профессор анчагача шундай хушнуд ҳаёл суриб ўтиради.

Муаллиф асарни шу нуқтада тугатиши мумкин эди. Шу кичкина ҳикоя билан ҳам аёлни япон халқининг кўнгли, ботини, қудрати тимсолига айлантирган бўлар эди. Лекин якунда адиб асар мазмунини бошқа ўзганга буриб юборади. Оқсоч берган ташриф қоғозини у Стриндбергнинг “Драматургия” китобига қистирган эди. Китобни очадю шу сатрларни ўқийди: “Ёшлигимда Ҳайберг хонимнинг (адашмасам, у парижлик эди) дастрўмоли ҳақида кўп гапиришарди. Хонимнинг юзи кулиб, қўли дастрўмолни йиртарди. Бу “иккиёқлама ўйин услуги” деб аталарди...” Шу жумла сабаб профессор энди меҳмон хонимни ҳам, хотинини ҳам, япон маданиятини ҳам ўйламасди. Ҳаловати бузилган, бу жумлада “ваннадан қушдай енгил бўлиб чиққан профессорнинг дилини хуфтон қиладиган яширин недир шама бор эди”.

Бусидо ҳам “иккиёқлама ўйин услуб”ига ўхшар, улар айнан бир нарсанинг икки хил воқеаланиши эди. Япониянинг ҳикоя ёзилган вақтдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳолати эсланса, матн остидаги мазмун янада ойдинлашади. Оғир вазиятларда халқни тинчлантириш, эҳтимол,

айбдорлардан чалғитиш учун ғоя, мафкура керак бўлади. Ҳақиқатдан чўчиш, балки фаҳмламасликдан оддий инсонлар бир ҳовуч элита манфатидан келиб чиқиб тақдим этилаётган ғоя атрофида бирлашади, шуни маъқул йўл деб билади. Акутагава “Дастрўмол”ини антиутопик ҳикоя дейиш мумкин. Дастрўмол мафкурага қиёсланади. Жамиятдаги оғриқларни унинг ёрдамида беркитиш, тўсиш мумкин.

Ҳақиқий истеъдод учун макон ва замон тўсиқ бўлолмайди. Миллати, динидан қатъи назар, унинг ёзганлари бутун инсониятга тегишли бўлиб чиқаверади. Акутагава ана шундай ижодкорлар сирасидан.

Маҳфуза ТҲҲИЕВА,

Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети доценти

Termiziy haqmi yo Farog'iy?

Аштархонийлар сулоласининг қудратли ҳукмдори Субҳонқулихон (1625 – 1702) шоир ва олим ҳам эди. Қизиқ жиҳати, айрим замондошлари Субҳонқулихонни кўкка кўтариб мақтаган бўлса, Турди Фароғий каби шоирлар уни кескин танқид қилган. Хўш, уларнинг қай бири ҳақ?

Саидмуҳаммад Субҳонқулихон ибн Саиднадрмуҳаммадхон Бухорода таваллуд топган. Салоҳиятли устозлар кўлида таҳсил олган. Отаси Бухоро тахтига ўтиргач, уни турли шаҳарларга ҳоким этиб тайинлаган.

Субҳонқулихоннинг катта акаси Абдулазизхон отасини тахтдан ағдаргач, у Балхга мустақам ўрнашиб олади. Отаси Саиднадрмуҳаммадхон эса тахтдан воз кечиб, ҳажга кетади. Субҳонқулихон Балхда Бухородан мустақил равишда сиёсат юрита бошлайди. Манбаларда ёзилишича, тариқатдаги пири Абдулғаффорхўжа ака-укани яраштиради. 1658 йили Субҳонқулихон акасининг ҳокимиятини расман тан олади. 1680 йили кексайиб қолган Абдулазизхон Бухоро тахтини укаси Субҳонқулихонга топшириб, ўзи ҳажга йўл олади. У 1680 йили тахтга ўтириб, 22 йил давлатни бошқарган. Хоннинг замондоши, тарихчи ва адиб Хожа Самандар Термизий уни “карам соҳиби, Жамшид мулки вориси, Фаррух шавкатли” ва қудратли Субҳонқулихон деб тавсифлайди.

Субҳонқулихон “Нишоний” таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Тарихчи Муҳаммад Амин Бухорий у ҳақда “Шеърга таъби ҳам баланд эди. Шоир Камол байтига татаббуъ айтган эдилар”, деб ёз-

ган. Хоразм хони Ануша Урганжийнинг тахтдан ағдарилиши ва кўзига мил тортилиши хабарини эшитган Субҳонқулихон “шодлик лабини табас-сумга очиб” бу байтни ўқиган (мазмуни): “Агар мулкка (бирор киши) рахна солса, / Бошини олиб ташлаган яхши. / Лашкар ишончсиз бўлса, тарқатиб юборган яхши”.

Хон шеърларини тўплаб, девон тузгани ҳақида маълумотлар бор. Лекин бу девон ҳозиргача топилгани йўқ. “Тарихи Муқимхоний” асарида Субҳонқулихоннинг қуйидаги шеъри келтирилган:

*Қаддам зи ғами ҳаҷри ту чун шамъ шуд, аммо
Торе зи висоли ту ба чанғам нарасида.
Дар дида фитад, кош, Нишонӣ, гули рӯяш,
Афтодани гул гарчи зиён аст ба дида.*

Мазмуни: “Сенинг ҳажринг ғамидан қаддим шамдек бўлди, лекин сенинг висолингдан бир тор, яъни соч қўлга тегмади. Нишоний, кошки, юзининг гули кўзимга тушса эди, ҳолбуки, кўзга гул тушиши зарарлидир”.

Нишоний ўз атрофига шоир ва олимларни йиғиб, адабий мажлислар уюштирган. Мушоираларда ўзи ҳам шеър ўқиган.

Субҳонқулихон даври адабий ҳаётида икки оқим мавжуд эди. Бири сарой адабиёти, унинг тепасида Субҳонқулихоннинг ўзи турган. Иккинчиси саройга қарши адабиёт эди. Самарқандлик шоир Муҳаммад Бадеъ ибн Муҳаммад Шарифнинг ёзишича, ўша кезлар сарой шоирлари сони юз эллик атрофида бўлган. Муҳаммад Вали Самарқандийнинг ўша даврда тузилган “Музаққир ул-асҳоб” мажмуасида икки юз нафар ижодкор

ҳақида маълумотлар берилган. Сарой шоири Муҳаммад Балхийнинг беш минг байтдан иборат “Субҳонқулихоннома”си ва Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”си яратилди.

Абдулазизхон саройида хизмат қилган Турди Фароғий Субҳонқулихон тахтни эгаллагач, у юритган сиёсатни кескин танқид остига олади ва ҳукмдор билан келиша олмай, саройни тарк этади. У кўрган қийинчиликлар шеърларида акс этган.

Бугун кўпчилик тарихчилар Турди Субҳонқулихондан рўшнолик кўрмагани учун бу аштархоний султонни золим ҳукмдор деб ёзган, дейди. Турди “Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия” асарини 1691 йили битган. Унда Субҳонқулихон даври “*Бир сари азм айла, жойи номусулмондур бу мулк, / Фитнайн авбош, зулму куфру тугъендур бу мулк*”, дея танқид қилинади.

Субҳонқулихон саройига даврнинг таниқли олимларини тўплагани маълум. Ўзи ҳам тиббиёт илми билан шуғулланган. Ҳерман Вамбери Ҳирот шаҳрида бўлганида Субҳонқулихоннинг тиббиётга оид асарини сотиб олган.

Тадқиқотчи Рустам Жабборовнинг ёзишича, бу асар “Хулосат ул-ҳукамо” деб номланади. Иккинчи номи – “Тибби Субҳоний”. Унинг ягона нусхаси Венгрия Фанлар академияси кутубхонасида сақланади. У ўзбек тилида битилган. Субҳонқулихоннинг ўзи бундай дейди: “*Билғил ва оғоҳ бўлғилким, ҳар ким ўткан ва бўлган ҳукамолар ҳикмат баёнида ўзига яраша арабий ва форсий тили бирла китоблар тасниф қилибтурлар. Аммо туркий тили бирла ҳикмат баёнида китоб назаримизга кирмади. Анинг учун туркий тили бирла бу ниёзманди даргоҳи илоҳий, Саййид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодурхон ибн Абулғозий Сайиднадрмуҳаммад Баҳодурхон... бу китобни мувашшаҳ ва музайян қилдим*”.

Субҳонқулихон “Тибби Субҳоний”ни ёзишда қадимги ҳакимлардан Гален ва Гиппократ асарларининг арабча таржимаси ҳамда Ибн Сино китобларидан фойдаланган. Хон форс-тожик тилида “Ихё ут-тибби Субҳоний” (“Субҳонийнинг табобатни жонлантирувчи китоби”) асарини ҳам ёзган. Унинг 301 varaқли қўлёзма нусхаси 2101 varaқами билан ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар хазинасида сақланади.

Субҳонқулихон фолга оид “Рамали Субҳоний” номли асар ҳам яратган. Унинг қўлёзмаси ҳам юқорида тилга олинган хазинада 4260 varaқами билан сақланади. Хоннинг фармонига биноан “Фатовои Субҳоний” деган фатволар тўплами ҳам ишлаб чиқилган. Манбаларнинг далолат беришича, у ҳуқуқшунос ҳам бўлган. Илми нумга (астрономия) оид “Лубби лавойиҳ ул-қамар фи-л-ихтиёрот” (“Ойнинг одамлар ҳаракати-га доир қулай вақт танлаш учун кўрсатмалари”) номли рисола ҳам хон қаламига мансуб. У шу соҳага оид “Равзат ул-мунажжим” (“Мунажжимлар боғи”), “Кифоят ут-таълим” (“Таълим учун кифоя”) сингари асарлар асосида форс-тожик тилида таълиф этилган. Қолаверса, хон Жалолддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”сига форс-тожик тилида “Рисола дар маънийи байти “Маснавий” номли шарҳ ёзган.

Марказлашган давлат тузган Субҳонқулихон диний-тасаввуфий ва дунёвий илмлар соҳиби сифатида ўздан бебаҳо маънавий мерос қолдирган. Аммо унинг асарлари шу кунгача тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Шерхон ҚОРАЕВ,

*филология фанлари бўйича
фалсафа доктори*

Mehri qahridan ustun hukmdor

Миллий асосларни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ижодида ҳам, фотиҳлик ва подшоҳлик фаолиятида ҳам кўришимиз мумкин.

Ҳар бир тил – унинг эгаси бўлган халқнинг миллий қадрияти. Бу қадрият миллатнинг ўзлигини англаши, илдизларидан узилмай улардан

маънавий озиқланиб туриши, қолаверса, ҳамма замонларда ҳам жаҳон саҳнида ўз ўрнига эга бўлишида асосий воситалардан ҳисобланади. Шу боис мустамлакачи давлатлар қўл остидаги халқларни маънавий илдизлари, миллий тили ва ёзувидан мосуво қилишга уринади.

Бобур асарлари туркийда эканидан ташқари, содда, равон битилгани билан ҳам аҳамиятга молик. Унинг она тили равнақи борасида қилган яна бир улкан хизмати – араб алифбосини туркий тил талаффузига мослаштириш, осонлаштириш ва соддалаштириш мақсадида “Хатти Бобурий”ни яратганидир. Шеърларини шу ёзувда битиб фарзандларига жўнатган. Тажриба сифатида шу алифбода Қуръони каримни ҳам кўчиртирган.

Бобур ўз асарларида халқ мақолларидан моҳирона фойдаланади: “Душман не демас, тушга не кирмас”, “Инонмағил дўстинга, сомон тикур пўстинга”, “Кўзларини туз тутди”, “Узри гуноҳдан ёмонроқ” (*Заҳриддин Муҳаммад Бобир. Бобурнома. Тошкент, “Фан”, 1960. 25-бет*).

Бобур ободончилик, хайрия, саховат пешвоси эди. У, кўпгина фотиҳлардан фарқли ўлароқ, худди Темур бобоси каби Кобулни эгаллагач, у ерда Боғи Шаҳраро, Боғи Жаҳонаро, Ўртабоғ, Боғи Вафо, Боғи Бобурларни барпо этади. Шоҳ ва шоир Аграда вафот этган бўлса-да, васиятига кўра, унинг хокини Кобулдаги ўзи бунёд этган Боғи Бобурга келтириб, қайта дафн этишган.

У Ҳиндистонда ҳам бунёдкорлик ишларини амалга оширган. Парокандалик, тарқоқлик, ички низоларга барҳам бериб, элни бирлаштиришда кучли ўрин тутган саркор сифатида Ҳиндистон тарихида қолган.

Бобур Мирзонинг буюклиги яна шундаки, унинг шахсида бир вақтнинг ўзида ҳам жасорат, ҳам қаттиққўллик, ҳам саркардалик, ҳам подшоҳлик, адолат, меҳрибонлик ва кечирувчанлик фази-

латлари мужассам эди. Мағлуб бўлган Иброҳим Лўдийнинг онаси малика Байда ошпазлар билан тил бириктириб, уни заҳарлаган ва кейинчалик мунтазам бетобланишига сабаб бўлган эди. Бобурнинг жонига қасд қилганларни кечириши унинг улкан матонат соҳиби, буюк қалб эгаси эканидан далолат беради. У адолатпешаликни улуғ бобоси Соҳибқирон Амир Темурдан мерос қилиб олган ва бу тамойилни қадрият даражасига кўтарган. Кечиримлилик эса миллатимизга хос энг олижаноб фазилатлардан бири саналади.

“Бобурнома”да Амир Темур ҳақида ҳам битиклар бор. Андижоннинг шарқий томонидаги тоғлар этагида Хитойдан келаётган катта карвонни қор босиб, икки кишигина қутулиб қолади. Соҳибқирон бундан хабар топиб, карвоннинг бор нарсасини йиғдиради. Ўша вақтда бу мулкнинг ворислари бўлмаганидан уларни эҳтиёт юзасидан сақлаб, бир-икки йилдан сўнг Самарқанд ва Хуросондан карвон ворисларини суриштириб, топтириб, уларга мол-мулкни эсон-омон топширади (*Ўша китоб, 64-бет*). Бобур ҳам ўз фаолиятида шундай йўл тутди. Юришларидан бирида одамларининг аҳолидан кўплаб ўлжа ундирганини билиб қолади ва уни ипидан игнасиغا эгаларига қайтартиради: “Эртаси куни эгасига қайтарилмаган бир бўлак ипу синиқ игна ҳам қолмади” (*Ўша китоб, 47-бет*). Зотан, унинг қатъий ишончига кўра: “*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур, // Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур*”.

Хуллас, Бобур ижоди – улкан маънавият мактаби. У сизга маърифатпарварликдан ҳам, ватанпарварликдан ҳам, инсонпарварликдан ҳам, миллий қадриятлардан ҳам сабоқ беради.

Шаҳло АҲРОРОВА,
фалсафа фанлари бўйича
фалсафа доктори

SUMMARY

The conviction of honesty, the pursuit of contentment. A conversation with literary scholar Dilmurad Kuronov. pp. 4-15.

In international terminology, academic freedom means the freedom to teach, conduct research, publish research findings, and express opinions without censorship from an educational institution or the state. So, what is the state of academic freedom in Uzbekistan? Professor D. Kuronov presented his life observations and scholarly conclusions on this matter. The conversation also discussed brain drain, as well as the issues of modern education and literature.

Sarvarjon Gafurov. Confusion Leads to Demise. pp. 16-22.

The 21st century is marked in human history as a period of tremendous achievements in economic development, science, and technology. At the same time, the scale of threats to peace around the world is increasing. One of these threats on the ideological front is radicalism. “In Western political circles, there is a stereotype that radicalism and religious fundamentalism are inherent only to

Islam. However, radicalism is not only about religion but also poses a threat to the nation, culture, and boundlessness,” writes Professor S. Gafurov. The article examines various manifestations of radicalism, ranging from sports and education to politics.

Ismatilla Tukhatarov. Awakening Philosophy. pp. 32-37.

If we look at the history of world philosophy, we will see that there are not many peoples who have developed their own national philosophy and model of development. Greek philosophy, Roman philosophy, Indian philosophy, Chinese philosophy, English philosophy, French philosophy, German philosophy, Russian philosophy... Each of these schools is characterized by its distinct approach to existence, life, and reality. The article analyzes the place and role of Uzbek philosophy in world science. The author also highlights the challenges of elevating Uzbek philosophy to a new level and modernizing it.

Sultonmurod Olim. Why Did Babur Criticize Navoiy? pp. 88-96.

Alisher Navoiy and Zahiriddin Muhammad Babur are considered great figures in the history of Uzbekistan. The renowned thinker Navoiy, through his unique poetic works, demonstrated the richness and power of the Turkic language, while the king and poet Babur, contributing to the development of national statehood, composed poems and prose. Although Babur held Navoiy's work in high regard in his "Baburnama," he also expressed several critical remarks about him. So, why did Babur criticize Navoiy, whom he considered his mentor? The article is dedicated to this question, which intrigues the academic community.

Ўқунг, кам бўлмайсан!